



Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TROLDDOM

i en dansk købstad



Af Torben Bill-Jessen og Lone Hvass

TROLDDOM

i en dansk købstad

Torben Bill-Jessen og Lone Hvass

TROLDDOM

i en dansk købstad

Bogen er udgivet i 2020 af Museerne Helsingør.
Bogen er samtidig årbog for Frederiksborg Amts
Historiske Samfund 2020.
Trykt hos Nofoprint, Helsingør
Skrift: Baskerville
Papir: 130 g Silk
Oplag: 500 eksemplarer
ISBN: 978-87-89120-79-9

Omslagsbilledet:

En gammel kone sammen med sine børn og børnebørn. Det kunne være Citzze Bødkers som mistede sine 3 børn og mand under pesten i 1619. Bondefamilie, malet af Adrien Jansz van Ostade 1673.

Vignetterne af bomærker er hentet fra Allan Tønnesen: Helsingørs Bomærker, 1968, samt Helsingør Byfoged "Byens Bog" 1549-54.

Sort/hvide foto er optaget i Helsingør for 100-150 år siden og tilhører Museerne Helsingør.

Indhold

Forord.....	9
Indledning.....	10
Kilderne til trolddomsprocesserne 1625-26.....	12
Onndagsprocessen og et godt skudsmål.....	15
Helsingørs indbyggere i 1620'erne.....	17
Rådhuset i Helsingør.....	20
Bytinget og tingsforsamlingen.....	23
Nævningene.....	25
Landsretten i Ringsted.....	28
Kongens retterting.....	30
Lovgivning om trolddom i Danmark.....	31
Reformationen og Det Gamle Testaments Mosebøger.....	32
Trolddomsmanien i Danmark og Norge.....	34
Peder Palladius og hans visitats 1538-43.....	36
Den Københavnske Reses af 6. december 1547.....	38
Niels Hemmingsen (1513-1600).....	39
Den Kalundborgske Reces af 21. november 1576.....	41
Christian 4. lovgivning om Troldfolk og deres medvidere.....	42
Trolddomsprocesserne i Helsingør 1625-26.....	47
Processen imod Birgitte Skånings.....	53
Processen imod Mette Ebbis.....	73
Processen imod Citze Bødgers.....	96
Processen imod Citze Terskers.....	108
Christian 4.s brev om trolddom i Helsingør og København.....	123
Processen imod Else Fiskers.....	125
Processen imod Marine Urtegårds.....	135
Processen imod Marine Hoffmands.....	143
Processen imod Marine Pommerantzis.....	158
Forhør og udlæggelse af enken Maren Peder Holsts.....	169
Maren Peder Holsts' bibliotek.....	176
De sigtede i byretten og rådstueretten.....	178
Anklagerens vidne.....	179
De øvrige vidner.....	181
Bekendelser og henrettelser på Galgebakken ved Trykkerdammen.....	183

Landstingsdommer Jacob Ulfeldt.....	186
Kvindernes gode råd og trolddom.....	187
Det kostede trolddomsprocesserne.....	196
Pesten og sygdomme i byen.....	198
Apoteker, bartsråder og skarpretter.....	201
Byens nye og gamle torv.....	210
Kvinderne i bylivet.....	212
Byens sognekirke Sankt Olai Kirke.....	215
Sognepræsterne i Sankt Olai Kirke.....	219
Kirkegården omkring Sankt Olai Kirke.....	228
Nye Kirkegård.....	229
Ortodoksien - den rette tro og trolddom.....	231
Trolddomsanklager og jagten på trolddom.....	232
Trolddom i Skåne.....	236
Troldkvinder henrettet i København og Sjælland/Fyn og øerne.....	239
Trolddomsprocesser i Jylland.....	241
Trolddomsprocesser i Norge og Island.....	245
Trolddomsforfølgelse i Sverige.....	248
Europæiske trolddomssager og vejrhændelser.....	250
Malefizhaus i Bamberg 1626-32.....	262
Christian 5. danske lov 1683.....	270
Forordning om kvaksalveri 1794.....	272
Placebo og stresseffekten i dag og dengang.....	273
Troldtøjet farer gennem luften og eventyrenes hekse.....	275
Trolddomsforfølgelsernes afskaffelse.....	277
Afslutning.....	278
Bilag.....	281
Ordliste:.....	289
Illustrationer:.....	292
Utrykte kilder.....	292
Trykte kilder og litteratur.....	293
Noter:.....	298

Forord

Den 21. februar 1626 ringede stormklokken på Helsingørs Rådhus, og en mænge mennesker havde samlet sig foran porten. Det blev indledningen til et trist optog i vinterkulden: En hestevogn med vognmand Henrik Ambrosen holdt allerede ude foran de åbne porte, og op ad trapperne fra fangekælderens slæbte stadstjernerne en gammel invalid kvinde. Kvinden som nu i sin ynkelige tilstand blev sat op på vognen var Mette Ebbis, som i en årrække havde tigget i byen. Hun var en kendt skikkelse og mange af tilskuerne havde modtaget hendes råd og mange havde givet hende husly. Det sidste forhør i retssagen var holdt fire dage tidligere på rådhuset, hun var pinligt forhørt og havde fået sin dødsdom. Vognen bevægede sig skramlede afsted ned af Stengade og ud gennem byporten til Galgebakken syd for byen. Derude på bakken havde yderligere samlet sig mange tilskuere omkring et stort ventende bål. Her stod byens borgmester, byfogeden, embedsmænd, sognepræsten, skarpretteren og hans svende. Da vognen ankom og hun var taget af vognen og bundet til stigen gik borgmester Povl Lejel til hende, og spurgte om hun ville stå fast, på hvad hun tidligere havde bekendt. Hertil svarede hun at en af byens rige kvinder havde haft med troldfolk at gøre i mange år, begærede saa de ville flytte hende fra heden, saa ville hun sige dem alt hvad hun vidste, *saa blev hun med stigen flyttet lidet mer fra ilden, da sagde hun at Maren Peder Holsts havde sin rigdom af Gundel i Birke*. Det er byens skriver, der af borgmester Povl Lejel havde fået befaling på at være til stede ved retterstedet, for at optegne hvilke bekendelser hun dér ville komme med. Derefter læste byfogeden Holger Olufsen dommen op, og sognepræsten Peder Lange bistod hende i hendes sidste stund, gav hende syndsforladelse, hvorefter skarpretteren antændte det store bål. Den dømte havde nu sonet sin forbrydelse og som angrende og bodfærdig synder klar til at ende sit liv med en god død.

Indledning

I årene 1625-26 fandt der 8 trolddomsprocesser sted i Helsingør, hvor otte kvinder blev brændt levende. De blev det mest omfattende kompleks af trolddomsprocesser, der kendes fra nogen dansk by. Derfor har vi valgt at lade dem være hovedemnet i bogen om trolddom i en dansk købstad.

Scenen hvor bogens retssager udspiller sig er Sundtoldstidens Helsingør. I 1926 hvor Helsingørs store lokalhistoriker Laurits Pedersen færdiggjorde sit store værk Helsingør i Sundtoldens tid har enkelte afsnit af trolddomsprocesserne været beskrevet, men bortset fra henvisninger til nogle af retssagerne blandt andet i Jens Chr. Johansens doktordisputats »Da djævelen var ude« fra 1989 og flere artikler er hele det store afskrevne materiale af tingbøger og rådstueprotokoller aldrig gennemgået og offentliggjort. Det transkriberede arkivalske materiale ligger i dag i Laurits Pedersens arkiv på Museerne Helsingør. Det blev anledningen til at vi gennemgik alle forhørsprotokoller, tingbøger og kæmnerregnskaber – værdifulde kilder – som ikke alene giver forståelsen af hvordan de enkelte processer fandt sted, men de giver et socialt billede af hverdagslivet blandt Helsingørs dårligst stillede borgere. Vi skylder cand.mag. forhv. museumsinspektør Anne Majken Snerup Rud og lektor, leder af Center for Middelalder- og Renæssancestudier (Institut for Historie, SDU) Louise Kallestrup Nyholm tak for deres store hjælp med manuskriptet og faglige viden, uden den var bogen ikke blevet færdig.

Bogens hovedpersoner er de anklagede købekoner og en af byens mange tiggere, som vi finder i byens gader og på torvet, hvor de har deres boder, bænke, i værtshuse, på kirkegårdene og på Galgebakken. De øvrige personer i bogen finder vi blandt byens magistrat af magtfulde borgmestre og rådmænd, og i kirken med dens sognepræst. Derefter omtales trolddomsprocesserne i det øvrige Damark/Norge og Sverige, og vi giver et lille udblik i Europa, specielt i det katolske Bamberg i Bayern, og viser hvordan trolddomsforfølgelse i 1626-27 fandt sted i langt større omfang end i Helsingør og Danmark. Det sidste fortælles dog kun ud fra trykte tilgængelige oversigtsværker, om en mørk og dystre side af den europæiske historie i tohundrede år.



Kronborg og Helsingør set ude fra Sundet. Forrest i billedet ses to hollandske skibe på Rheden, en skude er lastet med kreaturer og et dansk skib med højste sejl saluterer for Kronborg. Malet ca. 1620 af den nederlandske maler Cornelius Wroom (1562-1640). Han var i sit meget eventyrlige liv også i Helsingør. Et skib som han skulle have været med sank i Øresund tæt ved Helsingør.

Kildematerialet om trolddom i Helsingør er ikke stort i forhold til de store samlede undersøgelser, som er gjort i Nørrejylland med i alt 650 processer, hvor omtrent halvdelen førte til dødsdomme, men stort i det begrænsede geografiske område de forekom. Vi har i modsætning til de mange jyske undersøgelser også de mange lokale herredsundersøgelser på Fyn og i Sjællandske landbosogne, valgt at sætte de 8 processer i Helsingør ind i sammenhæng med den købstad, hvor trolddomsprocesserne fandt sted, og ikke mindst vise kvindernes hverdag i byen.

Vi bruger ikke benævnelser som »hekse« om de danske trolddomskyndige, men i stedet bruges troldkvinde og troldkarle, som det blev brugt i 1600-tallet. Benævnelsen »heks« blev i Norden først brugt omkring 1700 og det danske sprog vrimler siden da med hekse-ord mere end 25 forskellige ifølge Ordbog for det danske sprog (ODS), og der går ikke en dag uden at ordet heks dukker op i pressen.¹ Hekse er for længst blevet en del af vores bevidsthed. Benævnelsen »Kloge koner« hører ligesom »Heks« også til i en senere tid, ligesom beskrivelser af sort og hvid magi. Mens nogle kvinder var erfarne i brugen af helbredelsesmidler mod sygdomme – var der andre der havde erfaring med trolddom og hemmelige kunster som skulle forgøre folk og gøre andre ondt. I Helsingørs forhørsprotokoller kalder de hinanden for troldkvinde, signekvinde, gør korsets tegn, bruger klude med trolddom der vil gøre andre ondt og amuletter der beskytter mod

sygdomme, og de maner og måler. Nogle af dem har kendskab til trolddom, og de tager lykken fra nogle og giver den til andre, mens andre blot giver et godt råd.

Kilderne til trolddomsprocesserne 1625-26

Kilderne til de 8 trolddomsprocesser i 1625-26 i Helsingør stammer alle fra bytingets og rådstuens protokoller, byfogeden Holger Olufsens regnskaber og justitsprotokol samt kæmnerne Didrich Mahr og Peder Nielsen bryggers regnskaber og Helsingør Tegnebog på Helsingør rådstue. Dernæst Sankt Olai Kirkes regnskaber, samt en enkelt kortfattet dagbogs-beskrivelse af en af byens slagtere Tue Jensen. Han vælges som nævning i en af processerne og indkaldes som vidne i en anden af processerne. Sandsynligvis er det som byens skriver Niels Pedersen noterede, kun en del af det, som blev sagt på selv retsmødet.

Alligevel er det fyldige referater, og vidneudsagnene vælter bogstaveligt ind over hinanden og den anklagede, og det kan være svært at finde ud af hvem, der sagde hvad og meningen i det hele taget. Dertil mange svært forståelige ord som blev brugt i 1600-tallet. Ind imellem forekommer dog lange replikker, som nok er skrevet ordret ned i protokollen.

Vi har forsøgt at nærlæse dem for at få et billede af de anklagede. Forhørerne og afhøringerne i bytinget og rådstuerettens møder afføder mange spørgsmål, som vi desværre aldrig får svar på. En grusom død venter de anklagede, men for den troende som havde bekendt sine syndere, var der ingen grund til uro, det var en tro på Gud, som overhovedet ikke var sat til diskussion. Efter at livet på jorden var afsluttet, og ens synder var bekendt kunne sjæl og legeme blot afvente dommen fra det højeste.

Tilværelsen var besjælet af overnaturlige kræfter, som man kunne påvirke, det var et markant udslag af borgernes virkelighed, og den almene bevidsthed. Den havde ikke adskilt sig fra kirkens ritualer, med dens messer og sakremitter, men den gav muligheder for at folk selv kunne gøre noget, stillet over for tidens mange problemer, først og fremmest sygdom og ulykke. Trolddom, den sorte magi som ville gøre andre ondt og skabe ulykke, og gavnlige trolddom, den hvide magi som kunne helbrede og give



Tue Jensen slagters tegnebog er noget så sjældent som en håndelsesbog skrevet af en almindelig borger i 1600-tallets Helsingør.



Helsingør tingbog 1625-27, hvor alle Bytingets afhøringer og vidneforklaringer findes indskrevet.

lykke var ikke blot noget, en uvidende almue troede på. Også for de politiske beslutningstagere, byens øvrighed, og præsterne var trolddom en uomtvistelig realitet, som man nok kunne forholde sig forskelligt til. Det magiske univers var fast forankret i borger-nes bevidsthed.

I tingbøgerne følger vi de anklagedes dagligdag før udlæggelsen af dem, deres virke som handlende kvinder på byens torv og nabobyers markeder, og som kvinder med gode råd til folk, der opsøger dem og ikke mindst kan vi følge deres rygte blandt naboer. Vi følger også deres ophold i rådhusets kælder – og hører hvordan de behandler hinanden. Når byrettens dødsdom var afsagt følger vi transporten til Ringsted, hvor landsretten i Sankt Bendts Kirke stadfæster dommene, hvorefter de føres tilbage til rådhuskælderen, og den derpå følgende uhyggelige tortur – det pinlige forhør som fandt sted i bytinget eller i rådhusets gård. Desværre er dombøgerne fra landsretten i Ringsted ikke bevaret, som de tilsvarende jyske dombøger fra landsretten i Viborg er det, så vi må derfor holde os til forhørsprotokollerne i Helsingør bortset fra en enkelt dom – landstingsdommen over den indvalide Mette Ebbis. Ingen af de 8 domme blev ført videre til kongens retterting, datidens højesteret.

Hver af de otte trolddomsprocesser indledes med et resume af den enkelte kvindes historie og hendes færden, det var kvinderne Birgitte Skånings, Mette Ebbis, Citze Bødkers, Citze Terskers, Else Fiskers, Marine Urtegårds, Marine Hoffmands og Marine Pommerantzis. Derpå følger de vigtigste vidnesbyrd og bekendelser fra forhørerne i bytinget og rådstuen. For at lette forståelsen er processernes originale ordlyd omskrevet til et mere moderne dansk. Men mange af de gamle udtryk er bibeholdt for at give læserne et indblik i 1600-tallets tanke og sjællandske talesprog, og ikke mindst proceduren og sagernes gang i retten. Vi har forsøgt at gøre forhørene så læsevenlige som muligt, der er umådelig mange gentagelser, og en stor del af retsmøderne er blot resumeret, – det til trods – vil forhørsteksterne nok ind imellem synes meget ensformige og lange. Men det er så sjældent at almindelige kvinder og mænd fra 1600-tallet kommer til orde i historien, og tilmed nogle af de fattigste. Dernæst er det vores hensigt at give så sandfærdig en fremstilling af handlingerne, som de fandt sted for 400 år siden.

Alle originale kilder er affotograferet og findes på Helsingør Byarkiv, mens de originale tingbøger og kærnerregnskaber ligger på rigsarkivet. Vi har valgt at illustrere bogen med flere nederlandske kunstners værker, også fordi der ikke kendes nogen malerier af folkeliv fra 1600-tallets Danmark. Men også fordi netop mange nederlændere arbejdede og boede i byen i 1600-årene og i mange borgerhjem i rige såvel i almindelige håndværkerhjem hang der kobberstik, hvoraf mange ligeledes var af nederlandsk oprindelse.²

I vores fortælling går vi først direkte ind i »forhørslokalet«. Det er byens skriver Niels Pedersen, der er vores formidler, hans ordvalg afspejler også den forestillingsverden som folk levede i. Hans handlingsreferater fortæller om de fattige borgeres dagligdag.

Dog skal vi huske på at de retsmøder i byting og rådstue som handlede om trolddom, er taget ud af en lang række møder ofte 1-4 tingsmøder i bytinget og flere møder i rådstuen, hvor dagens emne kunne handle om alt mellem himmel og jord, stort og småt i byens dagligdag.

Helsingørs beliggenhed på Sjællands hjørne med den korteste vej til det rige Skåne, var centrum for skibsfart og handel i Danmark og en hovedfærdselsåre i hele riget. En by på mellem 5.000 til 5.500 indbyggere, hvor al transport til Skåne, Norge og Sverige i krigstid som i fredstid, – det være sig privat som kongelig – gik gennem byen. Her spillede færgemændene en vigtig rolle. Når de rejsende kom med deres heste, vogn og gods blev de indkvarteret hos byens borgere, ja man havde til tider et herberg, hvor de kongelige udsendinge kunne få seng og mad. Kancellibudene, brevdragere og gesandter blev kaldt »liggere« da de overnattede til det blev muligt at få en båd til Helsingborg. Hvis det hastede med overfarten af posten, blev de roet over om natten til forhøjet takst.

Mange forskellige emner var på dagsordenen i rådstuen i årene 1616-22. De handlede i høj grad om Sundet og handelen på Sundet, men også om mange andre emner, fandtes på tilfældige hverdage i sundtoldstidens Helsingør. Kvinder i tugthuset, knivstikkeri og overfald, ulovlig fangst af fiskekarper og karusser, skomagerlaugets pengeproblemer, en bådsmand der stjal kål, en skipper fra Cales i Frankrig havde fundet 26 fade potaske og 4½ kiste voks som ikke stod i hans toldseddel, bitter vin og spansk vin

drukke i en vinkælder, og fragt fra Island og Dantzig, en skrædder stævner sin svoger for overfaldet i eget hus, kvinder fængsles og pågribes for tyveri, og endelig vidnes der mod en hollandsk urtekrammer. Disse eksempler for blot at understrege at det hele trods alt langt fra kun var trolddom.

Onnd husholdning og et godt skudsmål

Sørg for at bevare dit rygte skrev skriveren Morten Nielsen i Helsingørs tingbog i 1566, og han satte sine initialer M.N.S. neden under. Trolddomsrygter opstod ikke af sig selv. Helt afgørende for at undgå anklager for trolddom, var at man havde sit skudsmål i orden, (vidnesbyrd om opførelse og tjenesteforhold) og var man indkaldt i byretten skulle man i 4 tingmøder »skyde sit skudsmål«. At bevare sit gode rygte, var en helt afgørende nødvendighed, det



Husherrn svinger riset over konen og opretholder husordenen. Den lutherske ortodoksi styrkede faderens autoritet i familien. Salomon Savery 1610, stik efter Joos Goemare.



Også kvinder kom til orde. Tre kvinder giver en mand på rumpen, mens tilskuer ser interesseret til. Salomon Savery 1610, stik efter Joos Goemare.

var rygtet og æren som man nidkært skulle værne over. Sager om dårligt naboskab og rapkæftede kvinder fortæller noget om borgernes dagligdag og måden de omgikkes med hinanden.

I 1612 vidnede Jørgen Gudmandsen ved Frands Bysvend og stævnedes Bendt Facke på sin egen og medarvingers vegne for *ubekvemmelige ord*. Gudmandsen kommer senere i 1626 som vi skal se til at vidne i retten for sin egen svigermor den trolddomsanklagede Maren Peder Holsts.

Dårligt naboskab med sladder, bagtalelser og rygter har altid eksisteret, men i 1500 og 1600-årene fik dårligt naboskab konsekvenser, og voldssager udsprang ofte af æreskrænkelser som kunne lede til trolddomsanklager. I øvrigt var der langt højere bødestraf for injurier end for korporlig vold.

Tingbøgerne som for Helsingørs vedkommende er bevaret fra 1549 – er retsprotokoller der indeholder referater, der blev behandlet ved byens to domstole rådstueretten og bytinget.³ I 1551 påbød Christian 3. tingskriverne at indføre domme i særlige protokoller. Senere kom der udførlige regler om tingbøgerne, oprettelse af særlige skifteprotokoller samt skøde- og panteprotokoller førte til, at tingbøgerne hovedsagligt kom til at indeholde referater af hvad der foregik i retsmøder. Senere ændrede protokollerne betegnelsen fra tingbøger til justitsprotokol. Sagerne kunne handle om alt fra æreskrænkelser, injurier, trolddom, ildspåsæt-

telse, sædelighedsforbrydelser, sodomi (homoseksualitet), vold og manddrab. Mange af tingbøgernes voldssager udsprang af ære-skrænkende bemærkninger og rygtedannelser, hvorefter sagerne blev rejst ved domstolene. I de fleste tilfælde endte sagerne med forlig, men de kunne også udvikle sig til meget alvorlige anklager for trolddom som vi skal se. I perioden 1549-88 blev 98 mennesker forvist fra Helsingør på grund af deres rygte og ære. Heraf var 50 kvinder, for det var dem der førte et skrap sprog, mens mændene slog på tæven. Men også mændene havde et sprog der kom op i rådstuen.

10 trolddomssager i slutningen af 1500-årene var endt med dødsdomme over 9 kvinder som blev brændt levende. Blandt dem var købekonerne Doritte Nippers, Mette Glarmesters og Kirstine Jep Brænders. Trolddomsfølgelserne var ikke noget specielt dansk fænomen, men de adskiller sig dog væsentligt fra de europæiske, som vi senere vender tilbage til.

Helsingørs indbyggere i 1620'erne

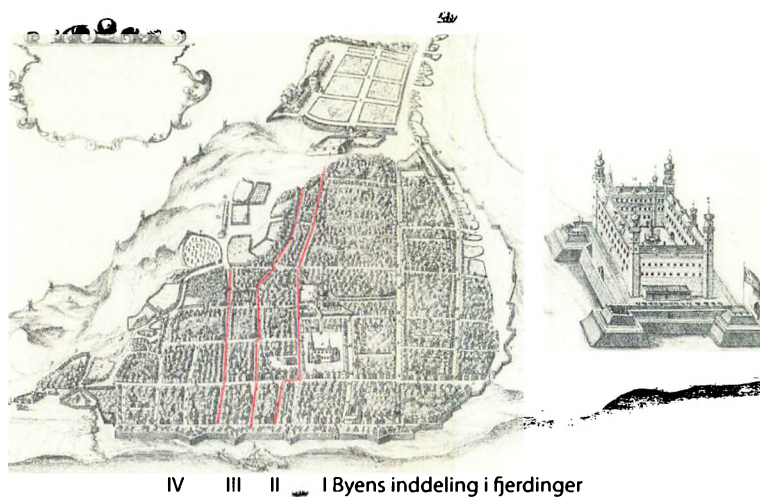
1600-tallet blev klimatisk set et koldt århundrede, socialt, og åndeligt med trolddomsprocesser, pest og politisk med kongens indblanding i 30-årskrigen, en krig hvor katolikker og protestanter bekrigede hinanden og efterlod et Europa fulgt af lig og ruiner. Uoverenstemmelser mellem Danmark og Sverige udløste en krig allerede i begyndelsen af århundredet. Kongen iværksatte en generalmobilisering af hele riget, og krigen blev erklæret den 4. april 1611. Planen var at kongen med én styrke skulle drage til Kalmar. En anden styrke skulle rykke fra Halland mod Jönköping. De fåtallige danske tropper var blevet mobiliseret som planlagt, men herved var lejesoldater fra Tyskland var gået langsom. I marts blev et kompagni på 300 mand beordret til Helsingør, hvor de fik indkvartering og forplejning hos borgerne og skulle forblive der til videre ordre. Enhver købstad med respekt for sig selv frygtede at få den slags folk i logi og Helsingør var ingen undtagelse.

Øresundstolden var sat op, og ekstraskatter blev opkrævet i København, Helsingør, Malmø, Odense og Aalborg, dertil kom store summer af dalere som blev indkrævet hos bønder, biskopper, provster og universitetsprofessorer. Men Christian 4.s drøm

om at gennemføre en militær erobring af Sverige viste sig umulig at opfylde i 1612. Rigsrådet, Sverige, England og Nederlandene (Brabrand, Flandern og Holland) ønskede fred og kong James (Jacob) af England og Skotland, kongens svoger vandt prestige ved sin heldige mægling mellem Danmark og Sverige året efter. De to parters forhandlere kansler Christen Friis og kansler Axel Oxenstierna mødtes den 18. januar 1613 på en stenbro over den lille græsebæk mellem Halland og Småland ved Knærød. I fredsftalen skulle Sverige bl.a. betale en krigsskadeerstatning på en million rigsdaler inden seks år. I de seks år skulle den danske konge beholde Älvsborg og landet omkring som pant. Kom pengene ikke til tiden, kunne han beholde den altid!

Men i Helsingør var det indkrævning af krigsskattene som byens borgere fik at mærke, dertil havde pesten været der i 1601 til 1603 og igen 1612. I bytinget var der dér en enkelt hændelse om trolddom i april 1613, hvor to kvinder var blevet forvist fra byen uden rettergang, skønt de nægtede at være skyld i to pigers *sælsome forskrækkelse*.⁴ Ellers var der ingen sager om trolddom i byretten eller rådstuen. Ude på Sundet synes sørøveri at være aftaget, bortset fra en enkelt englænder Thomas Tucher som *herudi Sundet blev paagreben for sørøverisag og udi i en vippe ophængt* i 1616.⁵

I 1617 slog Christian 4. fast i sin store forordning af 1617 om *troldfolk og deres medvidere*, at der nu blev skelnet mellem skadevoldende (den sorte magi) og gavnlig trolddom (den hvide magi),



P.H. Resens Atlas over Helsingør 1658. Den store by, inden hele den østlige del blev revet ned i forbindelse med svenskekrigene i 1658-60. Peter Hansen Resens Atlas var forfattet i 1660-70'erne.

I 1500'tallet kom al færdsel via det snævre Færgestræde ned til skibsbroerne. Hjørnebygningen til strædet var ejet af rådmænd Hans Kierurt, der var til stede ved trolddomsprocessener og ved de første pinlige forhør. Strædet havde i 1600'årene mistet sin betydning, det var nu det meget bredere Brostræde der førte fra Stengade og Rådhuset til skibsbroerne.



men begge handlinger blev fordømt. Det blev slået fast, at troldfolk var mennesker, der havde indgået en pagt med Djævelen; og det blev – for første gang – lovfæstet, at *signen, manen, maalen, der formenes at komme mennesker og fæ til gavn*, var forbudt.

Kongens forordning som blev bekendtgjort den 12. oktober 1617, omfattede i alt tre forordninger der også gjalt luksusforbrug og sædelighed. Men den blev først offentliggjort 3 måneder senere i Helsingør den 26. januar hvor skriveren noterede i tingbogen »Bleffue Læst och publiccride 3 K.M. breffue, 1. Om Signequinder,

2 Om Beliggelse, 3 Om Klededragt«. Mens lovgivningens offentliggørelse i Jylland var stærkt medvirkende til, at antallet af processer steg kraftigt, havde den ikke samme effekt i sjællandske *købstæder*.

I slutningen af juli 1622 blev der i Helsingørs retssale talt om trolddom, men det var dog kun et emne som for et kortere tidspunkt tiltrak sig opmærksomhed. Det var Anders Urtegårdsmand der havde slået Birgitte Bertels blå og blodig, fordi hun havde lovet ham skam, og at han skulle *visne hen som dug for solen*.⁶

Den 15. januar 1625 gav kongen endnu en forordning denne gang til sikring af landets borgere på baggrund af de mange pestepidemier, som havde ramt Danmark i perioden 1599 til 1624. I foråret 1625 havde pesten meldt sig for atter året efter at komme igen, og den ramte København og Helsingør. Samtidig var de økonomiske forhold i stigende omfang blevet forværret for byens beboere. Store økonomiske problemer skyldtes bl.a. mange syge skotske soldater, som havde tvunget ophold i byen inden de skulle udskibes. Byens mange udgifter ramte frem for alt byens fattige, hvoraf op imod en fjerdedel i året 1625 ikke kunne betale skat, dernæst blev forholdene for byens borgere forværet af gentagne revalueringer af daleren. Kongen havde samme år indført en ny møntordning – men det fik næppe betydning for dem der ingen mønter havde. Oveni kom den stadige frygt for pest, der fortsatte med at hærge hele sommerhalvåret 1625.

I sidste halvdel af året 1625 kom de retssager på dagsordenen i bytinget og i rådstuen som vi følger i tingbøgerne. Sagerne handlede om trolddom og som de fleste trolddomshistorier kom kvinderne til at spille hovedrollen, skyldige og uskyldige.

Rådhuset i Helsingør

De mange retsmøder og forhør som nu fulgte i årene 1625-26 blev ført på byens rådhus på Stengade, hvor magistraten og byens forvaltning havde til huse. De retshandlinger, som foregik på rådhuset, f.eks. bekendelsen af alvorligere forbrydelser, som trolddom blev gentaget i bytinget. Forhørerne på rådhuset fandt sted i rådstuesalen og i kælderen lå byens fængsel, hvor kvinderne og andre der havde forbrudt sig sad. Vi ved ikke hvem der var forhørslederen, måske en af rådmændene og måske byfogede-



Det gamle gotiske rådhus set fra Stengade. Over porten ses de kongelige rosetter fra 1574. Nederst ses vinduerne til fangekældrene. Stik ca. 1830.

den, når han var til stede ved retsmøderne. Det var byens andet rådhus, bygget i fornem gotisk stil efter, at det første rådhus fra 1400-årene var brændt omkring 1560'erne. En teglstensbygning som var godt 32 m langt og 7,90 m bredt med kælder under hele bygningen. Der var to etager med kamtakkede gavle mod øst og vest samt et lavt tårn mod øst. Kom man ind i porten, lå der en fangekælder til højre, der var to rum, det store og det lille, der var også lejligheder i kælderen. I fængslet kom de trolddomsanklagede til at sidde i mange måneder. Til venstre i hovedbygningens stueetage, var der et slutteri (arrest). I samme etage var der mod vest boliger for underfogeden og en rådhusjener samt byskriveren. Ad en udvendig overdækket trætrappe kom man på rådhusets bagside op til næste etage. Her lå rådhusalen hen over porten, desuden var der arkiv til opbevaring af byens dokumenter, og en stor sal og helt mod vest ud mod Stengade et værelse til *de 16 borgeres samling* (byrådet), og mod nord et arrestkammer, hvor kvinderne måske har siddet indtil forhørene gik i gang. I den vestlige del af rådhusgården lå en 16-fags bindingsværksbygning, hvor byskriveren havde sin residens og kontor. Der boede



flere familier på rådhuset, og en del af kældrene var udlejede lejligheder og desuden rum, som torvekonerne lejede for kort tids opbevaring af deres varer. I fængslet i kælderen fandtes *et vinfad til en hemmelighed* (lokum) som de anklagede kvinder har brugt under deres ophold i kælderen. Det blev tømt af skarpretteren en eller to gange om året. I det lave tårn hang stormklokken, der blev brugt, når der var fare på færde eller anden grund til at sammenkalde borgerne, det vil sige også, når en henrettelse fandt sted. Flere af de pinlige forhør kan have fundet sted i rådhusgården eller på bytinget (Kirstine Jep Brænders fra Tikøb blev i september 1582 dømt for trolddom og tortureret i Rådhusgården inden hun blev brændt). Foruden skarpretteren foregik det i overværelse af udvalgte vidner samt øvrigheden og præsten.

I taknemmelighed for rådhuset som Frederik 2. og hans dronning Sofie havde skænket byen og for deres tætte knytning til byen og rådhuset var deres våben hugget i sten og opsat over rådhusporten. I 1599 fik rådstuen en ny Jyske lovebog til byens behov.⁷

I 1599 havde rådstuen fået en ny Jyske Lovebog til byens behov. Blandt den troldomsanklagede Maren Peder Holsts mange bøger var også Jyske Lov.

Bytinget og tingsforsamlingen

Bytinget hvor de anklagede blev dømt lå på »Bjerget«, dvs. på det højeste punkt i byen! (bare 6 meter over havet) i byens udkant mellem Stjernegade og Bjergegade ud mod Kongensgade og mellem to tværstræder. Det har været et imponerende tingsted, under åben himmel med bl.a. fire store tingstokke og pæle, porte med to hængelåse, den ene med en særlig stokkelås, et stakit med dobbelte stolper til, hallandske stolper, norske stolper, tingbænke med egetræ til fodstøtte, kampesten som blev lagt under fodtræerne på stakittet. Der var kørt 259 læs sten, 806 læs sand, og 144 favne brosten (1 favn er 188 cm eller 271 meter) ind på pladsen og Svend Brolægger, Jens Gregersen og Jens Mikkelsen havde brolagt byens nye ting.⁸ Der nævnes endda to boliger på bytinget i 1611. Til sammenligning bestod tingstedet mange andre steder i landet blot af tingsten og bænke.

Indenfor de ovennævnte 4 tingstokke blev de anklagede stillet og vidnerne ført frem, stokkene var 16 alen lange (ca. 10 m) egebjælker, hvoraf en var betydeligt større end de andre. På den havde byfogeden og skriveren plads, mens tingmænd og nævningene havde deres plads på de tre andre bjælker. Stodderkongen Niels Pedersen rengjorde tinget og *udkastede ben og andet, uden for tinget*.⁹

Tingsforsamlingen havde et organ, der på dets vegne kunne bekræfte, hvad der var foregået på tinge, f.eks. en dødsdøms bekendelse før henrettelsen. Hertil udvalgte man så et såkaldt tingsvidne, det er et antal mænd, mellem 6-12. Deres navne blev indført

*Bytinget hvor byfogeden
siddet sammen med skri-
veren, sagens parter står
foran byfogeden omgivet af
nævningene på bænke.
Tilhørerne ses bagerst.
Christien Osterson Weylles
Glossarium Juridicum.*



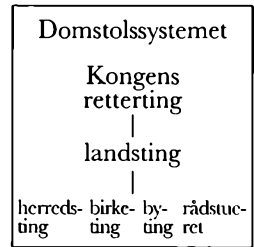
i tingbogen med den bemærkning, at de er villige til *at give sagen beskrevet, naar paaæskes.*

Alle havde lov til at overvære bytingets møder, men *han maatte ikke sidde dem til fortrængsle, som der bør side*, så måske har der været enkelte siddepladser bag tingmændene og nævningene. Tinget blev holdt under åben himmel og kun i særlige tilfælde på råd-stuen. Givetvis har den første trolddomsanklagede Birgitte Skånings i 1625 trukket mange tilskuere, især dem fra hendes egen omgangskreds, som ikke selv var indkaldt som vidne. De åbne retsmøder har sikkert virket som om et stort lys er gået op for tilhørerne, der pludselig har husket deres egne uheld, sygdomme, dårlige hændelser m.m. som nok ikke var Guds straf men troldkvindernes skyld.

Byfogeden ledede retsmødet og forhørene. De tilstedeværende medlemmer af rådet deltog i domsafsigelsen, ligesom byfogeden aldrig synes at have været alene om at dømme i alvorligere sager. Ifølge den danske retspraksis skulle sognepræsten medvirke, når en troldkvinde *blev strakt paa pinebænken*. Dels skulde han her formane hende til at bekende og tilstå, og dels skulle han også, som sagkyndig tolke hendes bekendelse f.eks. blev trylleformulærer ofte hentet fra den hellige skrift. Dernæst skulle han sørge for at den dømte bekendte sine synder. I 1625-26 var Peder Lange sognepræst i Sankt Olai Kirke. I processerne kommer vi kun til at høre om ham en gang, da den første kvinde blev tortureret, men sandsynligvis har han været til stede ved alle de andre pinlige forhør. Desuden må han have været med til henrettelsen for at give den dødsdømte syndsforladelse.

I bytinget den 7. juni 1625 sad præsidenten byfogeden Holger Olufsen, rådets kægner (bogholder) Didrich Mahr, og med dem tingmændene Jørgen von der Breda bartskeer, Johan Engelbrechtsen hattestafferer, Christian Grambo apoteker, Hans Stef-fensen skomager, Niels Christensen bødker, Albrecht Skrædder, Mathias Skrædder. Ud fra deres navne gætter vi os til at de er et udvalg af byens agtværdige håndværkere.

Byfogeden dømte sammen med de to borgmestre og de otte rådmænd. Det var byens rigeste købmænd og magtfulde borgere, der bestred de roller. Men deres kendskab til jura har været minimal, og lovene har heller ikke været lige klare og forståelige.



Domstolssystemet i Danmark. På Christian 4.s tid havde byerne København, Malmø og Ribe landstingsret.

Det til trods synes man i Helsingør at have overholdt lovene, ikke mindst fordi kongen ofte opholdt sig i byen, og dens nærhed til de højere uddannede instanser i København. Til slut afsagde byfogeden den endelige dom i bytinget.

Nævningene

Nævningene var befolkningens repræsentanter og dermed et væsentligt demokratisk element i retssystemet i 1500 og 1600-tallet ligesom i dag.¹⁰ Samtidig sikrede de, at parterne blev nødt til at forklare sagen på en forståelig måde. Det er godt for de tiltalte i en straffesag, som jo typisk ikke er de højest uddannede, og det har i hvert fald været gældende for de tiltalte i trolddomsprocesserne.

Nævningerne havde også den dømmende og undersøgende funktion. Det at være nævning var et borgerligt erhverv, som man fik pålagt, enten man var til stede i bytinget, eller man ikke var der. Det var et krævende hverv som indebar, at man skulle deltage i tingsmøderne de næste 6 uger, hvor sagen blev behandlet. Man kunne, hvis det ikke var muligt at være til stede ved alle møder, afgive en fuldmagt, hvori man erklærede sig enig med de øvrige nævninge. Netop i sagen mod Birgitte Skånings som den første, ser vi at kun nogle af nævningene afgiver en kendelse. Men i reglen herskede der fuld enighed når nævningene afgav deres kendelse. Nævningene måtte først i 3 på hinanden følgende ting *skyde deres skudsmaal*. Når da ingen havde noget at sige dem på, var de lovfaste mænd. Den som ikke var lovfast mand, kaldtes *lovfældt* og kunne ikke *staa i lov og tov* med de andre. Når nævningene afsagde kendelse, sagde de, at de *gør deres lov fuldt*. Når de ved godt skudsmål var anerkendt som nævninge, kunne de kræve vidner afhørt og foretage rejser for at få sagen opklaret, det vil vi se senere. De 8 troldkvinder blev sansynligvis fængslet dagen før eller samme dag, der blev opkrævet nævn over dem.

Sandsynligvis har alle nævningene kunnet læse, men ikke sikkert at de alle kunne skrive, vi ved f.eks. at kærneren, der førte hele byens regnskab i 1684 var analfabet (hvilket i øvrigt var ret almindeligt), men noterede sine regnskaber med ført hånd dvs. en skriver. Kærneren Peder Nielsen brygger var i 1626 en af



Titelbladet til Christen Ostersøn Weylles Glaossarium Juridicum, datidens første juridiske håndbog på dansk. Øverst ses Rettertinget, nederst Landstinget og Herred- og Bytinget.

byens rigeste mænd, svigerfar til slagteren Rasmus Tuesen, hvis far Tue Jensen slagter havde gået på latinskolen, og som senere er nævning i en af sagerne og med i landsretten.

Tilsyneladende har man, (i hvert fald, hvis det var som andre byretter eller birke- og herredretter) valgt borgere, der boede i samme gade som den anklagede, og som kendte hende/ham godt, ikke mindst kendte til hendes rygte. Det var næppe noget de indkaldte brød sig om, i alt blev der i Birgitte Skånings sagen og de følgende 7 anklagede kvinders sag, indkaldt 139 nævninge.

Nævningene lader Birgitte Skånings hente i retten og i hendes nærværelse fremlægger og læser de hendes skudsmål af Fleminges sognestævne (i Skåne), som vi kommer til at høre, er det beseglet og skrevet af fire mænd. Vi skal se hvordan de prøver at undslå

sig og forsøger at ændre dødsdommen. De gør så deres skudsmål, om nogen har noget at udsætte på dem, – det er der ikke. Nævningene i Birgitte Skånings processen afventer tilsyneladende at den høje øvrighed skal konfirmere og stadfæste dommen på bål og brand, eller som de siger vil benåde hende med en mildere død. Hvad de mener med *den høje øvrighed*, kan ikke være landsretten, da den allerede havde konfirmeret dommen, tilbage bliver så Kongens Retterting også kaldet Herredagen.

Nævningene i Mette Ebbis sag adskiller sig fra de andre syv processers nævn, ved at have deres eget bomærke. Brugen af bomærker når netop sit højdepunkt i 1500 og 1600-tallet, og håndværkere, købmænd og andre betydningsfulde borgere anbringer deres bomærke på fast ejendom og på en lang række redskaber, bohave og ikke mindst i kirken. Vi skal ikke komme nærmere ind på de forskellige mærketyper som er knyttet til nævningene, men vi hæfter os ved at blandt de 16 nævninge i krøblingen Mette Ebbis proces, har elleve af dem deres eget bomærke eller signet. Mens de øvrige processers nævninge blot har mellem 1-3 bomærker. Blandt den anklagede Marine Hoffmands nævninge er der fem som har eget bomærke. Da man, som vi har påpeget ofte har valgt nævninge fra den anklagedes eget nabolag, fortæller Mette Ebbis sagen os, at man fra magistratens side har »håndplukket« nævningene, idet den invalide kvinde er den eneste som med stodderkongens tilladelse havde lov til at gå og tigge i byen, og dermed ikke havde noget nabolag eller lignende, hvor man kunne frekventere nævninge.

Ud fra tingmændenes formodede stillingsbetegnelser (som selvfølgelig ikke altid behøver at være det håndværk de kan, men blot et navn de har arvet) får vi en antydning af at tingmændene – i hvert fald for fleres vedkommende – har befundet sig i et noget højere samfundslag. Det er også muligt ud fra skattelisterne at vurdere deres økonomiske status. Deres boglige og skriftlige kunnen, har antagelig været det samme eller måske lidt større end nævnsmændene, alt efter om de havde gået i byens latinskole, sådan som slagteren Tue Jensen havde gjort. Han vælges til nævnsmænd i sagen mod Marine Urtegårds, men andre kan have gået i nogle af de private mindre skoler. Omtrent hver fjerde eller femte af de skatteydende mandspersoner havde i løbet af

året været nævning i troldomsprocesserne. Apoteker Christian Grambo var tinghører i bytinget den 7. og 27. juni 1625 han kan godt have betragtet kvinderne og deres helbredende råd som konkurrenter til hans fag. Bartskeerer Jørgen von der Breda, der også var tinghører i de samme byting har sandsynligvis også set kvinderne som konkurrenter.

En borger, som vi kommer til at hører om flere gange, dels som formand for nævningene og dels som vidne i nogle af retsagerne, er den skotske værtshusejer, Robbert Lorimer der boede i Skottehuset i 3. fjerding. Sandsynligvis har hans værtshus ligget op til Stengade, da han er nærmest nabo til den rige enke Maren Peder Holsts i Stengade. Han optræder første gang, som særlig udvalgt, ved de pinlige forhør af Birgitte Skånings i november 1625, og derefter hører vi om ham under forhørene af den invalide tiggerske Mette Ebbis i februar 1626, om kontroverserne mellem ham og hende samt den formodede troldkvinde Gundel i Birke. Troldkvinden Citze Terskers datter skulle ifølge hendes mor have voldt Lorrimer ulykke, og endelig optræder han som nævnsformand i sagen mod den troldomsanklagede Else Fiskers, hvor han efter hendes henrettelse stævner hendes søn for at have indstævnet vidner til landsretten.

Landsretten i Ringsted

Efter Frederik 2.s Kalundborgske reces 1576¹¹ skulle, alle dødsdomme appelleres til landsretten, som for Sjællands vedkommende var i Ringsted. Landsrettens møder blev holdt i Sankt Bendt Kirkes nordre korsarm. Her sad landstings-medlemmerne, hvis dommere var kongeligt udnævnte adelsfolk og som formand for dem, i årene 1624-30 landsdommer Jacob Ulfeldt til Bavelse. Men dommerne var ikke alle jurister til forskel fra mange af rettertingets medlemmer, af 56 landsdommere, udnævnt 1585-1660 havde 19% i de første 25 år gjort tjeneste som kancellisekretærer, fra 1635-60 var det derimod 92%, hvilket nok var ensbetydende med, at de i stigende grad fik en akademisk uddannelse bag sig.¹²

Efter at vidneudsagnene var blevet gennemgået (dvs. at tingbøgerne var medbragt) blev der foretaget en summarisk afhøring af den anklagede og dommerne traf deres afgørelse og stadfæste-



Sankt Bendts kirke i Ringsted. Kirken er opført som klosterkirke for Benediktinerne. Kirken har næst efter Roskilde Domkirke de fleste kongegrave i Danmark. Fra 1584-1805 blev også landstinget holdt her.

Landsretten. Her sad landstings medlemmerne, hvis dommere var kongeligt udnævnte adelsfolk og som formand for dem, i årene 1624-30 landsdommer Jacob Ulfelt til Bavelse. Formanden sidder ved bordet assisteret af skriveren, de øvrige dommere sidder ude til siderne. Christien Osterson Weylles Glossarium Juridicum.



de eller underkendte nævningenes kendelse i bytinget. Desværre har vi som nævnt ikke protokollerne bevaret fra landsretten, dog er landsrettens dom over den invalide tiggerske Mette Ebbis bevaret, men ingen af de andres domme. Til gengæld får vi at se, at landsretten stadfæster Helsingør Byrets dom over Birgitte Skånings, som dømmes til bål og brand og på helt samme måde, som det sker for de 7 følgende kvinder.

Ved landstinget var den anklagede selvfølgelig til stede, og desuden mindst en af anmelderne samt repræsentanter for nævningene. Derefter traf landstingsdommerne deres afgørelse på grundlag af de medbragte dokumenter samt et kort mundtligt oplæg. Landstingsdommernes frifindelsesrate i Viborg lå omkring 50 procent, bl.a. tog man ikke vidneudsagn som rygter for gode varer. Når landsretten stadfæster Helsingør byrets domme over alle 8 kvinder, kan en medvirkende årsag måske være, at hvis landsretten havde underkendt byrettens dom, skulle det offentlige betale de store omkostninger som der var forbundet med at bringe en sag for landsretten.¹³ Nu kunne man jo sige, at det kom de for det meste til i forvejen, da alle kvinder hørte til de økonomisk dårligt stillede borgere i Helsingør, og kun få af kvinderne havde en lille formue i kraft af deres personlige ejendomme, som ved salg kunne dække en lille del af sagens omkostninger.

Kongens retterting

Den øverste domstol var kongens retterting eller herredagen. Rettertinget udgjordes af kongen og rigsrådet, men bestod af to afdelinger. Den ene beklædtes normalt af kongen og rigsrådet og det tog sig blandt andet af alle sager, som angik adeliges liv og ære. Den anden afdeling beklædtes af rigets kansler og kunne sættes, hvor som helst han befandt sig. Der kunne igen appeleres her fra til kongen og rigsrådet. Tinget trådte som regel sammen en gang om året, og forhandlingerne foregik mundtligt, og i reglen behandlede flere sager på en dag.

Mens kongen havde rollen som dommer, kunne medlemmerne af rigsrådet betragtes som hans rådgivere, og personligt var Christian 4. aktiv i herredagen. Her sad de bedst juridisk uddannede folk af adelig stand. Herredagen var adelens værneting og



Christian 4. præsiderer i rettertinget. Christian Osterson Weylles Glossarium Juridicum.

oprindeligt behandlede herredagen primært sager, hvori netop adelen var involveret, men efter 1600 fik tinget karakter af egentlig øverste appelret. Ingen af de trolddomsanklagedes domme i Helsingør går som sagt til den øverste instans.

I herredagsdombogen kan man se, at i 1602 frifindes en toldomsanklaget kvinde. Så går der over tyve år før en trolddoms-sag i 1621 dukker op i herredagen, hvor den adelige Christenze Axelsdatter Kruckow dømmes og straffes på livet med sværd.

Lovgivning om trolddom i Danmark

En vigtig grund til at trolddomsprocesserne i Danmark, aldrig fik det omfang, som i Centraleuropa skyldtes bl.a. det danske retsvæsen, men selvsagt også befolkningens størrelse. Jyske Lov som blev vedtaget i 1241 ud fra hvilke der blev regeret med lov og ret, kom efterhånden til at blive gældende for hele riget, forunden rescesser og forordninger indtil enevældens Kongelov og Danske Lov. Teksten i Jyske Lov indledtes med det ofte citerede: »Med lov skal land bygges«, og teksten fortsætter, *men ville enhver nøjes med sit eget, og lade andre nyde samme ret, da behøvede man ingen lov.* Så enkelt kan det siges. Jyske Lov forsøger i opgøret med sædvanen at placere Danmark i det, der dengang var den herskende retsfilosofi i Europa.¹⁴ Hele teksten i loven er påvirket af den kanoniske ret, retsregler, der gjalt i den romersk-katolske kirke, og som indtil reformationen havde betydelig indflydelse på lovgivningen i alle europæiske lande. Selve loven var inddelt i tre bøger, hvoraf den anden og tredje bog handlede om retspleje og strafferet. Afgørende for strafudmålingen var anklageprincippet, den akkusatoriske procesordning, hvor den skadevoldende handling udløste efterforskning

af en straffesag og præsentationen for retten blev foretaget af anklageren. Det vil sige som en slags civilt søgsmål, og appellen var betinget af, at anklageren var villig til at bekoste sagen. Lovbøgerne indeholdt »faste takster« for de forskellige forbrydelser. Almindeligst var bøder, sjældnere blev brugt dødsdom eller legegmsbeskadigelse. Fængsling hørte en senere tid til. Retsplejen fungerede i middelalderen igennem kirkeretterne, som havde de kanoniske lovregler som grundlag.¹⁵

Kapitlet om trolddom i Jyske Lov fra 1200-tallet kendes imidlertid først i teksten fra 1400-årene. *Hvis en mand beskylder en anden for, at han har forgjort noget med trolddom som tilhører ham, og den sagsøgte ikke vedgaar, men nægter det, og sagsøgeren beediger sigtelsen mod ham, da skal den sagsøgte værge sig med navn i kirkesognet* (lovens tredje bog kap. 69). Gavnlig trolddom, spåning og helbredelse blev straffet ved bod og afsværgelse, hvorefter den skyldige fik syndsforladelse. Kirken havde den fulde jurisdiktion over disse sager dvs. kirkeretten, men den skadevoldende trolddom lå under den verdslige myndigheds jurisdiktion. De verdslige retter var opdelt i herreder med herredsting eller bytinget som i Helsingør med tilhørende landsting i Ringsted.

Reformationen og Det Gamle Testaments Mosebøger

Med reformationen i 1536 var den kanoniske ret ikke længere gældende. Kirken blev omtrent fra den ene dag til den anden en del af statsmagten, kirkesproget blev dansk og teologisk blev blikket rettet mod Nordtyskland. Den katolske kirke havde gennem århundreder udviklet et juridisk system, men Luther ønskede at rense kirken tilbage til den rene lære fri for al papistisk tro. Luther havde i 1522 oversat Det Nye Testamente fra græsk til tysk og i 1545 blev hele biblen udgivet på tysk. Det betød, at protestanterne slog op i Det Gamle Testamente og med gru læste, hvordan Gud kollektivt straffede de samfund som brød reglerne. Det betød, at selv om magten til at lovgive, dømme og straffe på verdslig vis gik fra kirke til stat, så forblev lovenes indhold dybt religiøse.

Udgangspunktet blev nu Det Gamle Testaments Mosebøger, hvor teksten i den 2. Mosebog kap. 22. vers 18. lød *en trolldkvinde*

I 1550 udkom Christian 3. bibel en stor og kostbar sag i folioformat med fine træsnit, men mange kirker havde ikke råd til at anskaffe den. Prisen var 5 daler samme pris som en god ko.



maa du ikke lade leve, og i 5. Mosebog kap. 18. vers 10ff. der maa ingen findes dig, som lader sin søn eller datter gaa igennem ilden [med andre ord gøre alt hvad der staar i ens magt] ingen som driver spaadomskunst, tager varsler, er sandsiger eller øver trolddom, ingen som foretager besværgelser eller gør spørgsmaal til genfærd og sandsigeraander og henvender sig til de døde.

Og i Det Nye Testaments Johannes evangelie kap. 15 vers 6. kunne man læse hvordan man skulle behandle de trolddomskymdige: *Om nogen ikke bliver i mig, han bliver udkastet som en gren og visner, man sanker dem og kaster dem i ilden.*

Blandt de store synder regner Moseloven især kætteri, trolddom, simoni (det var betegnelse for at modtage åndelige eller kir-

kelige goder) og sædelighedsforbrydelser som hor, incest, bestialisme, og sodomi (homoseksualitet). Det var over denne tekst den protestantiske gejstlighed – lutheranere, calvinister, zwinglianere – prædikede i de næste hundrede år. Hvor teologerne af enhver retning kom hen, førte de hekseforfølgelsen med sig, og det var lutherske prædikanter, som i 1560'erne bragte heksemanien til Brandenburg, Württemberg, Baden, Bayern, Mecklenburg og Danmark.

Trolddomsmanien i Danmark og Norge

Reformationen kom også til at betyde en øget angst for Djævelen. Men længe inden da, havde djævle i alle mulige afskygninger i løbet af 1400-årene boltret sig på de danske kirkers kalkmalerier især på Sjælland og i Østjylland, som skræmmebilleder for menigheden, der til alle tider af kirkeåret minder om deres tilstedeværelse, og især til advarsel for kvinderne der allierede sig med dem.

Kalkmaleriernes »hjælpedjævle« syntes at hænge sammen med troldkvinders såkaldte »apostler og drenge« og måske havde de samme funktion. Smådjævle, drenge og apostler blev brugt til at skaffe deres herre lykke, og føje andre ondt. Trolddom var efter teologernes opfattelse den værste af alle forbrydelser. Ikke blot spåning, men også signaler, enten det var til skade eller helbredelse blev det betragtet som djævelens værk. Troldfolk fandtes tilsyneladende i alle lag, men allerflest blandt samfundets dårligt stillede borgere.

Men protestantismen betød en nedgangsperiode i juridisk henseende for kvinder, hvilket hang sammen med at Luther kun indrømmede kvinden en meget underordnet plads i tilværelsen. Reformationen betød også en skærpet undertrykkelse af de kvindelige aspekter i religionen og dermed i samfundet. Samtidig var det en offensiv mod den folkelige praksis for at tøjle de uregerlige og farlige drifter. Kvindens feminine egenskaber blev nedvurderet og dæmoniseret, mens det mandlige opvurderedes, pristenes og guddommeliggjordes.

Luther var i sine udsagn og skrifter en af de største trolddomsforfølgere i tiden. Trolddom var kætteri, men også afguder. Alle



Maleren i Vejlbj Kirke, Århus amt viser hvordan to troldkoner ved hjælp af hjælpedjævle, stjæler fløde fra andre til deres smørproduktion.

mennesker, også de gudfrygtige, var i fare for at blive forgjort af troldfolk.¹⁶ Den gavnlige virkning som tilbedelsen af de mange helgener katolicismen havde haft, blev bandlyst af reformatorerne, der anså det for afguderi, og derved opstod et behov for befolkningen. Helgener havde udført mirakler ved Guds hjælp, men nu udførte troldfolket trolddom ved djævelens hjælp, og de hemmelige kunstner m.m. som skulle komme mennesker og fæ til helbredelse blev kriminaliseret.

Bibelen var også oversat til dansk. Kongelig historiograf helsingoraneren Christen Pedersens kraftfulde oversættelse dannede grundlaget for Christian 3.s bibel. Præsterne kunne tydeligt læse i den hellige bog, hvordan man skulle forholde sig overfor trolddom, og fra prædikestolene advarede de mod Djævelen og hans gerninger. Allierede en kvinde sig med ham, var det til stor fare, for hende selv og omgivelserne og døden over troldfolket blev nærmest et folkekrav. Da Københavns Universitet blev reorganiseret i 1537, blev hovedformålet at uddanne præster til den danske og norske luthersk-evangeliske kirke. Der blev foreløst en smule jura, medicin og filosofi som i middelalderen, men skulle man være sikker på et embede, var det teologien man skulle kaste sig over, og juraen have allerhøjest to-tre studerende. For dem var Romerretten fundamental og derfor på Latin, som også var det

fælles kirke-jura samt lærdomssprog over hele Europa. Hvis man henvendte sig til Universitetet for at få en afgørelse i en vanskelig retssag, var det – det teologiske fakultet, man henvendte sig til, eventuelt til konsistorium, for at få på det rene, hvad Moseloven udtalte med hensyn til et bestemt spørgsmål.

Peder Palladius og hans visitats 1538-43

Det er i det lys man skal se overgangen fra det katolske til det protestantiske Danmark, hvor iværksættelsen af undervisning af menigheden, blev udført af biskopper og præster som lærte deres menighed hvad der var den rette lære. Sjællands første reformatoriske biskop, superintendent samt professor ved universitetet Peder Palladius havde nedskrevet, hvad han fortalte menigheden, når han besøgte de enkelte sogne. Han gik til sagen med omhu for det var et gigantisk arbejde der forestod. Det vigtigste led var visitationen i årene 1538-43 hvor Palladius visiterede alle 390 sogne i Sjællands stift, og visitatsbogen er et resultat baseret på hans erfaringer, efterhånden som han nåede frem i arbejdet. Aldrig har nogen skribent, så grundigt som Sjællands biskop, be-lyst kirken og dens gudstjeneste, og i dansk litteratur findes ikke nogen mere træfsikker, karsk og farverig beskrivelse af livet, som det levedes på reformationen tid. Hør blot hvad han siger om troldkvinder (let omskrevet til nutids dansk): *Det er sjældent, at troldkvinderne faar ram paa gudfrygtige mennesker. Slaa derfor din lid til Gud, lær dine børn bekendelsen og undgaa slette mennesker og løsagtigt levned. Saa sikrer de mælk, smør, sundhed og førlighed mod troldkwinders anslag. De, der befinder sig i størst fare, er dem der ligefrem benytter sig af trolddommen, baade til sig selv og deres husdyr. De sender bud efter en troldkvinde til deres syge ko, for at hun skal velsigne den – og hun er, med forlov, parat til at kysse den i rumpen for at komme af med sin velsignelse. Hun paastaar, hun kan kurere baade gigt og koldbrand med munkereyser saa lange. Du faar kun skade af at stole paa hende. Ganske vist kan koen tilsyneladende komme sig; men du har sat sjælen i pant. Slaa du din lid til Kristus, tilbed ham og tro ikke paa troldkvinder. Lad hende beholde sit Sankt-Johannes-sludder (Sankt Hans). Og behold du din hovedpine. Det er du bedst tjent med.*¹⁷

Og så kommer hans advarsel: *Kvinde tag dig i agt for, en sviende hale! Har du ikke hidtil haft rent mel i posen, saa lad det blive anderledes*

Peder Palladius blev Sjæl-lands første biskop efter reformationen og dernæst universitetsprofessor i teologi. Mest berømt blev han for Visitatsbogen o. 1543 som dog først blev fundet i en afskrift fra 1866.



fra i dag, saa der ikke skal gaa rygter om dig. Jeg vil give dig et godt raad: Der er sendt spioner ud, som skal afsløre troldkvinder. De kommer, forklædt som bønder, med klude om benene og siger, de har hørt, du kan signe. Men det eneste, de er ude paa, er at afsløre dig og føre dig til baalet. Tag dig i agt! I øvrigt behøver ingen at nære saa overdreven frygt for troldkvinder, som man hidtil har gjort. Det passer overhovedet ikke, at djævelen selv er bange for dem! Han er kun bange for Gud. Man sagde, at naar han gav en heks et par nye sko, rakte han dem til hende paa en lang stang. Det er pure opspind. Hvorfor skulle han være bange for sin malkepige? Hun malter ham og han malter hende, og til sidst malter de ad helvede til begge to. Søg ikke samme skæbne. Og saa snakker vi ikke mere om den ting.

Men sådan kom det altså ikke til at gå hverken i resten af 1500-tallet eller især i det følgende århundrede, hvor trolddomsprocesserne blomstrede i Helsingør og det øvrige Danmark. Der blev snakket ganske rigeligt om trolddom selvom Danmark meget langt fra nåede de højder, som blev nået i centraleuropa især Tyskland, men også Frankrig og England. Det bemærkelsesværdige i Helsingør var, som vi skal se, at præsten Peder Lange kun var til stede under det pinlige forhør, når troldkvinden skulle bekende sine synder. Her blev der plads til de teologiske forestillinger om troldkvinders synd, men det har skriveren desværre intet noteret om.

Den Københavnske Reces af 6. december 1547

Danmark havde ingen større trolddomsprocesser i 1500-tallet og det skyldtes bl.a. den Københavnske Reces fra 6. december 1547 udstedt af Christian 3. hvor to artikler blandt andet indeholdt påbud om trolddom.

Artikel 8 handlede om det at vidne på tinge, dvs. vidne i en sag der blev ført ved domstolene, og hvem der ikke måtte vidne; herunder personer, der var blevet dømt for trolddom. Derfor kunne yderligere trolddomsprocesser ikke igangsættes alene på baggrund af andre dømte troldfolks udlæggelser. F. eks. som vi skal se tiggersken Mette Ebbis' udlæggelse af den rige enke Maren Peder Holsts, og i sagen mod Marine Hoffimands påpeger hendes søn og svigersøn at udlæggelse af hende for trolddom er sket af en dømt person. I artikel 17 bestemmes det, at en anklaget ikke måtte udsættes for tortur, før der var afsagt dødsdom over vedkommende. Dette betød i praksis, at en person, der var anklaget for trolddom, ikke kunne dømmes på baggrund af en aftvungen tilståelse.¹⁸

Domfældelse kunne udelukkende finde sted, når den anklagedes skyld var blevet bekræftet af uvildige vidner. Der er ingen tvivl om, at den artikel blev fulgt nøje, og dermed var den anklagedes retssikkerhed forbedret. De to bestemmelser var formentlig med til at forhindre, at trolddomsprocesserne spredte sig i samme grad i Danmark i 1500 og 1600-tallet, og de førte til at trolddomsprocesserne ikke fik samme omfang som i Centraleuropa



Christian 3.s våben bag alteret på Sankt Olai Kirkes ostgavl.

Der skulle altså forligge en dødsdom før et pinligt forhør og torturen kunne iværksættes, hvilket vi skal se ved trolddomsprocesser i Helsingør, men derefter blev forhøret også årsagen til at de udlagde hinanden. De følgende århundreder var tortur en del af dansk retspraksis og den blev først ændret, da Johan Struensee kom til magten, men det varede kun kort tid, efter hans politiske fald blev tortur atter indført og først afskaffet endeligt i Danmark i 1837, senere end mange andre europæiske lande.

Niels Hemmingsen (1513-1600)

En af Danmarks kirkehistorisk førende teologer i 1500-tallet var professor Niels Hemmingsen, hvis latinske navn var Hemingius, under hvilket han var kendt i hele Europa. Han udgav som den eneste danske teolog flere skrifter, der henvendte sig til de trolddoms-udøvende. I 1575 udsendte han en bog om trolddom. Hemmingsen mente ikke at lovgivningen mod trolddom var stærk nok. Det var alene djævelen, der forsynede troldfolk med kraft, og alle former for trolddom blev fordømt da de var et resultat af pagt med djævelen.

Han skrev: *Troldfolk kan af deres egen magt og kunst aldeles intet udrette, fordi der er slet ingen magt eller kraft i de vedtagne ords udtalelser, tegn, billeder, figurer, voksbørn eller andet. Men Djævelen, som troldfolk har indgaaet pagt med, kan paa dette grundlag stadfæste mennesket i vildfarelsen, og da udretter han meget trolddom.*

Hemmingsen omtaler voksbørn, som var ritualer der var udbredt i hele Europa. De havde kun et formål – at gøre skade. En af de anklagede kvinder Marine Hoffmands påstås at have dragedukker, som har det samme formål og Christian 4. skriver i et brev fra Kalmar i 1611 hvor han opholder sig med hæren om befolkningens brug af voksdukker. Han har set eksempler på deres djævelske kunster: *vi haver ellers her udi kvarteret fundet allehande Dyeuells (djævelske) kunster med voxborn nedersat udi jorden udi temmelig antal.* Voksbørn skulle pådrage dem, som de forestillede en ulykke, og kongen er vel skræmt over, at befolkningen tager andre midler i brug end våben i kampen mod den danske hær.

En fisker havde samme år i Aalborg taget en forsamling af troldkvinder på ferske gerning, da han smugkiggede ind igennem en rude. Her blev han vidne til fødslen af et voksbarn. Nogle



Professor Niels Hemmingsen var en af Danmarks førende teologer i 1500-tallet, elev af Melancton. Hans latinske navn var Hemmingius, under hvilket han var kendt i hele Europa. Hans uofficielle titel i Danmark var »Hele Danmarks læremester«. Tobias Gemperlin. 1595.

kvinder trak en tingest ud af en kvinde, der lå på en seng. Tingesten havde form som et barn, hvorefter de døbte det.¹⁹ Samme år blev Jens Hansen Rusk i Vestjylland brændt for trolddom. I mindst 15 år havde han fungeret som præst og klog mand, bl.a. havde han givet konsultationer på Ribe marked. Hovedanklagen mod ham var, at han havde døbt et voksbarn og dermed gjort det brugeligt til forgørelse.²⁰ Voksbarnet skulle døbes af en præst for at have den rigtige virkning. Præsterne var derfor bange for at døbe et ved en fejltagelse, (de må nu have været meget naturtro) og børn skulle derfor blottes til naglen, så præsten kunne overbevise sig om, at de ikke var af voks. Spædbørn var altid svøbt og godt tildækkede på grund af kulde i kirken.

Hemmingsen mente også at trolddom var en kvindelig synd. Her kan han have holdt sig til 1400-årenes europæiske heksejægervejledning *Malleus Maleficarum* – Heksehammeren (se scene-

re) hvor det hed, at djævelen bedst kunne få magt over kvinderne, *da de er svage, melankolske, onde og dumme. Kvinderne var djævelens redskab, ganske som i sin tid Eva overfor Adam.*

I afsnittet om sundhed og menneskets helbred, fastslår han at det gode helbred er en Guds gave til mennesker, men ved sygdom var det vigtigt ikke at lade sig friste til at bruge trolddom for at blive rask. Det var ellers den plads i tilværelsen troldkvinderne i Helsingør forsøgte at udfylde. Hemmingsen mente at alle slags troldfolk var djævelens håndlangere, og deres vidnesbyrd kunne på ingen måde tages for gode varer.

Den Kalundborgske Reces af 21. november 1576

I 1576 udsendte Frederik 2. Den Kalundborgske Reces med en bestemmelse til brug i sager om trolddom. Bestemmelsen foreskrev og sikrede retssikkerheden for de anklagede, at alle skyldige kendelser i sager om trolddom fremover skulle appelleres til landstinget. Kendelser i f.eks. bytinget kunne ikke længere føre til henrettelse. Det var recessen der fører de otte processer i 1626 i Helsingør til landsretten i Ringsted. Hidtil havde bytingets dom været tilstrækkelig til at sende folk på bålet, men i et par sager netop fra Helsingør var kongen blevet gjort opmærksom på, at dødsdommen var blevet eksekveret straks efter at dommen var afsagt, hvilket udelukkede muligheden for appel.²¹ For hovedparten af de nørrejske trolddomssager betød det, at sagen skulle indbringes for landstinget i Viborg. På Sjælland blev det som nævnt landstinget i Ringsted, og i Skåne blev det landstinget i Lund. I øvrigt kunne begge parter appellere. En trolddomssag blev, som nævnt ført akkusatorisk dvs. at retten først trådte sammen, når der forelå en konkret anklage. Dommerens opgave var at være uvildig opmand (dvs. neutral) og tage stilling til det materiale, der blev fremlagt. Det vil sige som en slags civilt søgsmål, og appellen var betinget af, at anklageren var villig til at bekoste sagen, hvilket ikke kommer på tale i de 8 trolddomssager som vi her omtaler. Det har i alle tilfælde ikke været muligt for den fattige købekone Anne Jensdatter, som starter det hele.



Frederik 2. kronede F bæres af himmelske hænder der rækkes frem bag skyerne fra prædikestolens bagvæg.

Christian 4.s lovgivning om troldfolk og deres medvidere

Christian 4. blev lovgiver af den helt store slags, med en produktion på 30-40 love om året.²² Lovgivningen blev et vigtigt redskab til regulering af befolkningen. Det siges at kongen en dag spurgte kancler Christen Friis til Kragerup om han havde drømt en ny forordning i nat, for så var han parat til gennemføre den. Forordninger udkom om alt fra trolddom til byrådenes sammensætning, lønforholdene for tjenestefolk blev reguleret, så herskabet undgik konkurrence, og der blev givet en rentelov.

Christian 4. fejrede i 1617 100-års jubilæet – Det lutherske jubelår som blev et mærkeår for den lutherske kirke – ved på en og samme dag den 12. oktober at udstede tre lovstramninger – et moralsk korstog i form af flere forordninger: Det var trolddomsforordningen for troldfolk og deres medvidere (medvirkende) og forordningen imod luksusforbrug og sædelighed. Samme dag udsendtes også forordningen om klædedragt og året efter en forordning om kroer.²³

Undersåterne skulle være gudelige, sømmelige og nøjsomme for at være gode kristne i Danmark-Norge så undgik man Guds straf. Forordningen blev som vi tidligere har nævnt først offentliggjort i Helsingør den 26. januar 1618. Tilsyneladende uden at det skabte nogen reaktioner i byen.



Trolddomsforordningen af 12. oktober 1617 førte en vækst af trolddomsprocesser med sig. Forordningen blev sendt ud til landets lokale embedsmænd, i Helsingør byfogeden, som i det daglige stod for håndhævelsen af loven.

Forordningen var inddelt i en definition af hvad, der var *hemmelige kunster og trolddom*. Dernæst i en strafudmåling og tilsidst påbød kongen alle myndigheder og øvrighedskald, at de som er vidner til trolddom, tiltaler og straffer de pågældende. Dermed var lagt op til at hele samfundet skulle holde øje med hinanden og trolddommen, så man kunne komme den til livs.

Folk der praktiserede de hemmelige kunster, skulle såfremt de ikke var af adel, have frataget deres formue og landsforvises. Adelsfolk skulle stå til rette for rigsrådet og straffes af dem. Sådanne folk der bruger deres råd og dåd til sig eller sine skal første gang, hvis de er af adel, stå offentligt skrifte og give et tusinde daler til det nærmeste hospital.

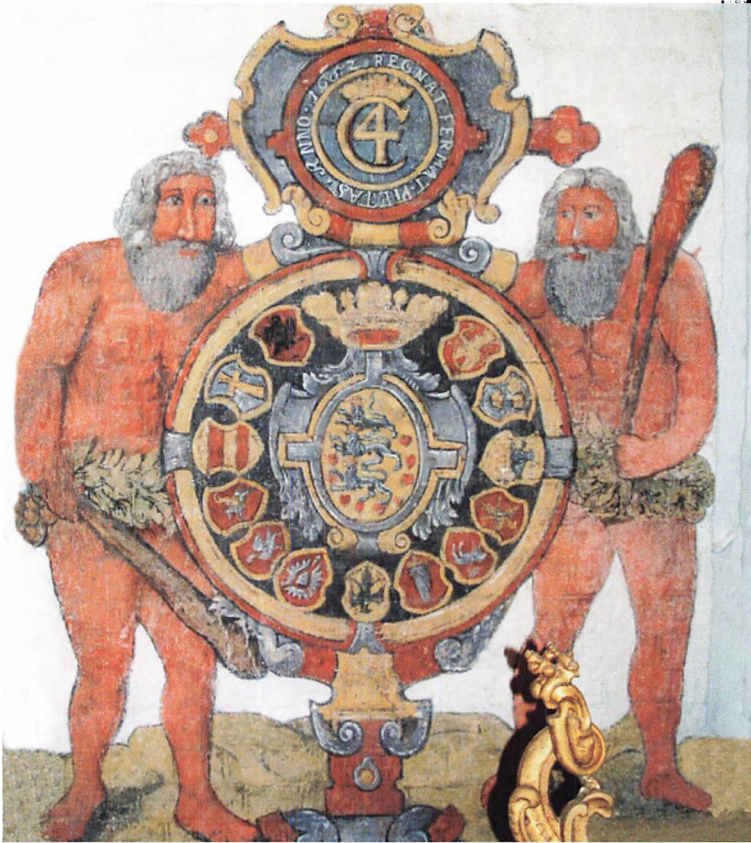
De andre skulle på samme måde stå offentligt skrifte og straffes efter deres formue; anden gang, såfremt nogen findes i samme forseelse, da skulle de, hvem som helst de er, uden al undtagelse have den samme pine og straf som de der udøver de hemmelige kunster.

Hvad angår de rette troldfolk, som er forbundet med Djævlen eller omgås ham, skal efter loven og recessen (dvs. ifølge lov og ret) og de folk som indsvøber sig i og bruger trolddom skal straffes på deres hals uden al nåde.

Ved 1617-forordningen *troldfolk og deres medvidere*, var det første gang i dansk retshistorie at trolddomsforbrydelsen, samt at den skelnede mellem skadevoldende og gavnlige trolddom, men begge handlinger blev fordømt, idet de kom menneskene til skade, og begge måtte de stamme fra djævelen. Det blev slået fast, at troldfolk var mennesker, der havde indgået en pagt med Djævelen; det blev – for første gang – lovfæstet, at *signen, manen, maalen, der formenes at komme mennesker og fæ til gavn*, skulle være aldeles forbudt. Dermed var kvinder og mænds årtusinde gamle helsebringende gerninger – blevet kriminaliseret. Men folketroens syn på kloge folk som onde mennesker, der anvendte trolddom for at ødelægge almindelige menneskers lov og trivsel, havde været udbredt længe før trolddomsforfølgelserne satte ind.

Trolddomsforordningen satte gang i trolddomsforfølgelserne, og lejermålsforordningen førte til en eksplosion af antallet af sædelighedssager ved centraladministrationen. Lovstramningerne gjorde det lettere at udpege syndebukke, og behovet for dem steg kraftigt de følgende årtier. I trolddomsforordningen forbød kon-

Christian 4.s våben bag alteret på Sankt Olai Kirkes østgavl.



gen sine biskper, provster, borgmestre, raadmænd og fogeder og andre, som er i øvrighedskald og bestilling at udøve trolddom, og han forlangte, at de skulle anmelde trolddomsudøvelse, hvis de kendte til den. Derved forsøgte kongen og kirken at komme den adfærd til livs og en forestillingsverden, som havde været rodfæstet i befolkningens hverdag, igennem århundreder måske årtusinder fra oldtiden til kristendommens indførelse, og været en del af det daglige liv. Forordningens fordømmelse, var et radikalt indgreb i tilvante forhold.²⁴ Men i Helsingør blev der både signet, manet og målt, hvilket mange kvinder i Helsingør havde ry for. Man signede for at helbrede eller beskytte. Det kunne foregå ved at troldkvinden fremsagde formulerer og trylleord for at helbrede, beskytte og lignende for derved at signe den pågældende person eller dyr imod trolddom. Også tekster fra biblen blev brugt som f.eks. læsning fra Davids Psalmer. En kvinde signer og bruger remser der skal gøre godt og bruger en seddel med teksten *Jeg staar op i Jesus vold* osv. som hun sætter på

»patienten«. Manen, betød at man fik overnaturlige væsener som ånder til at adlyde ens vilje ved hjælp af trylleformularer. Målen, var måltagning ved hjælp af en særlig slags tråd, reb eller håndklæde, blev brugt som middel imod sygdom og onde ånder. Dertil kom spåning som en spåkone Anna Bjørnsdatter i det gamle kloster udøvede, det gjorde folk mindre syndsbevidste, og det svækkede kirkens stilling, hvilket havde været forbudt allerede i 5. Mosebog.

Forordningen var en større moralsk lovbuket for den indeholdt også bestemmelser for *unyttig bekostning med bryllupper og om løslagtighed*. Endelig var der forordningen *om klædedragt og kroer*. Kongen ønskede at holde sine undersåtter i stramme tøjler. Han blev selv involveret i en større trolddomssag kaldet Køge Huskors i 1612-13. En anden episode hvor kongen var indblandet, var to kvinder Birgitte Anders og Maren Lasses fra Glumsø, der i juni og august 1617 var sat i fængsel på Vordingborg Slot, for derefter at blive brændt den 2. september og den 17. december. Om begge hedder det, at henrettelsen er foregået *pa stranden udi kongelig majestæts egen nærværelse*.²⁵ Af lensregnskabet fremgår det at kongen personligt betalte for de to fangers kost de mange måneder de sad fængslet på Vordingborg Slot.

Forordningen førte forståeligt nok til et opsving i trolddomsprocesserne, og i endnu højere grad end tidligere holdt folk øje med hinanden, naboers udsagn m.m. og kongen selv holdt sig ikke tilbage, når det drejede sig om at få ram på Djævelens medsamensvorne, selv om han i virkeligheden ikke har været den som stærkest forfulgte troldfolk, noget han ofte har fået æren for. Trolddom blev fordømt ud fra en teologisk argumentation om, at det var vrangtro, afgudereri og frafald, og det lå i den lutherske ortodokse samfundsanskuelse, at fyrsten havde pligt til at straffe samfundets lovovertrædere, ellers ville Gud kaste sin vrede på hele samfundet.

Trods lovgivningen, der foreskrev, at alle havde pligt til at rejse sager mod troldfolk, antog retspraksis en anden form. Det er fortsat menigmand, der anklager menigmand, som i Helsingør. Selv nu hvor kirken direkte konfronteres med trolddom og overtro, forholdt den sig passiv. Mærkeligt nok taget i betragtning af at 1617-forordningen betegnede trolddom som en religiøs forbrydelse. Sognepræsten Peder Lange nævnes kun en gang i den første proces som kommer for retten, men han må, antages at have være til stede ved de andre processers følgende pinlige for-

hør og henrettelser. Under torturen, efter dommen var afsagt, har der antageligt været mere plads til de teologiske forestillinger om troldkvindens synd, men dem kommer vi ikke til at høre om. Det er først under torturen at den første trolddoms anklagede Birgitte Skånings bekender – mest ud fra ledende spørgsmål – at have omgang med Djævelen i skikkelse af en sort hund, og hun gør brug af en slags hjælpedjævel apostlen Collefast.

En dømts udsagn skulle ikke stå til troende, men de udlægger hinanden under forhørene. Kun troen på et bedre liv, syndsforladelse og tilgivelse fra Gud ventede dem. Skriverens tørre skrivelser og tal i retsprotokollerne fortæller ikke noget om kvindernes fortvivelse og smerte. Deres lange ophold i rådhuskælderens uhyggelige mørke, som kun blev oplyst af stadstjernerne eller vægterens lys, hvor de i mange måneder kun så dagens lys, når de var oppe til forhørene i bytinget, med en stor skare af byens borgere som tilhørere eller i rådstuen foran byens magtfulde borgmestre og rådmænd. Ud fra kæmnerens justitsprotokols regnskaber hører vi heller ikke om kvindernes skrig, når de fastgjort til stigen med ansigtet vendt mod flammerne blev væltet ind i bålet til tilskuernes forhadte råb. Kun en af kvinderne Citze Terskers får bundet ½ pund krudt på sig. Hvorfor kun hende? hang det sammen med at hun som den eneste havde den onde syge – epilepsi og hun skulle lide mindre? Var årsagen at døden skulle komme hurtigere eller var det det effektfulde knald en oplevelse for hadefulde tilskuere? Nogle af kvinderne fik 2-2½ pot vin (ca. 2 liter) under det pinlige forhør. – Vi har i bogen forsøgt at forestille os kvindernes grufulde situation, fra fangekælderens op på vognen hen ad Stengade ud til det ventende bål på Galgebakken, hvor forbrydere blev henrettet.

I Christian 4.s forordning for troldfolk og deres medvidere 1617 hedder det, at de rette troldfolk er dem som har forbundet sig med djævelen, men det er kun de to af kvinderne som bekender at have forbindelse til djævelen. De andre bliver tilsyneladende dømt til bålet for at volde ondt dvs. *maleficum*, men i den var djævelpagten indlejret i forestilling om skadelig magi, det at kunne forgøre – altså trolddomskunst, som vi senere skal se.

Ifølge middelalderens og renæssancens trolddomsopfattelse red heksen omvendt på et kosterkaft ofte med en sort kat. Men biskop over Sjælland Jesper Brochmand (1585-1652) erklærede

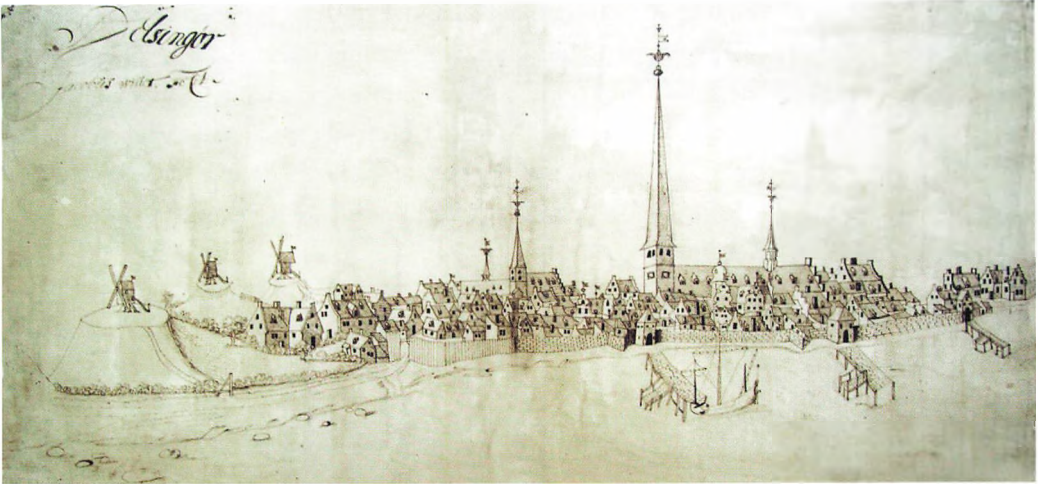
i 1633 at bare den som kendte lidt til Djævelen, tvivlede på at troldfolk med vidunderlig fart kunne føres gennem luften til fjerne steder for at holde selskab, danse og andet, troværdige vidner kunne bevidne det. Men at troldfolket skulle ride baglæns på koste (kvaster) kan i øvrigt genfindes langt tilbage til Edda-digtene Havamal (den højes tale), således i Runesangen (ca. 800).

Det tiende kan jeg,
naar troldtøjet farer
gennem luften i leg:
Jeg gør, at de raver
forgæves omkring
og mangler deres vante væsen.

Trolddomsprocesserne i Helsingør 1625-26

Vi er i sommeren 1625 og pesten havde længe været i udbrud, og i det følgende år havde byens indbyggere deres opmærksomhed rettet på trolddomssagerne i bytinget og rådstuen. 139 borgere blev mere eller mindre uønsket valgt som nævninge i de 8 trolddomsprocesser i bytinget og rådstuen. Dertil de to borgmestre og de 7-8 tingmænd som var valgt for en periode. Byfogeden havde på tinget anmodet borgmester og råd om at få udmeldt 8 mænd, som kunne sidde ting med ham på kongens vegne. Arbejdsdelingen trådte i kraft samme dag. Såvel rådkammeren som byskriveren, der begge var medlem af rådet, deltog i tinget ved siden af byfogeden og de 8 af rådet udmeldte tingmænd. Foruden de 16 nævninge blev der indkaldt 190 vidner, som i løbet af det næste årstid trådte frem i by- og rådstueringen og sværgede med oprakte fingre, at det de sagde var sandt. Den under ed endelige domsmyndighed lå hos tingsforsamlingen dvs. i bytinget efter at sagerne var behandlet i rådstuen.²⁶

Det er de anklagede, deres anklagere, nævningene og vidnerne vi vil kaste lys over. Hvem var de? hvorfor skete det? hvad kostede processerne de anklagede og byen, og hvorfor ophørte



trolddomssagerne i byen efter 1626, (bortset fra en enkelt proces i 1642) mens de fortsatte i det øvrige Danmark? I forhold til 1500-tallets trolddomsprocesser har vi den første danske trolddomslovgivning, der bestemte forbrydelsens enkeltdele. Christian 4.s lovforordning var blevet vedtaget i oktober 1617 og som tidligere nævnt offentliggjort i Helsingør i slutningen af januar 1618. I Jylland havde der i de tre første år efter forordningen udspillet sig 29 processer, men på Sjælland havde man taget det mere roligt. Der var heller ikke processer i Køge og Næstved eller i Malmø umiddelbart efter lovgivningen. De otte processer i Helsingør i 1625-26 er i forhold til det bevarede kildemateriale det mest omfattende kompleks af trolddomsprocesser, der kendes fra nogen dansk by.

På Kronborg var Jørgen Urne lensmand og kongens øverste repræsentant i årene 1623-27. Netop i årene 1624-26 var man fra slottet i gang med at bygge en stor havn lige uden for slottet.²⁷ Byen selv havde ikke nogen havn, kun flere skibsbroer, her iblandt færgevasen og den »Lange bro«, som kom til at spille en rolle i trolddomsprocesserne. På slottet arbejdede, hopmanden, de gemene – især tyske soldater, artilleristerne, musikkorpset og endelig de mange håndværkere. Ingen af dem var berørt af anklagerne, bortset fra den tidligere lensmand Christoffer Basse, som havde haft en af de nu anklagede kvinder i Kronborgs tugthus og selv modtaget behandling af hende og senere udsat for hendes hævn. Af byens offentlige bygninger var der sognekirken

Helsingør by i Jacob Willers streg omk. 1670. Man ser bymuren med de 3 byporte og de fremskudte bastioner. Porten i palisadeværket i prospektets venstre halvdel er Svingelporten, hvor Stengade fører ud til møllerne og Galgebakken. I højre halvdel ses kirkerne – Sankt Olai Kirke med det høje spir og den karakteristiske tagrytter samt Mariæ Kirke og klosteret (Alm. Hospital).

Stengade 76. Opført af rådmænd og tolder David Hansen i 1578-79. David Hansen boede ikke selv i huset, men lejede det ud til Christian 4.s økonomiske rådgiver Jonas Charisius sekretær og sagsbehandler i Tyske Kancelli.

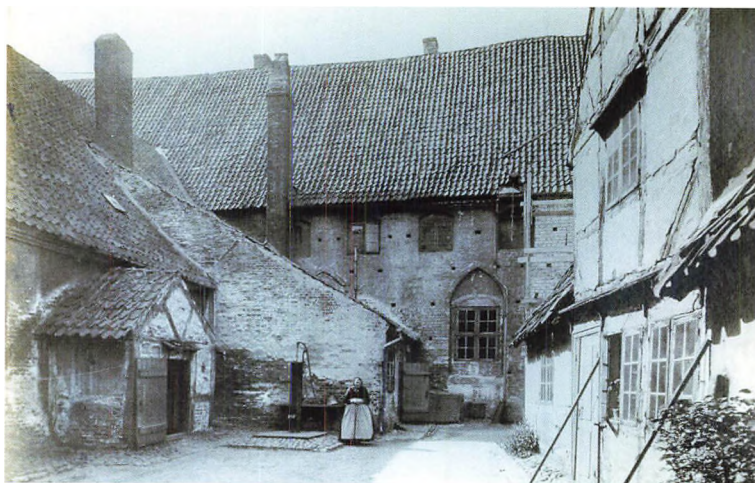


kaldet Danske Kirke (Sankt Olai Kirke) og Tyske Kirke (Sanct Mariæ Kirke) dernæst Øresundstoldboden, hvor den kongelige tolder Henrik Mogensen Rosenvinges gård på hjørnet af byens hovedgade (Stengade 84) var erhvervet af kongen og blev kaldt den ny toldbod i 1619. Foruden den kongelige tolder var der bl.a. kongens toldskriver.²⁸ Heller ingen her synes at blive involveret i anklagerne eller umiddelbart modtage gode råd eller hjælp af nogen af de anklagede kvinder. Endelig var der Almindeligt Hospital i det tidligere Karmeliterkloster, hvor folk der ikke kunne klare sig selv boede, især mange af kongens gamle soldater. I bygningen var også indrettet byens latinskole. En af de anklagede kvinder boede i det Gamle Kloster det tidligere Sortebrødre Kloster i byens vestlige ende.

På rådhuset i Stengade sad magistraten, der bestod af byens 2 borgmestre og 8 rådmænd, det var byens store købmænd, der forvaltede byen, de var borgerskabets ryggrad. Kælderer under rådhuset fungerede bl.a. som fængsel for de anklagede. En af borgmestrene Niels Madsen blev nok mest på grund af naboskab til en af de anklagede nødsaget til at være vidne, foruden at han sammen med rådmændene, deltog i både retsmøderne i bytinget og rådstuen. En anden af borgmestrene var Povl Lejel som både vidnede i nogle af retsmøderne, men som også selv fik en stævning til landsretten. Forhørene af de anklagede kvinder i 1625-26 kom til at foregå både i bytinget og i rådstuen, hvor byskriveren førte de påkrævede tingbøger og protokoller, desuden førte han byfogedens



*Povl Lejel
borgmester*



En gammel kone i Almindeligt Hospitals gård. I hospitalet boede folk, der ikke kunne klare sig selv. Hospitalet havde egen kirke, sygestue og dårekiste til de sindssyge.

justitsdokumenter. Ind imellem var både borgmestre og rådmænd til stede i byretten sammen med byfogeden, der som kongens repræsentant i byen ledede bytingets møder. Kæmneren var ansvarlig for byens regnskaber som blev ført i protokollerne fra nytårsdag til nytårsdag. Blandt byens øvrige tjenestefolk, kan nævnes vagtmesteren, vagtskriveren, stadstjenerne, underfogeden og jordemoderen. Alle sammen var på byens lønningsliste. Dernæst kom de to bysvende som vi ofte kommer til at høre om, og fogedsvendene som var byfogedens medhjælpere. Derudover havde byen en brokikker der havde tilsyn med byens broer, en vandmester der havde tilsyn med vandledningen til slottet, hvoraf byens bedrestillede borgere havde fået vand ført ind i deres gårde. Endelig nederst på rangstigen – men ikke lønningslisten – skarpretteren, hvis arbejde var de forskellige afstraffelser, de pinlige forhør i rådhusgården og bytinget, henrettelse af de dødsdømte med sværdet eller på bålet, og den endelige afslutning og oprydning sammen med sine sven- de og rakkeren på byens Galgebakke. Stodderfogeden også kaldet stodderkongen, hvis første arbejde var at holde fremmede tiggere ude af byen skulle også holde rendestenene rene ved Torvet. Fle- re af alle disse embedsmænd bliver involveret i processerne som tjenestemænd eller vidner. Det var de mange håndværkere og de- res hustruer, byens mange købekoner, høkersker der deltager som nævninge og vidner og dem – hvis udsagn ved de mange afhø- ringer bliver de egentlige dommere over de handlende kvinder og de kvinder der omgiver sig med trolddom og signeri. Endelig var der kirken og latinskolens tjenere. Latinskolen blev ledet af sko- lens rektor og lenet havde den overordnede administrationsenhed med bispem i spidsen. Provsten havde en vigtig opgave i de årlige kirkevisitatser, hvor han førte tilsyn med de enkelte sognepræsters embedsførelse. I det tidligere Karmeliterklosters kirke, havde der i mange år været stald for byens tilrejsendes heste – den blev nu efter en storstilet udrensning af hestemøg – omdannet til kirke for by- ens tyske borgere. På hjørnet af Kongensgade (og den i 1970'erne anlagte Kronborgvej, der skærer den nordlige del af grunden) lå Christian 4.s store imponerende Gethus, hvor kanon- og klokke- støbning fandt sted i den store smelteovn. Sammen med Kobber- møllen og Hammermøllen i Hellebæk var de en del af kongens storstilede våbenproduktion. Hammersmeden Caspar Fincke bo-



Gavlen på De sjællandske Brahers adelsgård. Fra 1586 til 1630 tilhørte den store gård Braheslægten, men i perioden 1618-25 var Otto Brahe stærkt forgældet, og Tage Andersen Thott overtog og solgte gården til Helsingør by, der omdannede den til fattighus. I dag er der Bymuseum.

ede i sin gård skråt over for Gethuset. I Sankt Annagade lå/ligger den sjællandske Braheslægts store adelsgård (i dag Bymuseet).

Trolddomsprocesserne begyndte i juni 1625, hvor den første kvinde blev stævnet, til den sidste blev dømt til bålet i oktober 1626. De 8 kvinder var Birgitte Skånings, tiggersken Mette Ebbis (kaldet Krykkekællingen), Citze Bødgers, Citze Terskers, Marine Urtegårds, Else Fiskers, Marine Hoffmands, og Marine Pommerantzis. Sagen mod den første kvinde Birgitte Skånings

begyndte den 27. juni 1625 og varede til februar året efter. Hun sad i rådhuskælderen i et halvt år, førend hun blev henrettet den 11. februar. I den tid havde man hentet oplysninger ud om andre troldkvinder i byen, Mette Ebbis, Citze Bødkers og Citze Terskers. De tre bliver udlagt af Birgitte og anklaget i november 1625, og mens nævningene var færdige med oplysninger om Mette Ebbis 23. januar, varede det frem til 20. februar, før Citze Bødkers og Citze Terskers blev oversvoret, dvs. nævningene sværgede under ed at hun var skyldig i trolddom.

I slutningen af april 1626 blev der atter hentet sager frem nu fra tre anklager mod kvinderne Marine Urtegårds, Else Fiskers og Marine Hoffmands. Så skulle man tro at roen var ved at sænke sig over byen, men nej den allerede af Birgitte Skånings udlagte kvinde 10. august 1625 Marine Pommerantzis blev først anklaget i juli 1626 næsten et år efter og brændt den 8. oktober 1626. I det næste par år dukker der kun dønminger frem i bytinget og rådstueretten, og det bliver ikke til nogen trolddomsproces. Først i 1642 bliver en kvinde atter henrettet og brændt for trolddom. Ingen bliver siden dømt for trolddom i Helsingør.²⁹

Processen imod Birgitte Skånings

Birgitte Skånings er den første kvinde i Helsingør som bliver dømt for trolddom i 1600-årene. Der havde tidligere været en sag fremme om trolddom, men sagen er ikke gået videre. Birgitte, må være omkring de 60 år og er gift med Laurs Svendsen, hun har en datter på 34 år, manden tjener til dagen og vejen som drager. Birgitte har sit skudsmål fra Fleninge sogn i Skåne.³⁰ af samme grund er det vel at hun kaldes for Skåning. Parret bor som andre af byens socialt dårligt stillede borgere i den vestlige del af byen dvs. fjerde fjerding³¹ men ligesom mange andre familier skifter de meget ofte bopæl. Sammen med sin mand lever de lidt fra hånden til munden, men absolut ikke så de kan beskrives som rigtig fattige. Imidlertid har hun ikke penge til huslejen ved processens begyndelse eller til at betale den gæld hun har til nogle af naboerne.

Men stærkt i modsætning til det hører vi også om, at hun giver intet mindre end 7 daler juleaften til de fattige i Sjøleboderne og 1 daler til betlersken Mette Ebbis kaldet Krykkekællingen. Det er

Mette der bliver det næste offer for trolddomsanklagerne. Taget i betragtning at en ko hos hendes nabo Cornelis Diricksens enke bliver vurderet til 4 daler og 11 får til 8 daler og 1 ort, var det en meget stor almisse.

Birgittes mand Laurs Svendsen har været makker med Mogens Drager som kun betalte 2 skilling i skat. Tilsyneladende bliver der efter hendes anholdelse ikke stillet borgen (kaution) for hende, og hun må blive siddende i rådhusets kælder på det offentlige regning. Det må altid have været bytingets ønske, at der blev stillet kaution, og taberen i sagen skulle betale for kosten og logi i rådhuskælderen. Hendes mand Laurs Svendsen optræder ellers ikke meget i retsmøderne bortset fra en enkelt gang, hvor han forsøger at tale et vidne fra at vidne mod sin kone.

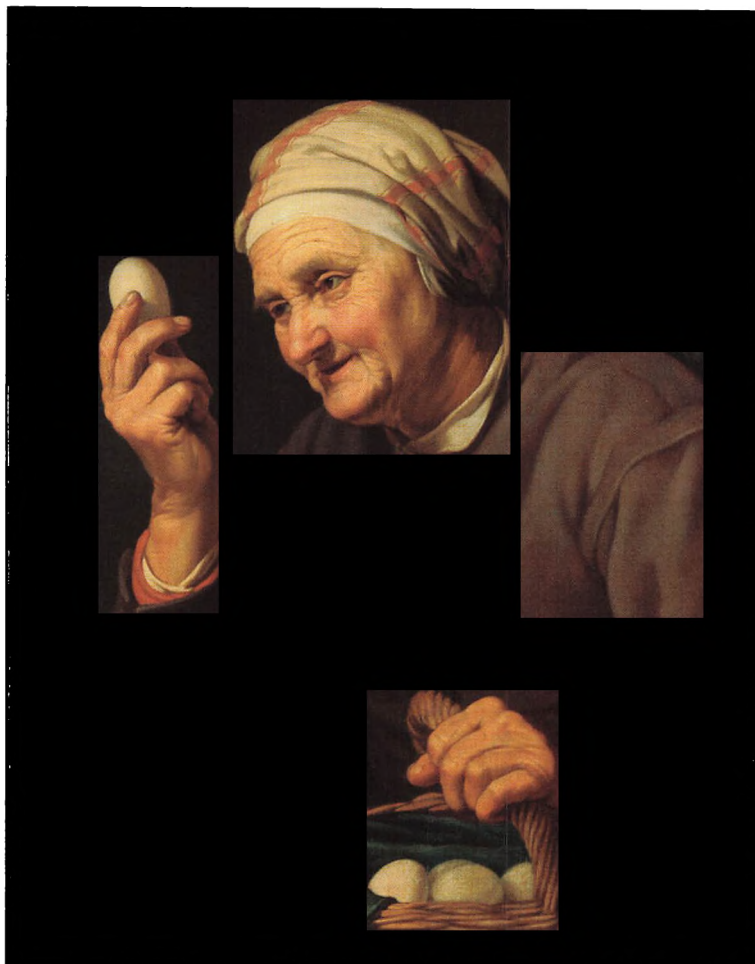
I retsmødernes forhør får vi et lille indblik i det daglige liv i Helsingør, der udspinder sig imellem byens småhandlende kvinder. Naboerne som alle vidner mod hende, var en ret blandet social gruppe af småhåndværkere, og ingen af dem har været økonomisk velstående. Lidt på kistebunden havde måske ovennævnte enke Johanne Cornelis Diricksens nok haft, som det fremgår af et skifte fra den 20. marts 1621. Hendes afdøde mand Cornelis Diricksens havde haft en skude med redskab og andet gods dertil. Men hjemmets øvrige indbo synes uden værdi. De andre vidner og naboers økonomi kender vi ikke noget til.

Birgitte Skånings bliver beskyldt for at have kastet det onde på nogen, og fordi hun sammen med en anden kvinde Citze Bødkers har forvoldt skade med trolddom og ødelagt Claus Eddikebryggers brygning. At Birgitte har givet gode råd og brugt trolddom, kan vi se da Hans Adamsens kvinde har bedt Birgitte hente et stykke tyvepande (del af et kranie) og noget hår og jord fra Galgebakken, men det nægter hun.³²

Sagen mod Birgitte Skånings begynder den 27. juni 1625 i Helsingørs byting

Her bliver Birgitte udlagt som troldkvinde af købekonen Anne Jensdatter, der må slæbes ind i bytinget. Derefter følger møder i bytinget og i rådstuen. I Helsingørs byting sad præsidenten, byfogeden Holger Olufsen og med dem tingmændene Jørgen von der Breda der var bartskeerer, Johan Engelbrechtsen hattestaffe-

*Gammel kone med æg
.Eg indgik i både den
helbredende trolddom og
trolddom som ville gøre
ondt. Birgitte Skånings
påstås at have lagt tre
æg under en trappe, det
samme beskyldes Citze
Bodkers og Mette Ebbis
for. Hendrick Bloemaert.*



rer, Christian Grambo apoteker, Hans Steffensen skomager, Niels Christensen bødker, Albrecht Skrædder, Mathias Skrædder.

Efter Anne Jensdatters begæring og sigtelse bliver 16 nævningsmænd den 4. juli ført frem i bytinget *de skulle granske udlede og i ret sandhed forfare om Birgitte Laurvs Svendsens fandtes skyldig i trolddomsgerning eller ej.*

Nævningene er udvalgt blandt naboer og folk fra sammen gade som Birgitte boede i, folk som kendte hende godt, ikke mindst kendte til hendes rygte. Ud fra tingmændenes formodede stillingsbetegnelser og navnet får vi en antydning af at tingmændene for fleres vedkommende har befundet sig i et – en hel del højere samfundslag end den anklagede. Men det er dog kun tingmanden hattestaffierer Johan Engellbrechtsens bomærke vi har

kendskab til, og nævningen Knud Andersen bager. Begge repræsenterede en højere borgerstand med eget bomærke.

Blandt Birgittes naboer som vidner i sagen imod hende er Søfren Beck, bødkeren Christen Jensen, færgemanden Knud Henningsen, enken Johanne Cornelis Didrichsens, og Marine Poul Bendsens som sandsynligvis også er enke.



Bytinget mandag den 4. juli 1625

Syv vidner kommer frem i det 2. byting. Først Eline Handskemagers, der som alle de øvrige vidner fremstår i retten under ed med oprakte fingre, det er den handling som betød at vidnerne svor at tale sandt. Vi nøjes med at resumere indholdet i de forskellige vidners udsagn, i byretten og rådstueretten og den anklagedes svar.

Birgitte er rapkæftet og har let ved at bande og ønske folk en *Fandens færd*. Kludder med betaling af forskellige handler er ofte årsagen til, at meget går galt for både anklagede og vidnerne. Helt galt går det når Birgitte ønsker at Anne Jensdatter *maa faa skam i hvor hun drager* og senere at *hun maa faa en fandens færd*. Anne Jensdatter falder på grund af Birgittes ønske og slår sine knæ og hoved til blods. Det bliver den direkte anledning til Annes troldomsanklage mod Birgitte.

Birgitte har ud over sin købe- og sælgevirkosomhed tilsyneladende kendt til hemmelige kunster som kom mennesker og dyr til gavn, hvilket hun bestemt ikke har været ene om, og vi skal regne med, at mange gjorde det i den daglige tilværelse, der var uden for al natur- og lægevidenskab. En sag som angår Elline Skålefarvers handler som udgangspunkt om penge, (en skålefarver malede de mange trævarer som det almindelige bordservice bestod af) men Birgitte ønsker, at den som skal bruge foret til den kåbe Elline køber skal få en *Fandens færd*. En 11 år gammel pige som har tjent hos Anne Jensdatter bliver syg og Birgitte giver en godt råd til Anne. Hun skal tage en potte, en pande og hente isop for 1 skilling hos Marine Urtegårds, ligeledes $\frac{1}{2}$ pæl vin, og tavs hente noget rindende vand og tage 9 sten af en lervæg og koge urterne i vinen, lægge det på sit hoved, og lægge stenene i vandet og sidde og gabe over dem.³³ Her kan man forestille sig at meningen er at de onde ånder er sprunget væk fra pigen, og isopen har været beroligende. Men det hjalp nu ikke pigen som blev forstyrret i sit hoved.



*Holger
Olufsen
byfoged*



*Johan
Engelbrechtsen
hattestaffører*



*Knud
Andersen
bager*

Tingmænd i bytinget den 4. juli 1625

Holger Olufsen, byfoged

Didrich Mahr, kærner

Tingmænd:

Jørgen von der Breda, bartskærer

Johan Engelbrechtsen, hattestaffører

Christian Grambo, apoteker

Hans Steffensen, skomager

Niels Christensen, bødker

Albrecht Skrædder

Mathias Skrædder

Nævn på Birgitte Skånings den 4. juli 1625

Niels Andersen, remmesnider (formand)

Niels Svendsen Varberg

Cort Kibus, snedker

Claus Henriksen Hubertz

Niels Plogmand, fisker

Anders (Persen) Horneby

Hans Christoffersen, væver

Jacob Laursen, væver

Knud Andersen, bager

Hans Lauritsen, fisker

Asche Petersen, buntmager

Jacob Block, skomager

Jens Olufsen

Jacob Frederiksen, engelskmand

Jens Lauritsen [væver]

Michel Søfrensen [han er nævnt ved bytinget

4. juli 1625 og senere udskiftet med Niels Munck]

En sag der begynder med en tysk kvinde Else Køpkes, som Birgitte har solgt noget lærred til, det udarter sig til skænderi og klammeri og Birgitte bander. Else lader 2 tønder øl hente, som Bir-

gittes mand kommer med. Da de vil tappe øl af tønden, er øllet forsvundet, og der er intet synligt på gulvet. Underfogeden Søren Mortensen bekender at han så øllet aftenen før, men at den nu er tom. Han så også en lille ting i tønden, *der stinker som et raadent asen* og Else Køpkes siger at lige med det samme hun havde skændtes med Birgitte fik hun så ondt i sit hovede, at hun nær var blevet sindssyg.

Bytinget mandag den 11. juli 1625

På retsmødet i dette ting står vidnet Søfren Beck frem og fortæller om en hændelse der var sket ham for 3 år siden. Birgitte Skånings var hans nabo og ved en lejlighed kom Birgitte blandt andre sammen med sin datter ind til ham og overfaldt ham ved hans bord, hvorved han fik Birgittes tommelfinger i munden.³⁴ Der opstår noget klammeri og siden den dag var hans næring og bjerring slået fejl både til lands og til vands og han fik en sygdom både i hænder og fødder og bagefter en ulidelig sygdom. Han var nu omsider helbredt, men skylden for sygdommen det var Birgittes.

Derefter begærede de seksten nævninge at mester Mads Bartskeerer, mester Frederik Bartskeerer, mester Albrecht og mester Jørgen Bartskeerer skal undersøge om Anne Jensdatters svaghed og sygdom er en naturlig sygdom eller hvad det kan skyldes.³⁵

Bytinget mandag den 18. juli 1625

Foreløbig havde Anne Jensdatter ikke haft fordel af at stævne Birgitte Skånings, og den 18. juli lod man Anne Jensdatter slæbe ind i retten igen. Hun fortæller, at mens de var i bytinget havde Birgitte sat sig ned og rørt ved hendes ene fod og torsdags aften kunne hun ikke bruge ben og fødder. Birgitte sagde, at hun bare havde sat sig ned på jorden foran Annes fødder.

To vidner fortæller om en fattig mand Anders Halvorsen, som nu på tredje år har ligget i sin sygeseng med en ulidelig sygdom. Sagen er opstået ved at Birgitte var vred på ham, fordi han havde arbejdet sammen med hendes mands makker. Birgitte havde ønsket ondt for ham, og siden den tid trivedes han aldrig. Og den ulidelige sygdom havde gjort, at *der nu kun var hud og ben paa ham og han kunne ikke være ude af sengen*.

Næste vidne er Niels Andersen af Gurre, han bekender, at ved forleden juletid for et år siden, kom han kørende på gaden ved



Isop indgik i Birgitte Skånings tvolddomsråd og Marine Urtegårds solgte dem.

Bramstræde har navn efter borgmester og købmand Corfitz Braem, der ejede hele den østlige side af strædet. Før ham var det borgmester Iver Pedersen, der havde ejendommen sammen med rådmand Jørgen Gudmandsens svigermor Maren Peder Holst, der bliver udlagt som troldkvinde.



Arvid Skrædders dør og kørte omkring en vogn der holdt i strædet. Der mødte Birgitte Skånings ham, så hans hjulnav fangede i hendes klæder, hun blev vred, og sagde han skulle *faa skam* derfor. Samme dag blev han noget drukken, og da han ville køre hjem, kørte han udi en tørvegrav. Som han lå der med hest og vogn, kom en kulbrænder (kulsvier) forbi, som han bad hjælpe sig, men kulbrænderen bad *Djævelen hjælpe ham* og kaldte ham en skælm, hvor over han kom i klammeri og slog kulbrænderen, så han blev såret. Niels Andersen lå derefter i sengen syg i næsten et år af koldesyg (koldfeber) og *den klemte hans sider, som han havde ligget mellem to fjæle [brædder]*. Birgitte Skånings nægtede højligt, at hun hverken havde lovet eller gjort ham noget ondt.

Derefter fremstod 4 bartskærrmestre Mads Pedersen, mester Frederik Stoltenberg, mester Albrecht Beier og mester Jørgen von Breda, de havde beset Anne Jensdatter. Da kunne de ikke befinde hende at have været inficeret med frantzosen (syfilis) eller slig sygdom, men hendes krop er over alt ikkun hud og ben og findes mange knuder paa legemet.

Handwritten text in a cursive script, likely a medical or legal record. The text is written on aged, slightly stained paper. It begins with a date "10 August 1625" and mentions several names, including "Mads Pedersen", "Frederik Stoltenberg", "Albrecht Beier", and "Jørgen von Breda". The text describes a medical examination of a woman, Anne Jensdatter, and notes that the examiners could not find evidence of syphilis or other diseases, but observed numerous nodules on her body.

Birgitte Skånings anklages her for trolddom og hun udlægger Mette Ebbis for det samme. Helsingør rådstue-protokol 1624-26, side 87b.

Rådstuen onsdag den 10. august 1625

Sagen imod Birgitte er nu flyttet til rådstueretten og her sværger Birgitte, at hun ingen trolddom har gjort og hun udlægger to andre kvinder, den ene er Mette Ebbis som skal have forgjort Anne Jensdatter. Mette har tidligere siddet fængslet på Helsingborg Slot, men er nu frikendt for trolddom. Birgitte siger at Mette Ebbis kan de fem ord, som vi desværre ikke får at vide hvilke ord det var. Den næste kvinde Birgitte udlægger er Marine Pommerantzis, der som Birgitte siger har forgjort Søfren Beck, og Birgitte hævder *at skal hun brændes, da skulle de begge brændes og flere i Helsingør.* Både Mette Ebbis og Marine Pommerantzis sidder nu i kælderen.

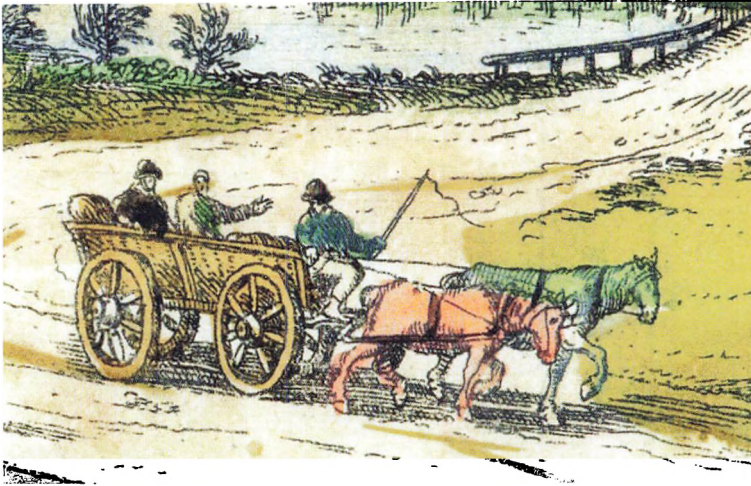
Rådstuen fredag den 12. august 1625

Samme uge om fredagen er der atter møde i rådstuen, og Birgitte er igen oppe i retten. Hun siger at siden Mette Ebbis og Marine Pommerantzis blev sat fast i kælderen, havde de pint hende med *riven, sliden og sting i siden, saa hun ingen rolig nat eller [dag] har haft.* Hun indrømmer at hun har været lidt løsagtigt i sin ungdom, men har intet haft med trolddom at gøre.

Marine Pommerantzis var berygtet for at have læst den 109. af Kong Davids Psalmer³⁶ over Christoffer Basse da han var lensmand. Hun signer med salmevers som var en behandlingsform tilsyneladende for det gode som det onde, men ifølge kongens forordning forbudt. Det var mens hun var i tugthuset på Kronborg, hvor hun dagligt læste den. Men efter Christoffer Basse var blevet svag, var hun holdt op med læsning offentligt i folkets påhør i tugthuset. Men hun havde også læst over Laurs Stockholm, som havde anklaget hende for tyveri. Herefter var hun blevet løsladt, men magistraten havde atter ladet hende fængsle, men man lod hende dog gå efter nogen tid. Dette skridt havde vakt utilfredshed i byen, hvorefter hun atter blev fængslet. Magistraten følte sig stærkt i tvivl om omfanget af hendes forbrudelse.

Bytinget mandag den 5. september 1625

Nævningenes formand Niels Andersen, og hans medhjælpere meddelte ved mødet, at de ikke ville aflægge deres ed, fordi Anne Jensdatter ikke var borger i byen. Det har måske været et bevidst forsøg på, at den anklagede skulle stilles for sit rette værneting.



Transporten i hestevogn som den kunne have set ud fra Helsingør til Ringsted. Detalje fra Braun og Hogenberg. Verdens byer 1572-1618.

For at komme til landsretten blev lejet en vogn til den fattige krøbling Anne Jensdatter, der var den, der havde sagsøgt Birgitte. Christen Vognmand stillede hest og vogn til for 15. rigsdaler og 8 skilling. Ligeledes fik hun leveret fortæring på rejsen for 16 skilling. Byfogeden Oluf Postrup i Slangerup havde udlagt og betalt 2 specie daler for landstingskriveren og for landsdommeren, der konfirmerede dommen. Desværre er landstingsdommene (som tidligere nævnt) på nær én desværre ikke bevaret. De øvrige beløb vi her nævner stammer fra Helsingørs kæmnerregnskaber.

Rådstuen tirsdag den 8. november 1625

Så er vi tilbage i Helsingør. Birgitte har siddet i rådhuskælderen siden retsmødet i landsretten Til stede i rådstuen er Povl Lejel og Niels Madsen borgmestre, Christen Davidsen og Hans Kierurt rådmænd, Holger Olufsen byfoged, samt Herman von der Decke slotsfoged, desuden Mette Ebbis og Citze Terskers.

Birgitte Skånings blev forhørt og flitteligen formanet til at sige sandheden, eftersom hun er svoren trolddomssag over. Da bekendte Birgitte, at hun for Lange Anne have udsat en kåbe til Niels Remmesnider for 4 daler og han trængte på, og ville have sin betaling, hvorfor hun gik til Lange Anne i hendes hus, hvor hun boede, her sad Anne og drak med en ungkarl som havde sit herberg hos Elias Leuermans. Birgitte krævede hende og sagde at Niels Remmesnider ville endelig have sine penge, eller han ville beholde kåben, da gav Anne hende onde ord igen og skældte



Christen Davidsen borgmester

hende ud og bad hende gå *Djævelen i vold* og løb efter hende ud ad døren. Birgitte gav svar på tiltale og gik så hen ad gaden hvor hun mødte Mette Ebbis ved mester Mads Bartskærers hjørne. Her spurgte Mette hende hvad der var sket og hun klagede over hvorledes Lange Anne havde overskændet hende, og gjort hende uret. Mette Ebbis svarede da, at Anne også havde gjort hende noget, hun skulle få skam for, så kunne hun også få skam for dette. Nogen tid derefter kom Birgitte gående og havde solgt et stykke lærred for Kirstin Engelskes, og hun havde pengene i hånden, her sad Mette Ebbis i et bislag (udvendig åben forstue) ved Marines dør i solen og hun sagde til Birgitte, at Anne havde nu fået skam. Mette spurgte nu hvornår Birgitte ville give hende noget, som hun havde lovet hende derfor. Da Birgitte nu gav hende halvan-den mark, bekendte hun udtrykkelig, at hun gav hende den fordi hun forgjorde Lange Anne, og svor ved hendes sjæl og salighed, at det var sandt. Mette Ebbis nægtede højligt ved hendes ed, at Birgitte aldrig gav hende penge, ej heller, at hun havde gjort Lange Anne noget ondt i nogen måde. Fremdeles sagde Birgitte, at efter hun var bleven sat i kælderen for denne sag, var der en kvinde i tasmørke en aften ved kælderen og bad hende, at hun ikke skulle vidne noget om Mette, at hun havde forgjort Anne, hun viste dog ikke hvem samme kvinde var, samt at Mette havde talt til Birgitte i kælderen om en pige ved navn Marine som havde tjent Claus Bysvend, der havde mistet en trøje, mens samme pige var til huse hos Birgitte, og hun havde mistænkt Birgitte for trøjen, og søgt råd hos Citze Terskers, at hun skulle vise hende trøjen igen, og gav hende 2 mark derfor. Først benægtede Mette dette, siden bekendte hun sigendes, at hun så og hørte samme pige komme gående ad gaden ved det Gamle Kloster, og bandede sigende *faar du skam for mine 2 mark, jeg haver siddet og spundet for*, og at det var Citze Terskers hun bandet. Samme Citze Terskers var hentet til veder mål (gøre indsigelse), og hun nægtede højligt, sigende hun viste intet af sligt. Fremdeles sagde Birgitte, at da Mette Ebbis skulle op i slottets fængsel (Kronborg), sagde hun tilforn i kælderen til Birgitte, om slotsherren, at *hun ville vel fange raad med saadan en som han var, kunne hun fange raad med ham paa Helsingborg, da ville hun og vil faa raad med denne, og stille hans vrede*, det benægtede Mette højligt. Bysvenden berettede at da de ledte Mette op til slottet, da



sagde hun *Gud bedre mig stakkel, skal jeg nu sidde paa slottet, jeg kan intet trolddom, og haver aldrig intet ondt gjort, men jeg haver signet for icht [gigt?] og sligt og hjulpet folk til gode.* Det bekendte Mette at have sagt.

Mette Ebbis berettede om en kvinde i Birke i Krop sogn³⁸ ved navn Gundel, som på fjerde år var her i byen. Som Mette sad i Peter Valtersens bislag, kom samme Gundel ud af stuen, og en pige ved navn Johanne kom op af kælderens med ½ pot vin, og Gundel fik vinen, så drak hun en gang eller to deraf, hvorefter Mette drak. Stodderkongen, som stod ved døren, fik 2 skilling af Gundel for at han skulle lade Mette gå i fred her i byen. Bysvendten gav tilkende, at i *forgangen* nat de var uden for den Røde Port efter Citze Terskers, hvor hun da boede. Her fandt de en ung karl inde hos hende, han var afklædt indtil sin bare skjorte, så tog de både hende og ham og satte dem i kælderens, samme karl blev hentet ind og blev spurgt om hans lejlighed til det. Han sagde at han hed Laurs Andersen og var født ved Halmstad han havde tjent skipper Ebbe her i byen som fisker, og da han ville hjem til Halmstad med en skude der lå på Lappen, da var båden i aftes roet bort, så bad han *Citze Vandkickers om hus[ly]*, og hun bad ham gaa

Helsingborg med ringmur og tårne omkring Kärnen. Sankt Marie Kirke og middelalderens gadenet. Mette Ebbis sad i slottets fangekælder, mens Anders Bille var lensmand på slottet. Hogenberg og Braun, 1590.

neder til den stue i gaarden, som han og gjorde og kom der ind til denne kvinde, og laa der paa hendes bæk, svor ved sin højeste saligheds ed, at han ikke var i hendes seng eller bedrev nogen utugt med hende.

Birgitte Skånings dom stadfæstes i bytinget

Efter at dødsdommen er stadfæstet den 21. oktober i landsretten i Ringsted, og Birgitte Skånings var kørt tilbage til rådhuskælderens i Helsingør, blev dommen endeligt stadfæstet i bytinget den 14. november. De 16 nævninge fandt hende skyldig i trolddomsgerning og deres vidnesbyrd var af landsdommerne konfirmeret og stadfæstet, derfor *bør hun lide for slig hendes misgerning paa hendes liv til baal og brand, undtagen den høje øvrigheds vil hende med mildere død benaade.* Hvad tænkes på med en mildere død, er svært at vide, måske kunne straffen på bålet ændres til henrettelse inden bålet. Hun blev i dagene den 16., 17. og 18. november udsat for pinligt forhør.

Det grusomme forhør har fundet sted nede i rådhusgården eller i bytinget. Bødlen nævnes kun ved det ene forhør, men han har været til stede, så det gik professionelt til. Det er også her vi for første gang i sagen hører om kirkens deltagelse, det har handlet om den anklagedes bekendelse og ønske om tilgivelse og syndforladelse, uden den røg man lige lukt i Helvede.

Den danske lovgivning om dom for trolddom formuleret i den Den Københavnske Reces af 1547 som vi tidligere har omtalt lød: *Item skal ingen pinlig forhøres, uden den er tilforne forvunden til døde for nogen ugerning.* Dvs. at ingen tilståelse blev fremtvungen ved tortur, men efter tilståelsen blev Birgitte udsat for pinligt forhør, hvorunder hun udlægger 3 andre troldkvinder, måske ud fra hævnmotiver. Det var sådan, at den der var dømt til døden kunne udsættes for tortur, men som vi tidligere har nævnt kan de vidneudsagn, der herefter fremkom, ikke benyttes som grundlag for en domfældelse, men kun bruges til at rejse en ny sag. Det pinlige forhør havde også det formål, at få den dømte til at angre og derved få syndsforladelse, men især – at få flere trolddomskyndige udlagt.

På hvilken måde torturen præcis fandt sted, fortæller retsprotokollerne ikke noget om. Men efter al sandsynlighed har torturen bestået enten *jammerligt at lade sig traktere og strække i en ramme eller brændes med hedt bækken og efter lang marter med tommelskruer eller knibning*



Tommelskrue var en af torturmetoderne som tvang de anklages bekendelser og udlæggelser af andre troldkvinder.

med gloende tænger. Mens retsmøderne i bytinget har været åbne med tilhørere er det ikke sandsynligt at det pinlige forhør, bliver overværet af andre end dommerne, præsten, udvalgte borgere som vidner og selvfølgelig bødlen og hans svend og en eller flere af de øvrige udlagte kvinder. Citze Bødkers og Citze Terskers blev pinligt forhørt samtidig, hvor de anklagede hinanden. Ganske enestående har vi bevaret byfogedens regnskab for processerne mod troldkvinderne (se bilag).

Pinligt forhør onsdag den 16. november 1625

ifølge byfogedens justisprotokol

Det første pinlige forhør af Birgitte Skånings blev overværet af hr. Peder Lange sognepræst, der for første gang optræder i trolddomssagen. Præsten har været vigtig, hver gang der blev iværksat tortur, for han gav den pinte håb om salighed. Dernæst Povl Lejel borgmester, Hans Kierurt rådmand, Herman von der Decke slotsfoged. Ligeledes Jacob Huibersen, og skotske Robbert Lorimer.³⁹ Niels Remmesnider, Knud Bager, Niels Munck, Jørgen Gudmandsen, Peder Jacobsen og Knud Mule alle borgere her i Helsingør. Nævningene er ikke med til de pinlige forhør, men man har tilgængæld udvalgt nogle borgere som vidner til forhørrerne. Nogle af dem optræder senere som formænd i de næste processers nævn.

Skarpretteren mester Henrich bliver ikke nævnt, men de kan ikke havde pint hende uden professionel hjælp, og han nævnes da også i forhøret den 17. november.

Under torturen bekendte hun først, at hun kendte slet ingen som trolddom undtagen Citze Bødkers, der også sad i kælderens. Citze havde taget det onde fra Mads Skrædders kvinde og kastet på Birgittes eget barn.

Og Birgitte havde selv været med til at give Anne i Boden (Anne Jensdatter) det onde hun havde sammen med Krykkekællingen.

Ligeledes under tortur sagde hun, at Marine Pommerantzis havde forgjort Anders Halvorsen. Og hun sagde endvidere, at Citze Bødkers og Marine Pommerantzis havde forgjort Søfren Beck. Desuden havde Citze Bødkers og hun selv forgjort Claus Eddikebryggers brygning. De spurgte hende hvordan det var

sket, men det viste hun ikke. Sidenhen fortalte hun, at Citze havde kastet *en hob allehaande skarn i karet, ben og en hob jord af Galgebakken og en hob haar.*

Birgitte blev så spurgt hvad hendes apostel hed (det er tilsyneladende helt indlysende, at hun har en sådan, selvom det aldrig har været på tale under de almindelige forhør), og hun svarede at han hed »Collefast«. Det førte så til spørgsmålet, hvordan hun var kommen i handel med den, hvortil hun fortalte, at han kom til hende om natten, og spurgte om hun ville være hos ham, og hun havde da sagt ja. Herefter blev hun spurgt om hvad godt han havde gjort hende. Hertil kunne hun nu svare – intet andet, end det hun nu lider. Herefter blev hun stillet spørgsmålet om han havde været hos hende i kælderen – ja én gang fortalte hun.

Om Marine Pommerantzis kunne hun ikke forælle andet end, at hun havde sagt hun skulle læse i en bog over Anders Halvorsen. Birgitte nægtede ofte og højlgt, at hun ikke viste mere og nægtede højlgt, at hun ikke havde gjort Anne i Boden noget, men hun havde givet Krykkekællingen 1½ mark for, at hun forgjorde hende.

Under den videre tortur bekendte Birgitte, at *Anne Lunds havde faaet hende til at tage fra den ene og give den anden, dvs. tage lykken fra en og give den til en anden.* Hun blev så spurgt om hvem hun havde taget lykke fra, svaret var Kirstine Jens Stisens og hun havde givet Anne Lunds den. Og Anne Lunds havde selv været med til at tage lykken fra Kirstine og beholde den. Næste spørgsmål var nu, hvem der havde lært hende at tage lykken fra folk, – men det viste hun ikke.

Efter pinslerne blev Birgitte spurgt, om hun ville stå ved det, hun nu havde bekendt, hertil svarede hun – ja og bad Gud forlade Margrethe Thomas Zirresens. Historien om Margrethe var den at Birgitte Skånings havde bekendt i Thomas Zirresens nærværelse, at hun havde fået nogle fjer af Thomas Zirresens pige, som pigen havde taget af hendes madmoders sengedyne, fjerene havde Birgitte givet pigen 12 skilling for. Da madmoderen Margrethe kom hjem og fandt ud at fjerene manglede i dynen og fik sammenhængen at vide, måtte Birgitte tinge op med hende. Margrethe fik først 7 daler, sidenhen endnu 5 og derudover fik hun 4 daler af Anne Jensdatter, som Anne var Birgitte skyldig. Herefter

blev Anne og Birgitte uenige og skæntes. Birgitte beklagede sig da til Krykkekællingen, som lovede at Anne Jensdatter skulle få skam derfor. Birgitte beklagede sig også over at Margrethe Thomas Zirresens havde været en stor årsag til denne hendes store ulykke, idet hun tog de mange penge for fjerene. Havde Birgitte klaret sig fri af retsagen, da var hun blevet kagstrøget for det og ikke fået højere straf. Der udspandt sig nu en længere diskussion om køb af 4 eller 5 skålpund fjer, og flere andre borgere blev inddraget.

Pinligt forhør torsdag den 17. november 1625

Det næste pinlige forhør kom dagen efter hvor følgende var til stede: Povl Lejel, Hans Kierurt, Holger Olufsen, Niels Pedersen byskriver. Ligeledes Robbert Lorimer og Knud Mule, mester Henrich Skarpretter, Claus Eddikebryggers hustru, Hans Adamsens hustru samt Citze Bødkers. Sidstnævnte blev konfronteret med Birgitte, der vedstod det hun under tortur i går havde bekendt om hende, idet hun sagde, at hun efter Citzes begæring havde hentet jord og hår af Galgebakken hvorefter Citze havde kastet det i Claus Eddikebryggers kar. Citze nægtede det højligt. Claus Eddikebryggers hustru bekendte, at hun og hendes salige mand havde fundet en hob skarn og hår i deres kar, og deres brygning var ofte blevet fordærvet.

Birgitte sagde at Citze Bødkers nu holdt sig til hende og trådte hende på foden for at hun skulle tie om hende, Robbert Lorimer så, at Citze gik hen og bandt Birgittes badeklæde om hovedet og da trådte hun hende på foden. Citze har måske villet måle og derved hjælpe Birgitte. Endvidere sagde Birgitte, at Hans Adamsens kvinde engang havde bedt hende hente et stykke tyvepande⁴⁰ (kranie) og noget hår og jord fra Galgebakken. Hvad hun skulle bruge det til vidste Birgitte ikke, men hun må jo have været kendt for at kunne skaffe tryllemidler fra Galgebakken, Anne Hans Adamsens var i retten som vidne nægtede at have bedt om det.

Pinligt forhør fredag den 18. november 1625

Birgitte Skånings blev pinligt forhørt for tredje gang, man ville have mere ud af hende. Nu var sognepræsten hr. Peder Lange igen til stede, desuden borgmestrene Povl Lejel, og Niels Madsen, rådmand Hans Kierurt, Holger Olufsen kongelig majestæts

byfoged, Herman von der Decke slotsfoged. Desuden Jacob Hiubersen, Robbert Lorimer, Knud Mule og Niels Munck skomager, samt mester Henrich Skarpretter.⁴¹ Desuden Citze Terskers, Anne Søfrens Lunds og Kirstine Stiesens.

Birgitte bekendte nu at hendes mand og hendes datter var lige så forgjorte som hun. Videre fortalte hun at, for 26 år siden var hendes apostel kommet til hende i Fleninge om natten som en sort hund.⁴² Her spurgte han hende, om hun ville tjene ham, så ville han tjene hende igen, og give *hende allehaande godt*. Birgitte ville ikke samtykke, men sagde at hun ville tænke sig om. Senere kom han igen og nu samtykkede hun med ham.

Birgitte fortalte at hun havde lært sin datter noget, og at hun sammen med datteren havde forgjort en kvinde ved navn Bendte i Fleninge som var død for 20 år siden. Retten spurgte hende om hvor gammel datteren var, hvortil hun svarede, at datteren var 34 år gammel. Birgitte bekendte videre under torturen at hun sammen med sin mand Laurs Svendsen havde forgjort en husmand i Fleninge ved navn Rasmus som også var død for lang tid siden. Det var en mand som hendes mand havde haft *noget modstand med*.

Birgitte bekendte også at hun havde forgjort eller forgivet Jens Skålefarvers hustru og kastet noget *skarn i vejen for hende*, derfor havde hun fået det onde – hun havde i sit hoved. Elline Skålefarvers havde ønsket at Birgitte ville befri hende for det hovedværk (pine) igen. Birgitte havde svaret, at det kunne hun ikke, men at Krykkelløllingen kunne sende hende det, så hun fik det bedre igen.

Citze Terskers kom nu frem under forhøret og Birgitte anklagede hende for at hun havde taget sygdommen fra Marine Skrædders barn og kastet på Birgittes barn, så det døde deraf. Citze Terskers nægtede højligt. Desuden sagde Birgitte at Marine Skrædders havde lovet Citze et skørt derfor, men hun havde aldrig fået det.

Anne Søfren Lunds og Kirstine Jens Stisens stod ligeledes frem og sagde, at Birgitte havde set, at Anne havde fået et brød og smør med et stykke svensk ost af Kirstine Jens Stisens og givet det til Anne Søfren Lunds. På den måde hentede hun lykken fra Kirstine og Anne fik den. Kirstine Jens Stisens bekendte også, at hun havde givet Birgitte den mad, og siden havde hun haft megen modgang og hun vist ikke kunne beskyldes nogen derfor.

Anne Lunds nægtede højligh, at hun havde fået den mad, eller bedt hende om den. Men Birgitte påstod at hun gav hende en kande øl for det, hertil svarede Kirstine Jens Stisens, at Birgitte aldrig fik mad hos hende før eller siden bortset fra den ene gang.

Birgitte sagde til Krykkekællingen som nu også stod frem, at hun var en troldkvinde. Mette Ebbis nægtede det højligh, men Birgitte sagde *kunne du sværge dig derfra, gjorde du det vel, saadan havde ogsaa jeg gjort*. Det sidste hun sagde under pinselen, var *at alt det hun havde sagt tilforn var sandt, og viste intet mere det ville hun gange til døde paa*.

Hun havde da været i rådhuskælderen over 2 måneder blot for at afvente den 11. februar 1626, hvor hun blev sat på en vogn i vinterkulde og kørt til Galgebakken, hvor bålet ventede på hende.

Allerede i slutningen af 1625 lod myndighederne en kiste tømre sammen. Henrik Phillipsen snedker fik 1 daler og 1 mark efter borgmester og råds befaling. Ifølge strafferetten, så skulle en troldkvinde begraves i høj (Galgehøj) eller heden jord. Det er mærkeligt at der bliver tømret en kiste til Birgitte Skånings, hvorefter hendes jordiske rester måske skulle nedgraves i Galgehøjen. Ved henrettelsen på bålet, har hensigten netop været, at intet blev tilbage andet end støv. (Som vi senere skal se noteres der intet om kister til de næste 7 henrettede kvinder.). Men begravelse i ikke indviet jord umiddelbart uden for Ny Kirkegård kunne også være en mulighed, kirkegården blev brugt som pestkirkegård og til de meget fattige, men ikke til uærlige folk.

Der har været afholdt 16 møder i bytinget og 7 møder i råd-stuen fra den 27. juni 1625 til den 28. januar 1626 hvor i alt 16 vidner stod frem og under ed med oprakte fingre bekendte hvad de vidste. Blandt dem var dragere, skomagere, en remmesnider, tjenestepige, bødker, flere håndværkskoner og stadstjenere samt underfogeden.

Hendes formue rakte ikke til hendes udgifter. Hun havde sid-det i kælderen fra begyndelsen af juli måned 1625 og Gregers Madsen havde betalt hendes kost til den 6. januar 1626. Som afslutning på Birgitte Skånings proces hører, at Anne Jensdatter atter den 22. maj 1626 kommer i retten, som vidne i processen mod Marine Urtegårds, som vi senere fortæller om. Anne optræ-der i retten meget syg og vanfør i hænderne, og den 1. september dør hun i sin bod ved stranden.

Processen imod Mette Ebbis

Den næste kvinde i retten var Mette Ebbis som den 10. august 1625 blev udlagt af Birgitte Skånings. Hun var betlerske og formue havde hun selvsagt ikke noget af. Vi ved ikke hvor gammel hun var, men hun havde en datter kaldet Mettes Datter, og har sandsynligvis aldrig været gift. Hun går med to krykker hvorfor hun kaldes for »Krykkekællingen«. Hun bor mange forskellige steder i byen, nogle steder på et loft, hvor hun kan få lidt husly, og hun går fra dør til dør og tigger mad. Som alle tiggere har hun fået tilladelse af stodderkongen og betalt for at opholde sig i byen. Hun kommer fra Kvidinge sogn i Skåne,¹³ men boede nu i Helsingør hvor hun blev anklaget for trolddom. På dette tidspunkt har Mette *til huse* hos en Birgitte Sanders, men ind imellem bor



Gammel kone fodrer en kat. De trolddomskyndige kvinder forbandt man ofte sammen med en kat. David Ryeckardt.

hun også på loftet i Oluf Trugelsens hus. Som den eneste af de anklagede trolddomskyndige kvinder, er Mette Ebbis af profession betlerske, og hun er langt mere end nogle af de andre kvinder, den som arbejder som troldkvinde med masser af gode råd til dem som søger hende for helbredelse og lykke, men også for ulykke over andre. Hun tigger mad og overnatter forskellige steder i byen, sidder i døråbninger og bislag eller varmer i sig stuer ved kakkelovne. Hun sværger og bander, giver gode råd til dem som søger hende for helbredelse og lykke, hun signer folk for gigt og andre sygdomme og opsøger syge folk i omegnen af Helsingør for at hjælpe dem. Hun nægter trolddomshandel, men kaster ondt på folk, når folk ikke vil give hende fisk eller andet. Hun drikker vin på Galgebakken sammen med troldkvinden Gundel i Birke. Mette og den kloge kvinde Citze Terskers konkurrerer om at give råd.

Under forhørene finder retten det rimeligt at undersøge Mettes rygte i Kvidinge sogn i Skåne, hvor hun har haft sin bopæl, og man sender to mand derover. Det var Morten Brygger og Christoffer Hansen begge fra Helsingør, der skulle forhøre sig om hende. Den 11. december forelå så en attest med byen Kvidinges stempel på, der gav garanti for rigtigheden af det skrevne. Attesten fortæller at ingen i Kvidinge med rette kunne beskyldte Mette for sådanne ting, ej heller havde de hørt hende omgås med trolddomshandel, men ellers havde hun været et *Guds forgangen lem, med sværger og banden og anden Guds fortørnelse*. Hun havde været for et kirkenævnet i Helsingborg. Kirkenævnet var et særligt nævningeting, der blev anvendt ved trolddomssager, og hun havde siddet år og dag i fængslet på Helsingborg Slot anklaget for trolddom, men var nu sat fri, og færdedes altså nu i Helsingør.

Retssagen mod Mette Ebbis begynder først om efteråret efter at hun er udlagt af Birgitte Skånings. Ved det næste retsmøde mod Birgitte i det pinlige forhør den 16. november udlægges Mette endnu engang for trolddom.

Rådstuen fredag den 12. august 1625 (under forhøret af Birgitte Skånings)

To dage efter at Birgitte Skånings havde udlagt Mette Ebbis kom Mette i forhør sammen med Birgitte Skånings. Ved rådstueforhøret hører vi om Gundel Grøns, at for omkring et år siden fik hun

stjålet en tinkousen (tinæske) og en messing lysestage, det skete engang hun ikke var hjemme. Hun havde mistanke til en mand, der opholdt sig derinde, da hun gik ud. Da Mette Ebbis var kommet og hørte at Gundel klagede over tyveriet, sagde Mette Ebbis at *hun ville se om hun kunne fly hende at vide hvor det var bleven [af]*. Senere kom Mette Ebbis til Gundel Grøn igen og sagde, at sagerne lå i den mands seng, som hun havde mistanke til, i det hun sagde *der ligger det, dog vil jeg ikke, at I skal sige for nogen, at jeg haver sagt det*. Mette forklarede Gundel selv havde fået at vide at kousen og lysestagen lå i mandens seng.

Nu stod den trolddomsanklagede Birgitte Skånings frem og fortalte, at da Mette Ebbis blev sat i kælderens den 10. august overfaldt hun Birgitte med onde ord, og sagde *Gud give du faar skam, har jeg siddet i aar og dag paa Helsingborg Slot, og ingen udlagt, du har kun været der paa 6 ugers tid i fængsel og kunne ikke tie*. Det benægtede Mette Ebbis højlgt. Birgitte Skånings fortæller også at Mette Ebbis datter tre gange ved 11 slet (klokken) om aftenen havde været ved kælderens, og bedt Birgitte om, at hun intet ville bekende om hendes moder, men datteren (som var til stede i retten) nægtede højlgt, hun havde aldrig talt med Birgitte Skånings førend nu her for retten.

Restsagen mod Mette Ebbis begynder

Mandag den 21. november 1625 er byfogeden Høger Olufsen og bytingets medlemmer til stede. Der udnævnes 16 nævninge med Morten Hecker brygger som formand. Deres vigtige opgave var at *udlede og forfare om Mette Ebbis findes skyldig i trolddomsgerning eller ej*. Som nævnt indledningsvis har elleve af nævningene eget bomærke, og må være »håndplukket« af magistraten til retssagen.

En borger ved navn Christoffer Hansen vidner, som den første i sagen mod Mette Ebbis. Han fortæller om hende, at han for nogen tid siden var kommet ind til Niels Lund, da gik Niels på sit gulv og værgede sig, og sagde *at hans maauffue [mave] ville ud af hans mund*. Christoffer spurgte, hvorledes han havde fået det sådan. Kun en eneste havde været der inde, nemlig »Krykkekællingen«. Hun havde siddet ved kakkellovnen på en stol og havde foreslået Niels Lund, at han skulle drikke hende til, af det blå krus som stod på bordet, hvilket han ikke ville. Da Mette var gået, fik Niels

Tingmænd i bytinget den 21. november 1625

Borgmestre og råd

Holger Olufsen byfoged

Tingmænd:

Jørgen von der Breda, bartskærer

Johan Engelbrechtsen, hattestafferer

Albrecht Ziack

Niels Christensen

Albrecht Skrædder

Engelbrecht Johansen

Niels Christensen



*Augustinus
Jørgensen
skomager*



*Christen
Meng
saltsyder*



*Christen
Nielsen
murermester*



*Christoffer
Prytz
skomager*



*Claus
Simensen
urtekræmmer*

Nævne på Mette Ebbis den 21. november 1625

Morten Hecker, brygger (formand)

Mikkel Persen, skomager [han er nævnt ved bytinget

21. november 1625 og senere udskiftet med

Niels Pedersen, skomager]

Hans Sandersen, skrædder

Anders Olsen, skipper

Laurits Tygesen

Gudmand Andersen

Christen Nielsen, murermester

Rasmus Svendsen, skipper

Augustinus Jørgensen, skomager

Jacob Kønn, brygger

Claus Simensen, urtekræmmer

Christoffer Prytz, skomager

Laurits Hansen i Klokken

Jørgen Clausen, væver

Christen Meng, saltsyder

Donat Niemand, skrædder



*Donat
Niemand
skrædder og
skoleholder*



*Gudmand
Andersen
vognmand*



*Hans
Sandersen
skrædder*



*Jacob Kønn
brygger*



*Laurits
Tygesen
guldsmed*



*Morten
Hecker
brygger*

det så ondt at *han var nær forbigtret*. Hans søn Christoffer blev bedt om at gå hen til Krykkekællingen, for at få at vide, hvad hun havde lavet, da hun var der i huset, siden Niels Lund havde fået så

47

Holger
Olufsen
byfoged

48

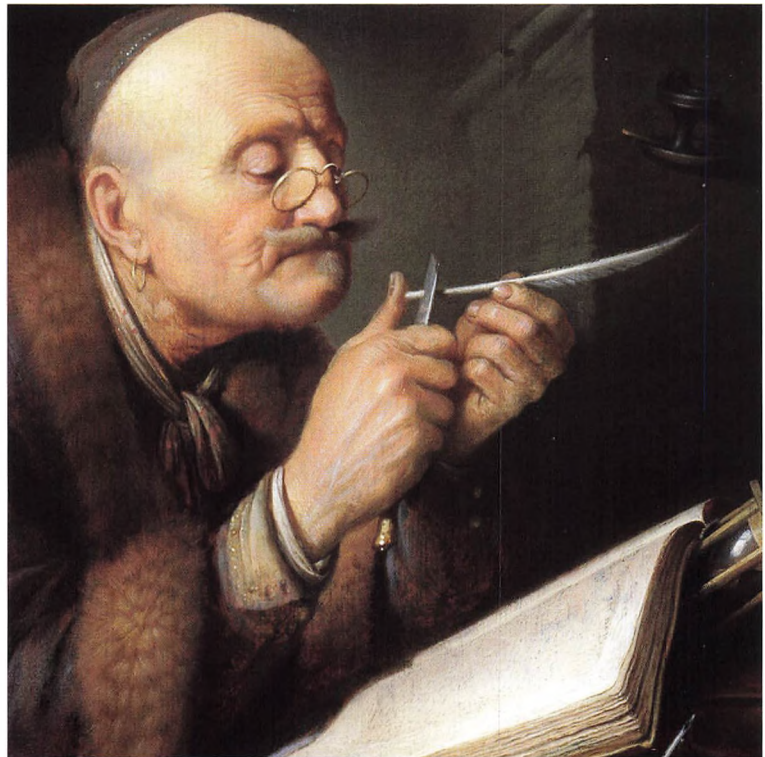
Johan
Engelbrechtsen
hattestafferer

ondt. Sønnen Christoffer værgerede sig, og Anne som var Niels Lunds kone gik så selv derhen og fik det råd af Krykkekællingen, at hun skulle gå hen *lade manden drikke igennem guardsdøren paa ud-siden af døren hvilket og skete, og Christoffer hjalp at tage døren af hængslerne og da stak en pennefjer igennem klinkehullet paa døren og lod Niels drikke vinen der igennem, og købe en halv pot vin.* Hvorefter han straks fik det bedre. Mette havde sagt, at hvis det ikke hjalp ville hun komme igen en anden dag, så ville hun komme med et andet råd.

Men inden domfældelsen får vi en mængde eksempler på Mette Ebbis gode råd, givet til folk rundt omkring i byen. Til forskel fra de øvrige trolddomsanklagede har Mette som omvandrende tiggerske ingen naboer i vidnesranken.

Et af Mettes gode råd mod sygdomme og ulykke

Tag en æggebond og noget svovl, stik ild i det og bær (det) 3 gange avet omkring den syge og derefter ryg ham/hende med. Dog det hjalp ham intet, Mette bekendte at have brugt, det middel til Mads Germansen. Vi ved ikke hvilken sygdom han havde.



Mand med skrivefjer.
Gerard Dou.

Midler til syge børn

Et godt råd til et sygt barn, hvortil man skulle bruge nogle kors-hvider (mindre sølvmønt med et kors på). Mette mente dog, at hun ikke havde gjort andet end at signe barnet for lind merck (måske engelsk syge).



Sølvmønter med et kors på blev brugt som amuletter. "Kørshviden" virkede imod djævelens angreb, hvad enten man bar den på sig eller gravede den ned.

En lykkefinger, og det at tage og give lykke

En kvinde havde ofte kaldt Mette Ebbis ind til sig og givet hende en fisk, et brød og en kande øl, for at hun skulle give hende lykke. Hun mente at hendes mand havde taget lykken fra hende. Hun bad Mette om at sende hende *en pottefinger og en slikkefinger* (pegefinger, slikkepot).

Råd mod forstoppelse

Mette havde givet en kvinde det råd, at hun skulle lade sin syge mand drikke igennem stegersdøren imod bindelse [forstoppelse] som han havde, så skulle han nok få sin stolang. Manden påstod imidlertid i retten, at han ikke havde haft ondt af forstoppelse.

Splid mellem ægtefolk

Mads Germandsen forklarede, at han engang sad hos Mette Ebbis henne på Anne Romels bislag. Da spurgte Mette ham *hvorledes det var fat med ham og hans fæstemø*, og han svarede idet han sagde som Gud vil. Da sagde Mette til ham, *vil I have det af mig, da vil jeg gøre Maricke Jøppes saa ked af hende, at hun straks skal skyde hende ud af sin dør inden to dage*. (Maricke kan være en tjenestepige.)

Gode råd til fiskerne og skuder der kuldsejler

Til en fisker havde Mette givet det råd, *vil I lyde mig skal i faa sild, gaa paa kirkegaarden en morgen før solen staar op og tag indviet jord, stryg det paa fiskegarnet og læg det under den første stejle, som du sætter om aaret, saa skal du faa nok af sild*. Fiskeren kunne dog ikke huske hvad ugedag i ugen, han skulle gøre det. Mette havde hertil svaret, at hun ikke havde nævnt nogen speciel dag, men havde bedt ham tage indviet jord og lægge det bag ved roret i Jesus navn.

Der var også dengang da Peder Gråtops sildebåd kom i land med *smukke sild*, Mette Ebbis stod på broen og en af Peders folk tog en halv øse fuld af sild, og ville give hende. Men Peder Gråtop

sagde jeg ved hvad det koster mig, det var bedre at hjælpe hende til 24 læs brænde at varme sig ved. Peder Gråtops hustru sad i båden, da det blev sagt. Hun ville nu gå op af båden, og straks derefter fik hun så ondt i det ene knæ, at hun måtte slæbe sit ben efter sig, hun fik det så værre og være, at de måtte bære hende i seng om aftenen. Her lå hun ved sengen i seks eller syv uger og kunne ikke gå. Yderlig havde Peder Gråtop fortalt, at siden den tid havde han mistet to skuder i Issefjorden. Det var sket med dem begge på samme sted i godt vejr og han havde ingen lykke hverken med fiskeri eller andet efter den tid.

Klude med trylle indhold og splid mellem ægtefolk

Agnete Bendt Skomagers havde fundet noget skarn, der var kastet ind i deres have, det var indviklet i tre klude, der iblandt var et tørklæde, som hun genkendte som Elline Vaskers tørklæde. Mette sagde at det var kastet fordi Agnete og hendes mand ikke skulle kunne forliges. Hertil havde Agnete forklaret, at de havde kastet ild på skarnet, ilden blev slukket, men kluden kunne ikke brænde. Mette Ebbis indrømmede at Elline Vaskers havde været hos hende og havde grædt over at tørklædet var kastet på hendes hals (der var kastet ondt på hende).

En fandens potte og salt og hvidløg under tappekarret

Hans Adamsens hustru kom en gang ind i vognmanden Olaf Trugelsens hus og spurgte efter Krykkekællingen, som da boede oppe på hans loft. Da Mette var kommet ned sagde Hans Adamsens hustru til Mette, at hun skulle skille hende af med den potte, hun havde set, ellers skulle det blive *en fandens potte*, hvorefter Mette bad hende gå hjem, hun skulle nok blive af med den. Mette Ebbis bekendte at Hans Adamsens hustru havde bedt hende om råd til hendes øl, som ikke ville gære. Da hun kom hjem, satte hun en stivelsespotte med noget *salt og hvidløg under tappekarret*, det var det, der var Mettes råd. Senere tog hun den væk igen.

Om at læse noget over en

Kirstine der var gift med Marcus Brunos kom til Mette Ebbis, mens hun boede i Olufs Trugelsens hus og klagede over *al det værk og ve der var overalt i hendes krop*. Da bad Mette hende komme tilbage

tre søndags morgener. Mette havde da tændt en ild på gulvet og læste noget over hende. Kirstine kunne ikke sige om hun fik det bedre deraf eller ej. Mette havde også sagt til Kirstine, at det var hendes egen datter der var skyld i det. Til disse anklager forklarer Mette Ebbis, at hun tændte noget svovl og havde signet Kirstine for det onde, som var overgået hende, men hun havde ikke sagt, at det var hendes egen datter der havde gjort det. Mette Ebbis forklarede videre at Kirstine troede ondt om sin egen datter.

Lægge det syge barn i en grav om natten

Det næste vidne i sagen er Marine som er Hans Ramsings hustru. Hun siger at Elsebeth Hugs som boede her i byen, men nu er flyttet, kom en gang til hende og lånte 1/2 skæppe mel. Da Elsebeth fik øje på Mette Ebbis der gik frem og tilbage hos hende, sagde hun ved sig selv *skam faa du der du gaar*. Da spurgte Marine hende hvorfor hun bandede over den stakkel, hvortil Elsebeth forklarede Marine, at Mette havde givet hende et råd til sit syge barn, *som var ilde faret som det var flaaet[?] at hun skulle gaa til alters og tage sakramentet i en klud og brænde det med klud og alt og stryge den aske paa barnet, saa skulle barnet faa [det] bedre*. Til det svarede Mette Ebbis at hun gav Elsebeth Hugs det råd, *at hun skulle gaa til alters, og naar hun kom fra kirken skulle hun gabe over barnets ansigt, saa skulle barnet faa [det] bedre om det var et meen*.

Videre fortæller Marine Hans Ramsings hustru, at hun selv havde et barn som havde fået en rørelse i den ene hånd og ene fod. Da hun havde søgt råd hos Mette Ebbis havde hun fået det svar *at hun skulle kaste en grav i sin gaard og ligge barnet i om natten paa den side barnet havde ondt, saa skulle den komme om natten som skulle fly barnet bedre*. Mette svarede at det kunne hun ikke huske noget om.

Og Marine Hans Ramsings hustru kunne vidne mere. En gang hun kom gående hvor Frands Tenners boede, da så hun Mette sidde ved døren, hun havde et sort krus i hånden til at drikke af, så bad Mette Ebbis om Marine ville oversætte noget for kvinden (den skotske kvinde det må være Tenners hustru?) som talte skotsk, da Mette ikke selv kunne forstå hende. Hun skulle sige til hende *at hun [Mette] ville komme til hende om en torsdag, og give hende handsel [drikkepenge] 3 kors-hvider, saa skulle hun fange slid paa hendes øl*. Det havde Marine sagt til den skotske kvinde, men kvinden

bad Marine sige til Mette at hun kunne *gaa sin kurs*, hun ville ikke have med slige folk at skaffe.

Mette finder forsvundne sager

Skrædder Marcus Hansen kan fortælle at hans hustru Karin Hansdatter sidste vinter manglede et nyt lagen fra en seng i sit hus. I huset havde de 4 fremmede skræddersvende boende, som hans hustru mistænkte, og Karin mente, at de burde betale hende erstatning for det forsvundne lagen. Udover skræddersvendene boede der i huset også en sy pige, der havde foreslået Karin at besøge Mette Ebbis. Hun viste nemlig at Mette havde kunnet fortælle, hvor et tørklæde var blevet af som var stjålet fra en kvinde der havde til huse hos Simon Reff. Så gik Marcus hustru hen til Mette og spurgte hende om hun kunne skaffe hende lagenet igen.

Mette havde da svaret Karin, at hun engang havde skaffet en lysarm tilbage til tolder Villum Mortensen (Rosenvinge) og at Birgitte Villums hustru havde givet hende en god daler for det. Mette lovede nu at hun ville gøre sit bedste, men det var svært, fordi det var et søndagsbarn (ifølge folketroen en der havde heldet med sig, var begavet, glad og især synsk), som havde taget det, *Fanden ville piske det førend det kom tilbage*. Mette bad Marcus' kvinde passe på døren i tre aftener, hun ville gøre ham (der havde taget lagnet) så bange, at han ville aflevere lagnet igen. Mette måtte erkende at Villum Mortensens lysarm var blevet båret tilbage en morgen og lagt ved døren af den som tog den.



*Lysarm fra 1623,
anbragt på Sankt Olai
Kirkes prædikestol som
Peder Rasmussen Lange
og menigheden må have
set den.*

I bytingets møde den 19. december blev fremlagt

4 skriftlige vidnesbyrd

Torre Laurs Arendsens hustru fremkom nu og fremlagde sit skriftlige vidne og svor ved sin højeste saligheds ed med oprakte fingre, at det var hendes fulde sandheds bekendelse: Først er denne kvinde som går med de to krykker ved navn Mette, som nu er udlagt for trolddom, kommet til mig for 2 år siden, som jeg sad udi vores bislag. Mette satte sig hos mig og bad mig give hende noget udi Guds navn, og jeg gav hende et stykke brød og en sild. Da hun havde fortæret det, spurgte hun mig *om jeg havde nogen næring med øllapning*, hvortil jeg svarede at det havde jeg. Da svarede hun, *jeg vil fly mig 3 kors-hvider og selv vil jeg lægge dem under eders tønde*. Hvortil jeg (Torre) svarede, at det ville jeg ikke have med at gøre. Mette forklarede *jeg haver tilførn flyet andre folk 3 kors-hvider de haver faaet næring nok med øllapning*. Mette havde fortsat og sagt at *viste hun naar I fik en tønde øl ind, ville jeg den signe*. Hvorfor jeg spurgte hende hvordan, hertil sagde Mette *saa mange sandkorn, og saltkorn og hestehaar som der er paa hestens bag kom giv mig penge udi djævlens navn*. Da sagde jeg nej, jeg vil ikke have med dig at bestille, og bad hende gå sin vej, da bad hun mig ikke at røbe hende, hvortil jeg svarede, ja se til at I ikke røber jer selv, hvorefter hun gik fra mig og satte sig ved kistemagerens dør.

Det andet skriftlige vidne var fra Anne Niels Bendsens hustru. Mette Krykkekælling kom en gang ind i hendes enkesæde efter hendes forrige husbond salig Søfren Lunds død. Mette havde sat sig ved kakkelovnen og varmet sig, derefter fulgte en lang beretning om en lykkefinger, *som sidder i det hus i Skaane som jeg bor i under stænget, det kaldes for hanebjælken her, og hun sider i et hul, der sidder en told i hullet, faar du den og lægger om aftenen en daler til den, da skal du faa to daler om morgenen for*. Anne fortæller videre om en tiggerpige og en kæmpestor tudse,⁴¹ der ikke vil brænde, selv om den får svovl over sig, og Mettes datter er pludselig med i historien. Anne skulle gå et ærinde for hende, og hun fik en klud sammenbundet med en ulden tråd og Mette forbød hende at opløse den, den skulle hun kaste bag sin dør, hvilket hun også gjorde, derfor gav hun hende en skilling og en stykke brød og to rompe (halestykker) stykker sild.

Det tredje skriftlige vidne var Sofia Jochimsdatter som bekendte, at eftersom hendes kære moder Dorethe Jochims Vagtmesters



Anne Niels Bendsens hustru fortæller om en tiggerpige og en kæmpe stor tudse, der ikke vil brænde, selv om den får svovl over sig

*Strandgade 27 "Ankeret".
Huset var værts hus i hele
1600'tallet. Dorethe Jo-
chims Vagtmesters efterle-
verske havde søgt middel og
råd hos Gud og mennesker
for sit helbred. Kirstine i
Ankeret havde rådet hende
til, at hun også skulle søge
råd hos Mette Ebbis.*



efterleverske havde ligget nogle år elendig og ynkelig på hendes soteseng, da havde hun søgt middel og råd hos Gud og mennesker, for at moderen måtte få hendes gode helbred igen. Kirstine i Ankeret havde rådet hende til, at hun også skulle søge råd til hendes moder hos Mette Ebbis. Kirstine fulgte hende til Mettes logement og hjem igen, og Mette tog med hjem. Da vi kom hjem til min moder, da røgede og signede Mette min fattige moder tre dage efter hverandre for værk og ve, med nogle krydderier og svovlstikker. Men det hjalp ikke paa min moder.⁴⁵ Mette spurgte mig om det var min livlige moder, og om jeg var gift, hvortil jeg svarede ja, min mand var ikke hjemme men i Nederland.

Dorethe spurgte Mette Ebbis da hun kom tredje dag, *om hun kunne skaffe min mand hjem til mig igen, og det foruden skam og skændsel eller Guds fortørnelse, saa saa jeg det gerne.* Men nu sagde Mette nej, det kunne hun ikke. Jeg spurgte hende, om hun kunne sige mig, om han levede endnu? Hertil havde Mette svaret ja, *efter naar hun kom til vort igen, som hun ogsaa gjorde, og hun sagde mig, at han den tid levede nok, og nævnte byen hvori han var, og at han havde samme tid en gille hor hos sig med en stor tyk rukraffue [?] om hendes hals og en rød trøje og rød skørt oppaa.* Jeg rejste selv til Nederland til min mand Peter Piper (en kendt hollandsk familie i byen), og jeg fandt ham i en anden by end Mette havde nævnt. Jeg spurgte min mand om han nogensinde havde været i den by som Mette havde nævnt, hvorpå han svarede ja. Da Mette senere kom igen, kunne hun fortælle, at han levede, hun nævnte også byen hvor han boede. Men inden da havde jeg rådført mig med min kære moder. Der rådede mig derfra og sagde at sådan måtte ske med Djævelens værk og kunster. Da mærkede jeg at det var sandhed det hun havde sagt mig.

Endnu en skriftlig bekendelse foreligger fra en Helsingørborger ved navn Rasmus Perlestikker. Mette Ebbis havde spurgt ham om han havde hørt nogen snak eller tale om hende hos øvrigheden. Det var fordi hun viste, at han tit arbejdede for dem.⁴⁶ Rasmus spurgte hende nu om, hvorfor hun frygtede det, hvortil hun svarede, at hun havde siddet år og dag på Helsingborg Slot for trolddom. Det var lensmanden Anders Bille som havde ladet hende sætte ind og pint hende, hvilket hun selv bekendte. Dernæst skæmtede Rasmus Perlestikke med hende, og han spurgte hende om hun da kunne nogen kunster, af dem hun var sat fast for. Da sagde hun, at hun kunne ikke andet end læse og signe om en fugl med de røde vinger. Rasmus spurgte hende da hvad det var for en fugl, da sagde hun at hun ikke vidste hvad det var for en, andet end det som hun havde lært.

Rådstuen onsdag den 4. januar 1626

Julen er gået og i det nye år er Povl Lejel borgmester, Christen Davidsen, Hans Kierurt rådmænd forsamlet til retsmøde i rådstuen. Morten Hecker og hans medfølgene nævninge lod Mette Ebbis føre frem i retten og i hendes nærværelse kom følgende vidnesbyrd.

En skotsk kvinde ved navn Anne Willem Pottleeks stod frem og vidnede ved sin ed med oprakte fingre, at Elsebeth Hugs, som

nu var flyttet fra byen havde sagt hende, at Mette Ebbis havde givet Elsebeth det råd *at gaa til alters og naar hun annammede sakramentet [oblatet] da skulle hun udspytte det i sit tørklæde, og siden stryge det over hendes syge barns ansigt, saa skulle barnet fange bedre, [blive bedre] om det var et meen barnet havde fanget i moders liv*, de 16 mænd spurgte Mette Ebbis om hun kunne vise igen, *hun svarede nej, at hun ikke kunne vise igen, men ellers kunne hun se i spand vand om smaa ragerie som var bortstjaalet.*

Dernæst stod Karine Jacob Spens frem og vidner, at medens hun og hendes mand boede hos Birgitte Sanders, hvor Mette Ebbis var til huse, kom Mette Ebbis en aften, da Karine med sin pige havde lagt sig til at sove ved ti slet om aftenen, og *begærede at laane en kat*. Karine samt pigen svarede nej, de gad ikke gå ud og lede katten op til hende. Herover blev Mette vred og gik fra døren knurrede og sagde, *de skulle faa andet at tage vare*, siden ved midnatstid blev både Karine og hendes pige syge, pigen kunne ikke røre hverken hånd eller fod, og Karine blev øm over alt i kroppen. De lå begge ved sengen indtil andendagen henad aften, og pigen lå på fjerde dag af samme sygdom, og at Mette bad siden Karine *tage nogen svovlstikker, at brænde om sig, at hun deraf skulle fange bedre*, dog hun brugte det ikke.

Siden vidner pigen Margrethe Hermansdatter, og siger det samme som Karine, og ydermere at Mette havde sagt til hende, *Grethe vil du ikke faa mig katten*, og hun svarede nej, da slog *Mette paa døren tre slag med krykken* eller hvad hun havde og sagde *du skal faa baade skam og last derfor*, siden om natten blev pigen syg, og i samme sygdom blev hun lam i begge sine hænder og var endnu lam i hænderne, så hun ikke kunne arbejde eller tjene godtfolk, hun skyldte Mette fuldkommen for hendes sygdom. Mette Ebbis nægtede højlig, at hun ikke havde lovet eller gjort dem ondt på nogen måde, dog bekendte hun, at hun begærede den kat til låns, da hun samt Birgitte Sanders som hun var til huse hos, led stor plage på deres mad af mus, og Mette Ebbis sagde, at pigen havde den plage i sine hænder allerede, da hun kom til byen. Karine Jacob Spens svarer nej, at pigen ikke havde haft den skade før, men fik den éen nat som der her var tale om.

Bytinget mandag den 23. januar 1626

Efter de 6 forhør i bytinget og 5 i rådstuen fra den 21. november – 23. januar afsiger de 16 nævninge dommen. Her en månedstid

inde i det nye år lægger Margrethe Hermansdatter sin hånd på Mette Ebbis hoved og giver hende fuld sag (fuldstændig), for at hun havde gjort hende den vanførsel og skade hun havde i hendes hænder og ingen anden. Formanden for de 16 nævninge Morten Hecker træder frem tillige med de øvrige nævninge lagde haand paa bogen, og svor efter loven at Mette Ebbis var skyldig udi trolddomsgerning. Der svares hende et fuldkomment kirkenævn efter vores danske Lov 69. cap. (Jyske Lov 3. om trolddom) Dommen er fulgt af 6. punkter som Mette Ebbis alle bekender. *Læst og paaskreven paa Helsingørs byting [Mette Ebbis] den 23. januar 1626 Iver Pedersen, egenhændig* Derefter går sagen til landstinget den 1. februar og tilbage den 6. februar til bytinget, hvor dommen stadfæstes.

Mette Ebbis er i landstinget onsdag den 1. februar 1626

På vejen til Ringsted har Henrik Ambrosen vognmand hørt af Mette Krykkekælling, da hun var i Roskilde i kæmnerens hus, hvor de havde gjort ophold. Der skulle hun havde sagt om Else i Klosteret, at hun havde gjort nogen vokslys, hun ville have under hr. Peders⁴⁸ kjortel, at han ikke skulle kunne prædike, og hun havde sagt det skulle have været fuldkommen den dag Marine Pommerantzis blev sat – Else var blevet hørt, men hun nægtede det højligt. (Dette vidneudsagn kommer først frem i processen mod Else Fiskers.)

Dommerne i landsretten består bl.a. af Jacob Ulfeldt til Bavelse landsdommer på Sjælland, og landstingskriver Jørgen Jørgensen, den kongelige befalingsmand på Kronborg og Frederiksborg Jørgen Urne til Alsløff sammen med hans bud Ole Påstrup byfoged i Slangerup. På den anden side stod formanden for de 16 nævninge Morten Hecker samt den tiltalte Mette Ebbis. Herefter følger landstingsdommen efter at dommerne har voteret, og retten når frem til at Mette er skyldig i trolddom og dermed stadfæster de byrettens dom. Et meget langt anklageskrift hvori indgår alle vidnesbyrd fra retsmøderne i bytinget og rådstuen. Skriveren adskiller sig fra byrettens skriver Niels Pedersen ved meget dårlig »retskrivning«.

Bytinget mandag den 6. februar 1626

Så er vi tilbage i bytinget i Helsingør. Mette Ebbis som nu har en svoren trolddomssag fra landsretten bliver ført frem for retten, og formanet at bekende sandheden hvad hun vidste. Hun bliver

spurgt, om hun har hørt Marine Pommerantzis sige, at dersom hun kom af kælderens igen, skulle hun se hun kunne finde en kvinde her i landet, der skulle gøre det så, at byfogeden aldrig skulle lade fængsle flere for trolddom. Pommerantzis som er til stede i retten nægter, det havde hun aldrig sagt eller tænkt. Herefter stadfæstes den endelige dom af de 16 mænd, at Mette Ebbis er skyldig udi trolddom *hvorfor hun bør straffes paa livet til baal og brand.*

*Mette Ebbis har været i pinligt forhør både på
Helsingborg og Kronborg*

Mette Ebbis havde allerede i august 1625 siddet i rådhusets kælder, da hun var udlagt af Birgitte Skånings. Hun havde fortalt at hun tidligere havde siddet *aar og dag paa Helsingborg Slot for trolddom*, hvor lensmand Anders Bille (ca. 1580-1636) havde sat hende ind for trolddom. Hun var blevet pint uden at hun havde udlagt nogen, hvorefter hun var blevet frikendt af 15 nævninge. I november endte hun igen i rådhusets kælder. Fiskeren Gregers Madsen fik betaling for hendes kost fra den 24. december indtil den 11. februar 1626, derefter blev hun den 12. februar 1626, hentet op til Kronborg og dér udsat for et pinligt forhør, hvor lensmand Jørgen Urne var til stede. Her fandt en ordveksling sted mellem Gundel i Birke og Mette Ebbis, hvori enken Maren Peder Holsts navn bliver nævnt. Måske er det af den grund at processen mod Mette Ebbis langt fra slutter efter det pinlige forhør, for den 17. februar føres hun tilbage til rådstuen. Her venter et meget langt retsmøde hvori Mette bekender flere anklager men afviser andre. Det er sagen med Gundel i Birke i Skåne og Maren Peder Holsts hvis navn er nævnt som nu er på dagsordenen.

*Rådstuen fredag den 17. februar 1626, Mette Ebbis og
Gundel i Birke, Skåne*

Så er vi i rådstuen til et meget langt retsmøde, hvor både Citze Terskers, Citze Bødgers og Marine Pommerantzis vidner. Her er borgmestre og råd samt byfogeden Holger Olufsen forsamlet. Povl Lejel, har stævnet Jørgen Gudmandsen og den anden hospitalsforstander Claus Busch efter slotsherrens befaling. Grunden var at Jørgen Gudmandsen skulle have ladet nogle ord forlyde, mellem ham og hans svoger onsdag den 14. februar (det var ikke et retsmøde), der havde handlet om at Mette Ebbis og den kloge

kone Gundel i Birke havde talt sammen om en bekendelse vedrørende Jørgen Gudmandsen hustrus moder den rige enke Maren Peder Holsts. Det, skulle Mette nu i Gundel i Birke nærværelse fortælle og så høre hvad Gundel ville svare. Vi har tidligere hørt om den kloge kvinde Gundel i Birke i retsmødet den 8. november 1625, hvor Gundel faktisk taler Mettes sag for stodderkongen, så hun får lov til at gå som tigger i byen, men nu synes stemningen mod Gundel at have vendt sig fra Mettes side. Dernæst hører vi senere om at Gundel har sin mand med i Helsingør.

Mette og Gundel drikker vin på Galgebakken

De følgende vidnesbyrd og bekendelser handler om lykke og ulykke, klude med hår, salt og negle under dørtærskel og port. Gundel og Mette får vin i en trækande som de drikker på Galgebakken. Mette og Gundel vidner mod hinanden om hvem der giver eller køber vinen, men der er enighed om at vinen drikkes på Galgebakken.

Mette bekender først at Gundel i Birke havde nedsat noget udi en klud, hår, salt og negle under Christen Søfrensens dørtærskel for at hans kvæg og næring skulle falde ham fra, og at Gundel ofte havde søgt Christens hus, men da Christens hustru ikke ville give hende alt hvad hun begærede, blev hun vred og sagde at Christen skulle lade kaste noget under dørtærsklen så havde det ingen magt mere.

Mette Ebbis sagde også at Gundel i Birke havde sat *nogen Nøddehaar [kohaar] og noget salt udi en klud, ned i Christen Styrmands port*, fordi hun var vred, da hun ikke kunne få fisk af Christens kone Ludze og hun havde truet Christens næring så længe hun levede. Mette sagde også at Christen Styrmands kvinde have givet Gundel adskilligt, for hun skulle fly hende lykken og hun havde for to år siden givet Gundel vin i en trækande som både Mette og Gundel drak ude på Galgebakken. Christen Styrmand havde sagt at deres lykke var væk, hvortil Mette svarede at *der var en vis kvinde oppe mod Sverige (Småland?)*. Christen havde spurgt om hun havde råd derfor, og bare hun ville sige hvem der havde gjort det. Mette Ebbis holder fast på at Gundel er en troldkvinde og kan gøre hvad hun vil, og så hører vi om som vi tidligere har hørt, hvordan man kan flytte rundt med lykken. Gundel havde taget

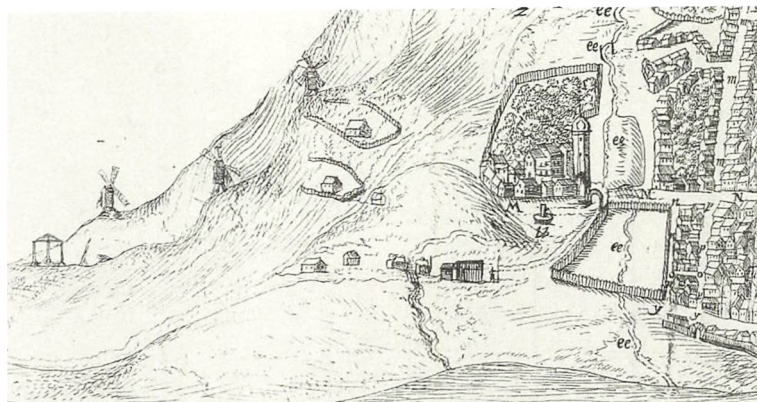


Herregården Rosendal udenfor Helsingborg hvor lensmand Anders Bille hørte hjemme.

Christen Styrmands *lykke med sig over til Helsingborg* og givet den til en der hedder Anders Skriver og hans kvinde Johanne Skriver, Gundel nægtede. Senere bekendte Gundel dog at hun kendte Per Skriver og Johanne Skriver i Helsingborg, men havde ingen lykke flyet dem.

Mette siger også at Gundel havde været skyld i en stor del af lensmand og statholder i Skåne hr. Anders Billes sygdom og en gang som han ledede retten (Bille sad også i rettertinget og rigsrådet), der skulle Gundel have sagt, *han skulle faa andet at tage vare, og derefter blev han syg et helt aar*, Gundel nægtede det højligt. Gundel var selv fra Kropp sogn, hvor også Anders Billes stamgods Rosendal stadig ligger i dag.

Så bekender Mette Ebbis at Gundel også havde *sat ondt for Kistemagers dør*, for han var blevet fortørnet på hende, fordi Gundel holdt sig til der. Siden kom en hollænder derover, han fik så ondt, *at hans mave maatte gaa ud af hans mund, og han blev baaret ud af fire til baaden og døde saa straks paa reden*. Gundel fik penge fordi hun skulle hjælpe samme hollænder, men hun hjalp ham dog ikke. Mette Ebbis sagde også at Gundel havde *flyet Kistemageren de skeer igen, som der var bleven borte*, begge episoder nægtede Gundel.



Udsnit af P.H. Resens Atlas der viser Galgebakken med galge sydvest for Helsingør. Hemrettelsespladsen hvor kvinderne blev brændt.

Gundel i Birke og køb af hør hos Maren Peder Holsts og Maren Robberts

Mette Ebbis bekender også at Gundel i Birke sad sammen med hende en gang foran Maren Peder Holsts dør og da sagde Mette om Robbert Lorimer, *der bor den rige stumper han maatte vel miste noget.* (Lorimer og Maren må havde boet dør om dør.) Derefter kom Maren Peder Holsts ud og kaldte Gundel ind til sig. Mette forklarede, at det hun havde sagt om Robbert, det havde hun også bekendt på slottet den 11. februar, hvor hun var i pinligt forhør. Så fortæller hun videre, at Gundel var gået ind til Maren Peder Holsts, for at ville købe et pund hør, og da Maren ikke ville unde hende det køb, gik hun fra hende og blev vred, og nu var det hende der kaldte *Maren Peder Holsts og Robberts kvinde de rige stumper, og Maren havde ikke lykken siden og hun faar den aldrig.* Det ville Gundel ikke være ved og hun siger hun kender ikke Maren Peder Holsts.

Mette Ebbis havde den 14. februar under forhøret på Kronborg svaret på et spørgsmål fra Robbert Lorimer og sagt, at Gundel da hun ikke fik hør hos Maren Robberts, var hun gået tilbage til Maren Peder Holsts. Da havde Maren Peder Holsts sagt *den rige stumper, han ville ikke lade eder faa hør, så fik hun et pund hør af Maren Peder Holsts, og da skulle Gundel have sagt Robbert han haver det onde i hans arm derfor, og han skulle få skam, fordi hun ikke fik hør hos Robberts.* Gundel nægtede ved højeste ed det og sagde det var løgn.

Dernæst spurgte Claus Busch først Mette Ebbis om Maren Peder Holsts enten havde givet hende noget for at gøre noget på nogen, eller havde begæret noget af hende som havde med

trolddom at gøre, hvortil Mette svarede ved sin sjæls salighed, det havde hun ikke gjort, og hun havde heller ikke kunnet lide hende ved hendes dør, eller villet give hende noget, og hun vidste heller ikke om Maren havde begæret det af nogen.

Claus Busch spurgte dernæst Gundel i Birke, om Maren Peder Holsts havde begæret noget af hende som havde med trolddom at gøre, hvortil hun svarer nej, *aldeles intet med sligt eller saadan paa nogen maade.*

Claus Busch spurgte atter Mette Ebbis at om hun vidste at Maren Peder Holsts kan nogen trolddom, eller har begæret af nogen som skulle tage lykken fra nogen eller gøre trøyleri (trylleri) i nogen måde, hun svarer at hun aldeles intet viste.

Povl Lejel spurgte Mette Ebbis hvornår hun senest af sig selv havde ladet nævne Maren Peder Holsts navn hvortil hun svarede og svor, det var fordi Maren ikke nogen tid kunne lide hende for døren, men *viste hende Fanden i vold, naar hun kom der og gav hende aldrig intet.* Mette svarede at ingen havde begæret af hende, hun skulle bekende om Maren Peder Holsts eller havde nævnt Marens navn for hende.

Gundel signer og giver formler

Povl Lejel spurgte Gundel om hun kendte en mand, der havde boet i byen ved navn Mathis Poulsen og hans hustru Ute hvilket hun nægtede. Da spurgte han hende om hun ikke havde fået Ute til at sætte noget på hendes mand, da sagde hun jo, hun havde fået en seddel (og brev) af hende der stod påskreven: *Jeg staar op i Jesus vold / himmeriges herre være min skjold Jomfru Marie vær min brynje / alt det himmelske hærske værd mit sværd / og hin dags færd / i denne dag og hver dag til evig tid, / jeg gør kors for mig, / det gjorde moder milde Marie for sig, / fri mig disse ord, det værdige gode Guds legeme og blod, / fri mig fra grandehad [nabo] og herskabs vrede, / og fra alle Djævels menniskers [?] lede, Gud fri og frels mig fra alt det onde, som jorden træder og brødet eder, / I navnet Gud Faders og Søns og Hellig Aand Ammen.* Og der var en smule viet jord i brevet, det skulle hans kvinde sy i hans klæder. (Men hun kendte åbenbart ikke Ute.)

Hun bekendte også, at hun havde signet en hest for Anders i Tho(?)sted med disse ord: *Vor Herre Jesus han af bierit [bjerget] red / og foden skred, / han sit ben vred han sig selv nedsatte, han sit ben bødte, /*

kød imod kød, / blod imod blod, / sene mod sene, / skind imod skind, / i led og lav, som du haver nogen tid før været i navn Gud Faders, Søns og Hellig Aand Ammen.

Mette bekender om Maren Jeppis

Så er det igen Mette Ebbis der bekender at Maren Jeppis der boede på Sletten, havde været i klammeri med Jens Pedersøn. Da hun gik fra ham sagde Maren *han skulle faa skam paa sig siden*. Kort tid derefter da blev Jens' kvinde og hans ene barn syg, *saa det var undertiden oven til og undertiden neden til, paa Jens' kvinde selv*. Men Mette Ebbis var kommen til og spurgt Jens' kvinde, hvor hun havde ondt, da hun sagde, at hun havde fået *hel ondt, saa hun havde ingen raad dertil*. De havde brugt bartskeereren i 4 eller 5 uger. Siden fik hun det bedre, og *barnet havde hun givet noget rindende vand ind, som hun havde signet*. Siden fik barnet det også bedre.

Mette Ebbis forklarede, at *Jens' kvinde og barnet var kastet ondt paa*, men at hun ikke vidste, hvem der havde gjort det, men at hun havde hørt at Maren Jeppis lovede hende ondt. Maren Jeppis som nu var til stede sagde, at hun engang havde sagt til skipper Per Poulsen og Hans Thomsen, da de var kommet ind til hende, og de havde talt sammen om, at Krykkekællingen skulle have udlagt hende, da svarede Maren, *jeg har intet ondt gjort Jens, men kunne jeg gøre noget, eller kunne jeg det ringeste, da skulle han have blevet paa hausen bund, om han aldrig skulle fange lod og part i himmerige*.

Rådstuen fredag den 17. februar 1626

(efter en pause i det meget lange retsmøde)

Mette og Gundel var ikke ene om at sætte ondt under en dørtærskel. Mette bekendte at også Citze Terskers havde sat salt, hår og hvidløg under vagtmester Reinholt Jacobsen dørtærskel. I den uldne klud lå også et potteskår. Citze Terskers var blevet hentet op fra fangekælderens til retsmødet men nægtede det. Også Citze Bødkers er kommet op fra kælderens. Også Marine Pommerantzis er til stede.

Ydermere bekendte Mette Ebbis for 2 eller 3 år siden, var Citze Terskers kommen til Niels Jensen skippers hustru Trine og bedt om hun ville unde hende en ol (80) sild, da svarede hun *naar der kom flere op fra stranden, da skulle hun faa, så gik Citze Terskers i vrede bort fra hende og sagde jeg skal gøre det du skal ikke salte mere*

sild, og hendes husbond Niels Jensen bekendte, at han heller ikke havde saltet sild efter den tid. Han havde ikke hørt det blive sagt, men han viste det fordi hans hustru var straks blevet syg og *havde været ganske lyk over alt i hendes liv* og hun døde så siden hen.

Mette Ebbis havde været i Langstrup (ved Nivå) til Ole Laurs for at hjælpe ham, da han var syg. Her havde Oles kvinde fortalt, at Citze Terskers havde også været der og bedt om en side flæsk og nogle gryn for nogen tid siden. Oles kvinde i Langstrup mente, at hun havde gjort ondt, da hun ikke fik det ønskede. Da Mette så Ole, kunne hun se, at *der var kast ondt paa ham, som om hans mave gik ud af hans mund*. På grund af at dette var gjort, så kunne Mette ikke hjælpe ham, og han døde. Citze Terskers nægtede det.

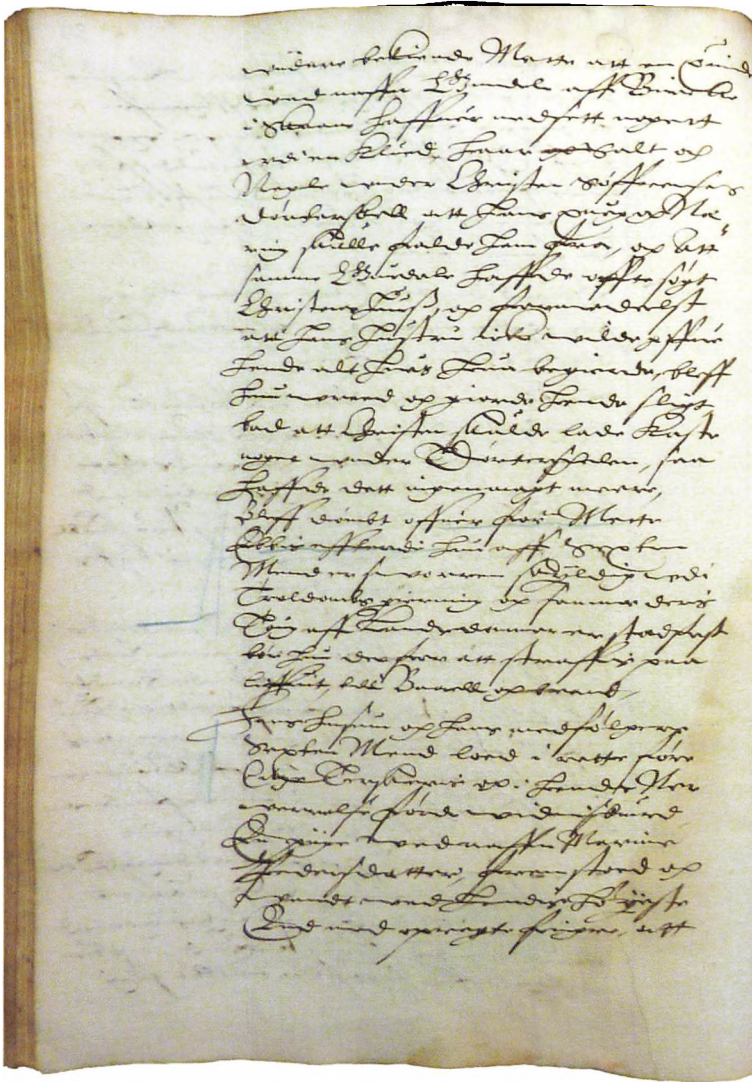
Så blev det Citze Bødkers tur. Mette Ebbis kunne fortælle om hende, at *Citze Bødkers om nattetide havde spillet for Bror Laursens dør [han er fisker] og ville omkomme ham, men Gud var stærkere end Fanden*, og det havde hun villet gøre fordi at Bror engang ikke ville unde hende sild. Mette sagde også at *Citze Terskers havde sat haar og salt i et skaar under Brors dørtræskel, for hun ville tage lykken fra ham*. Både Citze Bødkers og Citze Terskers nægtede hvad Mette havde sagt.

Men Mette Ebbis havde mere og fortalte videre at Citze Terskers og Citze Bødkers ville gøre Bror ondt fordi de ikke kunne få sild hos ham. Engang da Citze Terskers forgæves havde søgt at få sild hos ham, havde hun sagt *du skal faa skam for det*. Bror Laursens bekendte, at han engang var i Aalborg fjord, og som da de lagde fra land med hans skude var det blikstille, så han ville have roet skuden med to årer, og ret i det samme lå den omkuld, så han og hans karl havde nær begge druknet, på tredje dagen fik de dog skuden op igen.

Mette Ebbis sagde også at Citze Terskers og Marine Pommerantzis havde villet sætte lys under hr. Peder Langes kjortel, hvilket de begge nægtede ved højeste ed, og Marine Pommerantzis svarede at hun (mærkeligt nok) ikke kendte Citze Terskers, eller havde set hende før nu her på rådhuset. Derefter slutter det lange retsmøde.

Rådstuen mandag den 20. februar 1626

Tre dage efter var borgmestrene Povl Lejel og Niels Madsen med Hans Kierurt og byfogeden Holger Olufsen atter forsam-



Mette Ebbis bliver kendt skyldig i trolddomsgerning af de 16 mænd. Helsingør Tingbog 1625-27, side 83b.

let. Christen Willatzen ridefoged læste slotsherren velbårne Jørgen Urnes underskrevne tiltale imod Jørgen Gudmandsen (Marens svigersøn), da han (Christen Willatzen) sidste onsdag, neden for slottet havde begivet sig til slotsherren, og ladet falde nogen ord om, at Jørgen Gudmandsen skulle være suspenderet på grund af troldkvinden Mette Ebbis, da hun blev pinlig forhørt – og han havde ladet nogen ord falde om Maren Peder Holsts. Det skulle være sket ved trussel eller pine (dvs. under torturen). Men Jørgen Gudmandsen, havde imidlertid ikke mistænkt Jørgen Urne på grundlag af ridefogedens udtalelser, men

han undskyldte Jørgen Urne på alle måder, idet han ganske ydmygt bad ham, ikke at mene sligt om ham, men glemme den mistanke, som han Jørgen Gudmandsen kunne have haft, idet han ikke havde overværet da Mette Ebbis og Gundel i Birke talte sammen. Povl Lejel og Herman von der Decke spurgte så Jørgen Gudmandsen om han havde mistænkt dem, da svarede Jørgen Gudmandsen, at han ikke kendte nogen som han kunne give skylden for det. Herefter slutter retssagen og forhøret af Mette Ebbis. Samme dag i bytinget falder nævningenes dødsdomme over Citze Bødkers og Citze Terskers. Dagen ef ter henrettes Mette Ebbis.

Henrettelsen på Galgebakken, med skriveren Niels Pedersens ord
Anno 1626 den 21. februar blev Mette Krykkekælling ført fra rådhuset til Galgebakken og brændt. Borgmester Povl Lejel havde befalet, at jeg (skriveren) skulle lade mig finde ved retterstedet, at *optegne hvis bekendelse hun der ville hvilket jeg og gjorde ut sequjitz* (som følger). Da hun var taget af vognen og bundet til stigen gik Povl Lejel til hende, og spurgte om hun ville være stændig (stå fast), på hvad hun tidligere havde bekendt. Hertil svarede hun *ja som Gud vil, jeg saa jeg skal sige eder om Maren Peder Holsts, hun haver haft med troldfolk at gøre i mange aar, og haft omgængelse med en kone af Spuldrup i Skaane.*⁴⁹ *begærede saa de ville flytte hende fra heden, saa ville hun sige dem alt hvad hun viste, saa blev hun med stigen flyttet lidet mer fra ilden, da sagde hun at Maren Peder Holsts havde sin rigdom af Gundel i Birke.* Skriveren skriver *dette forne er saa vidt Maren Peder Holsts er anrørende og Poul svarede intet der imod.*

Efter 7. forhør i byretten og det 4. i rådstuen, samt forhøret i landstinget den 1. februar var 31 vidner blevet hørt, og nogle af dem havde vidnet flere gange. Mette Ebbis dømmes endeligt den 16. februar 1626 i bytinget som skyldig i trolddomsgerning, efter at *samme deres tov af landsdommeren er stadfæstet, bør hun derfor at straffes paa livet, til baal og brand.* Hun blev brændt tirsdag den 21. februar 1626 på den dag der kaldtes »Hvide-tirsdag«, som ligger to dage efter Fastelavn. Mettes formue opgøres til nul. Hun har siddet i rådhuskælderen fra den 12. august 1625 Gregers Madsen har betalt hendes kost til den 11. februar. Der betales for 10 læs ved (brænde) til Birgitte Skånings og Mette Ebbis fælles bål.

Processen imod Citze Bødkers

Den næste kvinde som anklages for trolddom, er Citze Bødkers. Hun er hentet ind til rådstueretten den 23. november bare 5 dage efter at Birgitte Skånings har udlagt hende for trolddom, den 17. november under det pinlige forhør i rådhusgården. Citze er enke efter Jørgen Bødker. De boede i 1612 i den såkaldte 4. fjerding, altså området fra vore dages Stjernegade og syd på. Jørgen Bødker var en velstående bødker, vurderet efter hans begravelse den 22. august 1619. Citze har en lille formue dvs. den svarer til en tredjedel af sagens omkostninger mod hende. Hun har en datter og hendes svoger Niels Gregersen bor også i 4. fjerding. I boet efter hende får vi at vide, at hun havde en skude med tilhørende båd samt $\frac{1}{2}$ sildebåd, som i alt vurderes til 59 daler, men hun havde også en stor gæld.

Citze Bødkers mister i peståret 1619 et barn den 20. maj, endnu et den 9. juni og igen den 8. august, og hendes mand Jørgen Bødker dør den 22. august, hvor kirkens regnskabsbog fortæller at Citze betalte 1 rigsdaler for lejerstedet på kirkegården der lå ved Sankt Olai Kirke og alle kirkens fem klokker ringede til Jørgens begravelse, hvilket kostede den pæne sum af 5 mark og 12 skilling. Desuden betalte Citze 1 rigsmark for lys i kirken ved højtideligheden, det var en flothed som kun 4 personer betalte for i august måned, så Jørgen Bødker har ikke været ringe stillet økonomisk. Alt dette skete bare seks år forinden anklagen imod hende blev rejst. Årene 1618 og 1619 var nogle af de mange pestår der var så forfærdelige for befolkningen.³⁰ (se side 198) De til retssagen udnævnte nævninge synes ikke at være nogle specielt prominente borgere, Claus Marckmand stenhugger har som den eneste sit eget bomærke, hvilket næsten er en selvfølge med hans profession.

Citze er købekone, hun sælger sine varer fra sin bod sammen med datteren, både i Helsingør og på forskellige markeder i andre købsteder, vi møder hende bl.a. i Gilleleje og Varberg. Hun køber og sælger sild, holder høns og køber grise og sælger kødet på byens slagtertorv.

Citze Bødkers blev udlagt af Birgitte Skånings for at have forgjort Claus Eddikebryggers brygning. Hendes forseelse er



*Claus
Marckmand
stenhugger*



*Holger
Olufsen
byfoged*



*Johan
Engelbrechtsen
hattestafferer*

Tingmænd i bytinget den 28. november 1625

Borgmestre og råd

Holger Olufsen byfoged

Tingmænd:

Johan Engelbrechtsen, hattestafferer

Albrecht Ziack

Niels Christensen

Mathias Mortensen

Niels Bendtsen

Niels Christensen, bødker

Jørgen Petersen, snedker

Nævn på Citze Bødkers den 28. november 1625

Christen Søfrensen, murermester (formand)

Michel Laugesen, skomager

Laurits Søfrensen, skrædder

Broer Laursen, skipper

Jens Michelsen

Simen Bertelsen, møller

Henrich Busch, brygger

Marcus Vognmand

Frederich Andersen

Laurs Olsen Forlenger

Niels Simonsen, skipper

Claus Marckmand, stenhugger

Petter Tiatkers, styrmand

Peder Michelsen, skomager

Bertel Glaubman, brygger

Laurs Ibsen, fjerkræmmer

ellers opstået på grund af skænderier og forskellige skyldnere af penge, naturalier og husdyr. Mistankerne og rygterne om hendes evner som trolddomskyndig breder sig uden bund i noget, der ligner trolddom, og nogle af episoderne går 5, 9 og 14 år tilbage i

tiden. Ting- og rådstueprotokollerne fortæller hele hendes lidelses historie. I forhørene nægter Citze hovedparten af vidnernes udlægning, men bekender, at hun har været med til af fordærve eddikebryggerens kostbare eddike. Hun beskyldes ligesom Birgitte Skånings for at hente hovedpande (kranie) fra Galgebakken, og for at have lagt 3 æg under en kældertrappe. Hun ønsker nogen ondt og så går det galt, koen der ikke giver mælk og giver blod i stedet, og nogle bliver syge, hun skulle ifølge Mette Ebbis have spillet om natten for Bror Laursens dør for at han skulle omkomme, men hun nægter det meste af det hun bliver beskyldt for.

Sådan starter trolddomssagen i kort resume Morten Hecher og hans medfølgere 16 mænd gør deres skudsmål, om nogen som ved noget at beskyldte dem andet end ærligt.



En gammel kone sammen med sine børn og børnebørn. Det kunne være Citze Bodkers som mistede sine 3 børn og mand under pesten i 1619. Bondefamilie, malet af Adrien Jansz van Ostade 1673.

De skal udlede og forfare om Citze Bødkers, hvilken af den troldkvinde Birgitte Skaanings er udlagt at have forgjort Claus Eddikebryggers brygning, findes udi trolddom skyldig var eller ej.

Historien begynder som sagt med at Birgitte Skånings havde udlagt hende for at have hentet noget hovedpande og hår fra galgen og kastet det i Claus Eddikebryggers kar. Hvilket bevirkede at omkring 18 tønder eddike (over 2.000 liter).⁵¹ blev fordærvet, og siden den tid havde han ikke kunnet få god eddike. Men den største forseelse er dog, at hun af skræk for hvilke løgnehistorier Birgitte Skånings ville fortælle retten om hende, havde tænkt sig at begå selvmord, hvilket var nær noget af den største synd man kunne begå, det var at underskrive sin egen dødsdom, og man var ude af stand til at få syndforladelse og Guds tilgivelse.

Citze var gået ud på den lange bro (skibsbroen) for at drukne sig, men der havde hun mødt en mand, der hindrede hende i forehavenet. Hendes egen beskrivelse af det der skete var, *at hun to gange var gaaet ud paa den lange bro, hvor hun gjorde kors for sig og bad Gud for sin hellige død hjælpe sig, da syntes hun ligesom en havde sagt til hende – gaa din kurs [gaa din vej]*. Hun var derefter gået ud på Lappen (fiskerbebyggelse nord for byen), hvor en bonde kørte hende videre ud til Kongens Mølle i Hellebæk og videre til Ellekilde, hvor hun fik lov til at overnatte. Fra Ellekilde gik hun langs stranden til Horneby og Gilleleje (10 km på stenet strand for det meste), hvor der var folk som kendte hende. Hun fik husly hos en skomager. Her sad hun og tørrede sit halsklæde foran kakkelovnen og hængte sine sko på kakkelovnen, da tre borgere i byen kom ind og udspurgte hende. De ville have hende til at gå med dem til fogeden Hans Møller, og hun svarede ja gerne. Fogeden lagde hende derpå i jern, hvorefter hun blev sendt tilbage til Helsingør. Hendes forsøg på at flygte videre til Halsnæs var mislykket, og hun var nu klar over, at hun var skyldig og mistede alle sine rettigheder ved at flygte og ikke blive i Helsingør.

En mængde vidner fra Ellekilde, Saunte og Gilleleje fortæller hver deres udlægning af flugthistorien. Byfogeden i Helsingør havde i mellemtiden indstævnet Niels Gregersen hendes svoger, for han havde ikke holdt noget lovligt skifte, men er flyttet ind til Citze i deres fælles bo, derfor mente byfogeden at begges gæld burde betales af det fælles bo. Samme svoger ville forsvare hende,

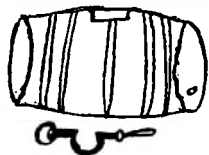


Fiskerbebyggelsen Lappen, nord for Helsingør, hvor Citze Bodkers gik til. Herfra kørte en bonde hende videre ud til Kongens Mølle i Hellebæk og derfra videre til Ellekilde i Aalsgaarde.

hvis han havde kunnet med lov og ret, men som han sagde *var han en fattig søfarende mand som ikke kunne tage sig saadant paa, og ville intet have dermed at bestille.*

Et af vidnerne fortæller følgende historie om Citze, at hun hos Adam Adamsen i Ellekilde, hvor Citze var blevet i to nætter, den anden nat stod hun op fra den bænk hun sov på og gik til bordet og rørte ved en kniv som lå på bordet. Det hørte Adam og spurgte, hvad hun ville med den kniv, hvortil hun svarede *ikke noget*. Han sprang ud af sengen, og greb hende om hånden, og tog kniven fra hende. Hvad hun ville med den kniv viste han ikke, men han løb ud efter hjælp, og bad to af sine naboer for Guds skyld komme derind. Da naboerne var kommet derind, spurgte de hvad hun ville med den kniv. Hun svarede, *at hun gik til bordet og ville drikke en gang af et krus som der stod, da kom hende kniven for, hvilken hun fik i hastighed og vidste ikke hvad hun ville med den, og ellers sagde hun at hans vidne var sandt.*

Da hun sad på vognen tilbage fra Gilleleje til Helsingør, var Hans Hvids kvinde kommet med og havde frittet Citze ud. Her havde Citze sagt i sjov *ja skal jeg brændes, da skal eders søster brændes med, thi hun haver altid været i selskab med mig*. Men hun tilføjede dog, *at hun intet andet vidste om hendes søster andet end ære og godt, saa sandt Gud skulle være hende naadig.*



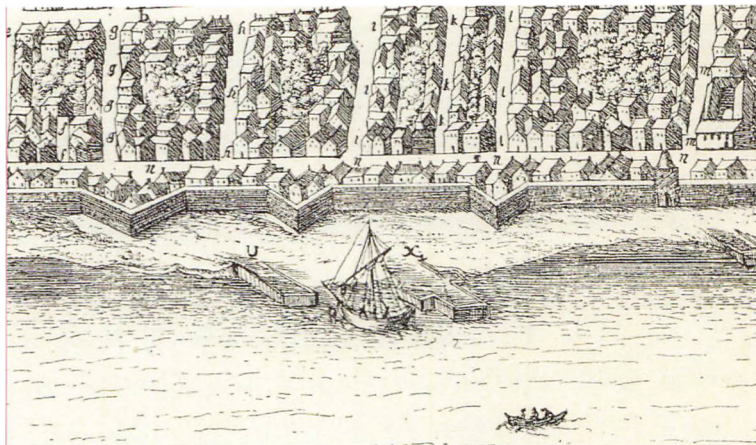
Karine Carl Blås som havde penge til gode hos Citze gav hende det råd at gå hen i kirken og bede, da hun hørte hvor bange Citze var. Citze havde fortalt Karine – hvis hun ville tie stille med det – at hun ville have taget sit liv. Men da Karine hørte det, var hendes svar *er det saa fat med dig, da far Fanden i vold.*

Et af de andre anklagepunkter imod Citze Bødkers var, at hun havde købt to svin af Jens Olsen i Helsingør og betalt ham for det. Da hun ikke kunne sælge flæsket på torvet, bandede hun over ham og sagde *han skal faa skam for de svin han solgte mig.* Nogen tid efter satte Jens Olsen 4 svin ind i sin svinesti, her blev de så gale, at han måtte binde dem og føre dem ud i skoven. Ude i skoven løb de hver sin vej, en mod stranden til, den anden ud i moradset og han så dem aldrig mere.

Elline Pedersdatter, som havde været fadeburskvinde på Kronborg fortalte at Citze Bødkers en gang var kommet til hende, hvor hun havde noget lærred liggende, som hun havde skåret ud til to skøder, et til Claus Eddikebryggers søn, som skulle være hendes fæstemand og et til hans fader. Citze ville gerne købe det lærred. Men Elline havde sagt nej, hun ville ikke sælge det. Fjorten dage derefter kom Citze atter til hende med samme ønske, og siden den tid ville karlen (eddikebryggerens søn) aldrig tale med Elline eller se hende mere. Citze Bødkers forklarede, at hun havde sagt til Elline, at hun skulle ikke regne med, at hun fik Claus Eddikebryggers søn, fordi hans stedfader havde sagt, at det skulle aldrig ske, mens han levede.

Anna Quinstræde, i den sydvestlige del af Helsingør hvor de lave huse og gårde ligger tæt ud til det brolagte stræde. Oprindeligt førte strædet ned til "Helsingørs fortov" på strandbredden.





Færgevasen spiller en rolle i tiden omkring troldomsprocesserne. Det var her Anne Jensdatter, der udlagde Birgitte Skånings, faldt og slog begge sine knæ og fik et blodigt hoved. Det var også herfra at kvinderne tog færgen til markederne i København, Gilleleje, Halmstad og Varberg. Detalje af P.H. Resens kort.

En gang var Ellines søster kommet på besøg fra København, hun havde sit barn med her i Helsingør. Da var Citze Bødkers og hendes svoger Niels Gregersen kommet på besøg hos Elline og sad og snakkede med hende og hendes søster. Da kom Ellines søster op at skændes med Citze. Nogen tid derefter gik Elline og hendes søster ud i en færge der lå her ved broen, de ville sejle til København. Citze Bødkers stod da på broen og så på dem, men sagde ingenting. Da færgen kom ud på søen blev Ellines søsters barn syg om natten. Dagen efter tog Elline og læste af hovedet paa barnet og lagde det paa sit skød, da svølede barnet (kastede op) op over alt i ansigtet, at de ikke kunne se hverken øjnene, næsen eller mund paa det. Da de kom til København, fandt de frem til en kvinde, som kunne læse noget over barnet, for at det skulle få det bedre. Denne kvinde sagde også, at når barnet havde haft denne sygdom i tre dage, ville det aldrig faa det bedre, thi der var kastet saa heftig ondt paa det. Siden fik barnet det dog bedre, og havde det godt nu.

Anne Gorris Clausens skændtes med Citze Bødkers om nogen høns, som hendes salige mand var gået ind til hende og spurgt om. Siden den tid var der tilstødt ham en sygdom, som varede ved til hans død, men om Citze havde gjort det eller ej viste hun ikke, men hun sagde at Citze forbandede ham både dengang og når hun hørte hans navn.

Karine Bror Bysvends var kommet ind til Citzes datter og sagde, at det ikke var godt hendes moder var stukket af. Citzes datter svarede *nej Vor Herres død, hun dør aldrig førend den røde lue gaar over hende, og dersom hun bliver brændt, bliver der flere med en part, som man*

at øllet var fordærvet. Hun sagde, at der stod 3 æg under hendes kældertrappe, og bad hende tage dem op. Da hun kom hjem og så under kældertrappen, *fandtes der noget som 3 æg, men det faldt hen for hende lige som raaden hamf, og at det var 14 aar siden det skete.* Hun beskyldte ikke Citze for det, men da Citze boede i hendes nabolag! sagte med andre ord hun kunne have gjort det.

Da Laurs Madsen af Kathøj hørte Citze Bødkers var sat fast, beskyldte han hende for hans svaghed. Hans kvinde Citze Olesdatter og hans søn Mads Laursen fremlagde hans skriftlige bekendelse på hvorledes det var kommet, og hvorfor han havde den mening om hende. Derefter fulgte en længere forklaring på salg og levering af sild, som var skyld i hans sygdom. Det foregik i høstens sildefiskeri i året 1624. Med hans vogn kørte han nogle sild op for en kvinde i Søstræde. Citze Bødkers, der var der til stede, havde da nogle sild i en kurv, som hun ønskede at han skulle tage med på vognen. Der opstod uoverensstemmelser om prisen for det. Men siden Citze var bleven fængslet havde han haft det noget bedre.

Johanne Laurs af Ellekilde fortalte at for nogen tid siden, var hendes svoger kommet til hende, og fortalte at der var kommen en kvinde ind til ham, som ønskede at blive kørt til Horneby, men han kendte hende ikke. Derpå følger en historie om kakkellovnen og den våde Citze. Citze fortalte om sin flugt og om Claus Eddikebrygger, der havde fået skade på sin eddike for 100 eller 200 daler. Det var det Birgitte Skånings beskyldte hende for. Johanne rådede Citze, til at købe et par høns og tage med sig og så gå tilbage til byen, og gå i seng og lægge sig og lade som ingenting. Det turde Citze dog ikke, selvom hun ved at komme hjem med høns havde et formål som godtgjorde hendes færden.

Flere vidner i Ellekilde fortæller historien om hvor bange Citze var. Også Jørgen Pedersen bad hende gå tilbage til byen, men hun sagde nej, det kunne hun ikke, og hun bad *Fanden tage dem, som kom efter hende og de skulle vare dem selv.*

Anne Søfren Mortensens havde for ni år siden en anden oplevelse, efter hendes husbond havde vurderet en tønde tysk øl hos Citzes datter, oplevet at *en diende ko blev syg og den malkede blod og døde saa straks efter.* Citze Bødkers nægtede vidnesbyrdet.

Byfogeden bebrejdede Citze at hun havde bundet Birgittes badeklæde om Birgittes hoved (måske har hun målet hende) ef-



ter at Birgitte havde været i pinligt forhør, for da havde Birgitte været i bødlens hænder, og derved havde hun trådt Birgitte over foden for at Birgitte skulle holde sig tavs om Citze. Citze kunne ikke nægte, at hun havde bundet klædet omkring hovedet på Birgitte.

Så er der en lille hændelse på en markedsdag i Varberg. Mogens Guldsmed var for fem år siden, sammen med Citze Bødgers og hendes datter rejst til Varberg Marked. Her havde han bygget en bod til sig selv og Citze Bødgers og hendes datter havde bygget deres bod ved siden af hans. Da markedet var kommet i gang og nogle bønder gik forbi deres bod *hev de nogen bønder bag i kjolen*, når de ville gå forbi deres bod og hen til Mogens bod. Mogens blev vred og truede dem med en skovl, de fik hver et slag eller to, hvorover de *bandede og ønskede ham meget ondt*. Så skete det da han rejste derfra og hjem, var han næppe kommet hjem, *før han fik en skade i hans laar, saa det var lige som der sad en naal med fire ender der i og han kunne ikke sætte foden paa jorden, hvor i han laa et helt aar og kostede ham 100 daler og det skadede ham ellers slet ikke, og han var vel tilpas, og kunne spise mad som om ingen skade var sket alligevel mistænkte han Citze for det*.

Maren Andersdatter af Slangstrup meldte sig i koret af vidner og svor at Pinsedag 1624 blev hendes ko som malkede 5 potter ad gangen stjaalet, og efter en 8 eller 14 dages tid fandt de den hos Citze Bødgers, og hun fik med rettens hjælp sin ko igen fra Citze. Citze fortæller at hun har købt koen af en tyv. To dage efter at Maren havde fået koen igen, da malkede den godt, men efter 2 dage senere malkede den intet uden blod og råd, og sommeren gik og den kunne aldrig malkes sidenhen, og *saa brast der hul paa siden af den*.

Christense Pedersdatter der bor i Citzes kælder svor, at da hun kom ind i unge Rasmus Niman bryggers da stod Citze Bødgers der inde ved bordet. Hun havde da sagt at *Jacob Graa skulle faa skam*, og nogen tid derefter blev Jacob Grå skudt ihjel. Da havde Citze Bødgers sagt til Christense, *jeg tør nu ikke ligge i mit kammer for Jacob Graa, jeg er ræd han løber igen og kommer til mig for vi var saa uvenner*. Citze Bødgers bekendte at havde haft klammeri med Jacob Grå om en gris. Bente Jeppes der var Jacob Grås hustru svor, at hendes husbond og Citze Bødgers havde haft klammeri om en gris, Citze Bødgers havde *slagen lenden i sønder paa grisen*, men om



Citze var årsag til hendes mands død, eller havde skyld i det viste hun ikke. Også dette vidne nægtede Citze Bødkers.

Elline Pedersdatter vidnede atter, denne gang om den sygdom som hendes søsters barn var tilstødt, at *da den første hævelse begyndte at sætte sig, saa man øjnene som 2 skrammer som kunne være skaaret i et stykke raat kød, og det lugtede som et raadent asen, og satte en gul skurv over det ganske hoved, som en skorpe. Da det forsvandt, havde barnet ingen skade taget.* Men hun ville ikke give Citze Bødkers skylden.

Anne Pedersdatter af København den tidligere omtalte Ellines søster svor angående den sygdom som Anne Pedersdatters barn havde fået. Citze spurgte hende om hun beskyldte hende for hendes barns sygdom, hun svarede, at hvis Citze kunne trolddom, da troede hun at Citze kunne havde gjort det.

Peder Jensen havde besøgt Citze Bødkers hus, imens hendes mand Jørgen Bødker levede. En morgen da han kom var Jørgen Bødker og Citze oppe at skændes og slås, og da hun gik ud i stegeret, slog Jørgen efter hende med et mangletræ og slog det imod døren, så åbnede hun døren og råbte *det skal du faa skam for,* da svarede Jørgen *du est en oprører til det onde jeg har, du burde have været paa en ild for ti aar siden.* Citze Bødkers svor ved sin sjæl, at det ikke var sandt.

Peder Jensen vidnede også om Anne Jensdatter som havde sigtet Birgitte Skånings for trolddom, og som satte hele processen i gang. Citze Bødkers havde ofte været hos Anne og formanet hende, at hun skulle lade Birgitte Skånings være. Da Birgitte nu var kommet i fængsel, bad hun Anne lade være med at tage til landstinget med hende. Det nægtede Citze Bødkers ikke. Men Anne svor, at *siden hun havde faaet dette at vide, var hun bleven saa syg, at hun var nær død, især i gaar nat og under prædiken.* Den tredje nat efter at hun var kommet hjem med Birgitte Skånings fra landsting, kom der fem eller seks katte ind til hende, og rev hul på hendes venstre ben, de rev også et stort hul på dundyne, så fjerene lå på gulvet om morgenen.

Citze Bødkers blev udlagt af Birgitte Skånings den 16. og 17. november og dagen efter blev Citze Terskers udlagt. Den 28. november forhøres de sammen i bytinget og to hold nævninge er udnævnt til hver proces i alt 32 mænd. I de følgende forhør bliver begge kvinder forhørt.

Bytinget mandag den 23. januar 1626

Citze Bødkers og Citze Terskers er i forhør

Til retsmødet var tinghørerne Svend Jensen, Cornelis Petersen, Jens Persen brygger, Bendt Nielsen skrædder, Laue Didrichsen skrædder, Niels Bendtsen, Per Olsen slagter og Carl Blå. Citze Bødkers blev hentet op i retten og Laurs Madsen af Kathøj stod frem og lagde hånd paa hendes hoved, og han kunne *for hans svaghed ikke fuldkommelig udsige hans ord, rakte og hans fingre udi vejret, og efter han blev forholden, om han vil give hende fuld sag for hans svaghed, svarede han ja, hun havde gjort ham det og fuldkommeligen sagit hende, saa vidt han kunne sige.* Citze Terskers var ligeledes i forhør. Den 27. januar forhøres Citze Bødkers alene på rådhuset. Mens både Citze Bødkers og Citze Terskers forhøres den 30. januar i bytinget.

Bytinget mandag den 20. februar 1626

Der blev holdt ting af Hans Kierurt, med tingmændene, tilligemed Christen Søfrensen formand for de 16 mænd som var udnævnt i sagen mod Citze Bødkers. De kom frem og præsenterede deres kendelse, for at fuldkomme, og påberåbte om der var nogle som ville forfølge sagen, men ingen kom frem.

Siden gik formanden og nævningene frem og svor fuldt ud enige, at *de havde udlagt og forfaret saa vidt dem muligt var, og kunne ej anden rettere i sandhed forfare end Citze Bødkers jo findes skyldig i trolddomsgerning.* I det selv samme byting modtager Citze Terskers ligeledes sin dom.

Hans Husum formand for de 16 mænd i Citze Terskers sagen gik ligeledes frem og *præsenterede deres lov, at fuldkomme over Citze Terskers, og fremgik en efter anden lagde haand paa bog og svor endrechteligen, at de havde udledt og forfaret saa vidt dem muligt var og kunne ej retter i sandhed forfare end forne Citze Terskers jo findes skyldig i trolddoms gerning.*

Derefter gik begge sager videre til landstinget. Og Citze Bødkers og Citze Terskers køres afsted til Ringsted samt nævnsmænd. Landstinget stadfæster byrettens domme, og kvinderne køres tilbage til Helsingør.

Efter hjemkomsten fra landsretten kommer både Citze Bødkers og Citze Terskers i forhør den 6., 8. og 9. marts. og en snes bekendelser kommer frem og det fyger med beskyldninger mod andre kvinder forgørelser af dyr og mennesker: En finsk

kvinde, Bente Lunds, Bente Jeppis, Marine Jens Michelsens og Else Fiskers skal allesammen have forgort nogen. Første retsmøde er mandag den 6. marts i bytinget dernæst i rådstuen og igen retterdags mødet i bytinget. For overskuelighedens skyld og for at vise at dommen er retfærdig og fyldestgørende er en liste med de mange anklagepunkter og beklendelser vedlagt i nummererede orden. Efter retterdags mødet den 9. marts i bytinget blev Citze Bødkers spurgt om hun viste noget mere om nogen, da svor hun, at hun intet mere viste, men ville her på dø. *Blev dømt over hende eftersom hun er svoren skyldig i trolddoms gerning og samme lov er af Landsdommeren stadfæstet, bør forne Citze Bødkers lide paa sit liv til baal og brand.* Hvornår i forbindelse med de tre forhør, Citze Bødkers sammen med Citze Terskers har været i pinligt forhør ved vi ikke.

Sagen imod Citze Bødkers varede fra den 23. november 1625 til den 27. marts 1626. I alt blev afholdt 18 forhør i bytinget og 8 i rådstuen foruden forhøret i landsretten i Ringsted. De 33 vidner hvoraf mange mænd beretter om uenighed om køb og salg af husdyr og ølbrygning, fører til beskyldninger og følgende sygdom. Det var folk fra hele kysten fra Hellebæk til Gilleleje. Måske også folk fra Langstrup og Slangstrup (efter navnene at dømme) Dernæst kvinder fra borgerskabet, og en fadeburskvinde fra Kronborg, samt Morten Guldsmed.

Citze Bødkers og Citze Terskers, fik 5 potter vin inden de blev pinligt forhørt. De blev begge dømt den 9. marts og først den 27. marts blev de kørt til det fremskaffede bål på Galgebakken og brændt på hver sin stige. Citze Bødkers formue strakte kun til 1/3 af udgifterne. Gregers Madsen har betalt hendes kost i kælderen fra november 1625 til 27. marts 1626.

Processen imod Citze Terskers

Citze Terskers, der som den forrige blev udlagt for trolddom af Birgitte Skånings. Hun har flere børn, og betegnes som betlerske, idet hun ingen formue har. Hun har dog egen bolig, selv om den skifter tit. Efter al sandsynlighed er hun enke.

Tilsyneladende har hun *den onde syge*, måske epilepsi. Hun bor uden for den Røde Port (byporten ud mod Lappen),³ men på et tidspunkt også »Neden for Bjerget« dvs. Bjergegade. Hun arbejder



*Hans
Jensen
færgemand*



*Holger
Olufsen
byfoged*



*Rasmus
Nielsen
færgemand*



*Rasmus
Nielsen
færgemand*



*Johan
Engelbrechtsen
hattestafferer*

Tingmænd i bytinget den 28. november 1625

Borgmestre og råd

Holger Olufsen, byfoged

Tingmænd:

Johan Engelbrechtsen, hattestafferer

Albrecht Ziack

Niels Christensen

Mathias Mortensen

Niels Bendtsen

Niels Christensen, bødker

Jørgen Petersen, snedker

Nævn på Citze Terskers den 28. november 1625

Hans [Hansen] Husum (formand)

Verner von Wov

Søfren Lauritsen [antagelig skrædder]

Jacob Meyer [skrædder]

Tomas Tomesen, brygger

Michel Erichsen, skipper

Carsten Brygger [antagelig Jacobsen]

Hans Jensen, skipper

Jacob Jacobsen, buntmager

Rasmus Nielsen, færgemand

Jacob Vinsten

Rasmus Pedersen [skrædder]

Peder Iversen, skipper

Mathias Leddertorer

Hans Jensen, færgemand

Jens Pedersen, færgemand [også vognmand]

nogle gange som bedemand, et arbejde der bl.a. omfatter klædning af den døde og bydning af folk til begravelsen. Hun henter blår og lader det spinde. Hun giver også gode råd, idet hun meget ofte er kaldt ud til syge borgere. Hun giver råd om potens, hun signer,

og bruger amuletposer som bindes på patienter. Om hendes trolddomsevner fortælles følgende. At hun for 9 år siden lærte sig trolddom i Lund af en frue ved navn Beata som nu er død. Denne frue havde en kilde i et kammer, hvor de kastede penge ned i. I kilden kom så en apostel op ligesom en hvid skade (det må have været en albino-farvet fugl og de findes jo) og den satte sig på hendes skulder, og hed »Hvide Skade«. Citze kan også noget med spøgeri. Hun kan få folk til at gå igen, hun kan tage lykken fra nogen og give lykken til andre. Til de mere almindelige kundskaber som Citze har, er hendes evne til at skaffe stjålne og tabte genstande frem ligesom Mette Ebbis. Citze Terskers retter en række beskyldninger mod mange andre kvinder i byen. Feks. påstår hun at Kirstin Christen Savskærers, sammen med Marine Urtegårds har taget lykken fra Christen Jensen, Dorthé Pouls og Oluf Brolægger. Hun udlægger kvinderne Marine Urtegårds og Marine Hoffmands for trolddom. Hun siger om den rige enke Maren Peder Holsts og Else Fiskers i Klosteret, at de har forgjort Peder Bødker, *saa han blev saa forbistret i ffør*. Hun beskylder Else Fiskers for at have taget Mads Draggers manddom. Hun beskylder også Citze Bødkers, Bente Jeppis og Elline Gunders for at have danset for Broer Laursens dør, og så retter hun beskyldninger mod Trine Bondes. Hun selv beskyldes for rigtig mange hændelser, hvor folk bliver syge, eller vantrives, ølbrygninger fordærves, dårlig fangst af fisk i Sundet. Da hun sad i rådhuskælderen, skulle hun have råbt på Cannis (Djævelen), hvilket hun nægter. Vi kan undre os over at hun har været så aktiv, taget i betragtning af at hun har *den onde syge*. Men den behøver jo ikke at have været så fremskreden, med mange anfald.

Folk kommer til hende efter gode råd. Men problemerne tårner sig op, folk bliver syge, vantrives omkring hende. Hun påstås at være skyld i at taget på kongens staldgård Lundegården (ved det kongelige lysthus Lundehave – i dag Marienlyst Slot) faldt ned. Disse beskyldninger nægter hun dog. Hun beskyldes også for at have taget Mads Draggers potens, og hun målede en dreng med et håndklæde og signede ham, bruger klude med hvidløg, indviet jord og rugbrød. Hun har brugt et råd på Hans Sørensen, hvis potens var taget fra ham, og det hjalp, efter en klud blev bundet på ham. (Det var en udbredt opfattelse at troldfolk kunne påføre impotens.)



*Kronborgs staldgård
Lundegården, hvor taget
faldt ned og Citze Terskers
fik skylden for det. Detalje
fra Braun og Hogenberg
Verdens byer.*

Hun bruger amuletter med forskelligt indhold som potteskår, svovl og røg mod smerter. Hun kan få døde til at gå igen, og hun ønsker noget til at sætte i jorden, som betaling for et godt råd.⁵ Men vi får ikke Citzes forklaring på hvad der skal graves ned. (Fra Kalmar 1611 skriver kongen om voxbørn, der bliver nedsat i jorden.)

Citze løber rundt med hånden i vejret og skaffer ting tilbage. Hun har taget lykken fra nogen, gået baglæns ud ad døren, og er skyld i at Anders Urtegård får brok. Hun har flere steder sat hår og salt i et skår bl.a. under Broer Laursens dørtærskel sammen med Citze Bødkers, for hun ville tage lykken fra ham, og han fik ikke den næring som før, men hun nægter.

Citze bekender at Marine Urtegårds sammen med andre har lagt borgmesterens kone Trine Niels Madsen på hendes sotteseng forleden sommer, af den årsag vil Trine ikke ville have deres gang der mere. Marine Urtegårds blev også vred, fordi at *Citze gik der, og en hel hob andre*. Citze bliver spurgt hvem de andre skulle være, hun havde ment, hvortil hun svarer noget indforstået, *at Trine Bondes var lige saa god som Marine og Marine som Trine, udi den gerning, dog at Marine var formand hvem de andre monne være, maatte de selv vide*. Christen Andersen stillede borgen for sin hustru Marine Urtegaards, at hun skulle blive til stede og svare til retten hvis nogen ville have hende i tale. Trine Bondes stod frem og nægtede hendes vidne. Hun havde søgt hjælp hos Marine Ringbjerg i Køge ligesom Margrethe Rasmus bryggers.

Vi får flere spændende beretninger af Citze Terskers, som bekender at Anne Hans Adamsens havde været i det selskab, som Citze selv havde været med i. Det var henne ved en herregård der ligger halvanden mil fra Køge, på en bakke, her samles disse godtfolk. Hun var der selv forleden juleuge og sagde at *menneskene falder en tøffe paa saa er det der henne, ude en siuffe [?], mens kroppen ligger*

hjemme, og de kan dog vel kende hver andre, thi de er i deres fulde gestalt ses det. Anne Hans Adamsens nægtede alt hvad der blev sagt om hende og hendes mand. Hans Adamsen stillede sikkerhed for hende, at hun skulle være til stede og udstå alt om nogen havde noget at tiltale hende for. Oplevelsen er »en ud af kroppen oplevelse« som er kendt mange steder i Europa.⁵

Citze Terskers siger også om Anne Søfren Skrædders at hun også har set hende, i et andet selskab henne på en bakke ved Roskilde, sagde at *hun havde været med til at tage Anne Lunds lykke fra hende, sammen med den anden enten de haver selv gjort det eller lejet en anden det at gøre vidste hun ikke.* Hun sagde at hun aldrig før havde haft nogen omgang med Anne Søfren Skrædders, *men hun havde set hende der paa bakken, hvor de havde været samlet, maaske vidste Anne det ikke selv, maaske havde hun lejet en anden til det.* Anne Søfren Laursens nægtede ved hendes højeste saligheds ed, at hun havde haft med slige folk at bestille, eller ved noget af det, der blev sagt, men svor højlighat at forne Citze løj. Senere da Citze skulle henrettes sagde hun, at hun havde løjet om Anne Søfrens og bad Gud forlade hende det.

Den 18. november 1625 var Birgitte Skånings blevet pinligt forhørt, som vi tidligere har omtalt. Under forhøret var Citze Terskers kommet til stede og Birgitte beskyldt hende for at hun havde taget sygdom fra Marine Skrædders barn og kastet det på Birgittes barn, så det døde deraf. Citze Terskers nægtede det. Birgitte forklarede yderlig at Marine Skrædders havde lovet Citze bai til et skørt for hjælpen, men hun fik ikke skørtet.

Bytinget mandag den 28. november 1625

Der holdtes ting med borgmestre, råd og Holger Olufsen byfoged, tingmænd Johan Engelbrechtsen, Albrecht Ziack, Niels Christensen, Mathias Mortensen, Niels Bendtsen og Niels Christensen bødker, Jørgen Petersen snedker. *Dernæst blev opnævnt 16 mænd til at udlede om Citze Terskers findes skyldig i trolldom eller ej.* Hans Hansen Husum blev formand for nævningene. Som bestod af tre færgemænd, tre skippere, dernæst tre skræddere og en buntmager. To af færgemændene har ejet bomærke. Bemærkelsesværdigt (men uden at vi kan give en forklaring) at seks nævningene har tilknytning til søen.

Marine Mads Skrædders blev nu hentet frem og hun havde følgende at bekende. Hun havde en syg dreng som hun havde

Siden fortæller om bytinget den 28. november 1625 hvor borgmestre og råd samt nævninge udvæner de 16 mænd for at "udlede om Citze Terskers findes skyldig i trolddom eller ej". Helsingør Tingbog 1625-27, side 38a.

38

Meningerne Christianus Magnus
 finder sig i demstiftet og skændes
 alle vedkomne og forfæres af Mester
 Citze Tersker i Helsingør. Citze Tersker
 ingen heller sig i Helsingør. Citze Tersker

28 Novemb: 1625 Jussus C.

Uff. Borgmester Hans og byfogeden
 Christianus Jørgen Carlbrøgen Mester
 Albert Jørgen Niels Christianus Magnus
 Mester Jørgen Niels Christianus Mester
 Christianus Mester Jørgen og Mester
 Christianus Mester Jørgen og Mester

3 C. Citze Tersker i Helsingør for paa et sted
 har fundet en gammel bog

3 C. Mester Christianus Jørgen og Mester
 Jørgen og Mester Jørgen og Mester
 Citze Tersker

2 C. Jørgen Jørgen og Mester Christianus
 for sig selv og Mester Christianus
 Mester Christianus

4 C. Citze Tersker i Helsingør for borte
 iblandt sine venner og bekendte
 skændes sig om Citze Tersker som Trost
 fulde paa et sted i Helsingør og
 sig og Citze Tersker i Helsingør for borte
 Citze Tersker i Helsingør og Citze Tersker
 Jørgen og Mester Christianus og Citze Tersker
 Jørgen og Mester Christianus og Citze Tersker

Mester Christianus Jørgen og Mester
 Jørgen og Mester Christianus og Citze Tersker
 Citze Tersker for sig selv og Citze Tersker
 Mester Christianus og Citze Tersker

søgt råd og middel til hos Citze Terskers og lovet Citze bai til et skørt for umagen, men han fik det ikke bedre. Citze Terskers svarede og bekendte at hun målede samme dreng med et håndklæde, opregnede også nogle ord og signelse som hun sagde hun havde brugt til samme dreng.

Mester Henrich Skarpretter havde beset Citze og sagt hun havde et trolddomstegn i sin pande som en hestefod, hun faldt da straks ned og fik den onde syge. Mester Henrich er overordentlig skapsynet. Men hans iagttagelser kom nu ikke med i den endelige domsafsigelse.⁵

Endvidere bekendte Citze at hendes datter havde kastet ondt på Robbert Lorimer og voldt ham den ulykke han havde fået, hun vidste dog ikke hvormed det blev gjort, og at det skete imod hendes vilje. Hun forklarede, at det var sket af den grund at Robberts kvinde ikke betalte hende nok for noget blår hun havde ladet spinde for hende. Hun vidste ikke hvordan datteren havde gjort det om hun kastede det på ham eller hvordan hun gjorde ham det onde.

I bytinget mandag den 28. november 1625 blev det første retsmøde holdt i processen imod Citze Terskers og Citze Bødkers med borgmestre og råd samt byfogeden Holger Olufsen, dernæst tingmændene hattestafferer Johan Engelbrechtsen, Albrecht Ziack, Niels Christensen, Mathias Mortensen, Niels Bendtsen, Niels Christenesn bødker, samt snedkeren Jørgen Petersen. I de følgende 9 forhør fra den 5. december til 20. februar i bytinget hvor både Citze Terskers og Citze Bødkers bliver forhørt, i dem hører vi videre hvad det er Citze Terskers formår som troldkvinde.

Mads Tomasen fortalte at dengang han havde bryllup med sin anden hustru, *det var mellem mandag og tirsdag om natten blev han saa syg og forstyrret, at de maatte holde ham i sengen.* De fik så hentet Citze Terskers til ham, og hun bandt noget på ham, så han fik det bedre anden dagen derefter. Han lagde det samme tøj frem i retten, som hun havde bundet på ham, det var indsyet i en rød klud. Citze Terskers bekendte, at hun have bundet det på ham, og sagde at der i kluden var hvidløg, indviet jord og rugbrød, ydermere bekendte han at hans gemægt (potens) var ham samme tid ganske fratagen, og han fik det igen siden det tøj blev bundet på ham. Så kuren virkede på ham.

Hans Søfrensen murermeister fortalte at for 3 eller 4 år siden, var der tilstødt ham en sygdom, *saa han gik vanfør i lang tid udi sit laar.* Så fortalte Michel Eriksens kone til Hans Søfrensens kone at Citze Terskers, skulle kunne skaffe ham det bedre, hvorefter hans hustru hentede Citze til ham. *Citze bandt da en tingest udi en klud paa ham, udi hans side, den havde han paa sig nogle dage, saa tog hun den af og brændte den, siden tog hun et potteskaar med noget svovl og stikker i og efter at havde stukket ild i, gik saa omkring ham med det og røget ham, og at svovlet ville ikke brænde førend langt om længe. Saa sagde hun, at det onde nu var*

gaaet over, og han fik det vel bedre. Men Citze erklærede straks, at det første hun brugte til ham, det var signelse (velsignelse).

Så var der Melchior Frandsen pottemagers hustru, der havde været syg i to ugers tid, og Citze Terskers havde været hos hende og *signet hende og brugte noget med et haandklæde paa hende.* Senere engang kom Citze til hans hustru, som da var så syg og så forstyrret, *at hun ikke sansede at tale til hende.* Herefter havde Citze holdt sig helt væk fra hende, men havde dog sagt, *at hun kunne vel fly hans hustru bedre, dersom hun kunne vente sig noget for umagen.* Citze bekendte, *at hun var hos hans hustru og havde signet hende for ichten [gigt], men sagde at hun intet andet at have gjort ved hende.*

Citze Terskers havde også været hos Michel Eriksen *da han var syg af værk i sit laar, og signet ham for ichten (gigt),* hun bandt også noget tøj på ham, som han nu fremlagde for retten, det var indsyet i en sort klud, hun bekendte det, at der var det samme i denne klud som i den anden.

Vidnet Karen Joen Nielsens havde en gang haft bud efter Citze Terskers. Det var for at se om hun havde et råd at give, for hun havde så ondt i hendes hoved. Da fik hun noget i en liden klud sammensyet at binde på sig, hvilket hun dog ikke brugte, men kastede det bort. Siden sagde Citze til hende, *at der var en der fortrød at Karen var flyttet ind i det hus hun boede i, det var aarsagen til hendes sygdom* og Citze vidste næsten hvem det var. Citze sagde også, at Karen selv havde sagt, at der var nogle som fortrød, at hun var flyttet ind i det hus. Citze Terskers bekendte endvidere, at der var indviet jord i den klud, hun fik Karen til at binde på sig imod hendes sygdom.

Anders Hansen vognmand fortalte at for seks år siden, da hans fader døde om natten, da havde Citze Terskers også været derinde for at *bede til [at] følge liget [bedemand].* Her havde Anders Hansen sagt til Citze, *de plejer en part de gamle at gaa igen, ved I noget derom.* Han spurgte fordi, at han havde hørt, at hun kunne noget med spøgeri. Hun havde svaret *kunne jeg gøre det, da skulle han staa levendes op og gaa i stuen,* dertil svarede Anders, *staar han nu igen op, da gaar jeg af stuen,* og hun havde sagt yderlig, det kunne hun.

Citze Terskers havde også været hos Jacob Jensens hustru, da hun var syg, for at skaffe hende det bedre, det havde Jacob Jensen betalt hende 1 mark for. Citze Terskers havde der sagt at *jeg maa*

have noget at sætte i jorden, så fik hun 6 eller 7 skilling mere. Siden havde Citze sagt at de skulle tage en ny teglsten at lægge for [paa] hendes bryst. Hvilket også skete, men hans hustru døde alligevel af samme sygdom. Citze Terskers tog til genmæle og indrømmede at have fået 1 mark, men ikke at hun havde taget nogen penge til at sætte i jorden, ej heller havde hun begæret dem. Men det med teglstenen sagde hun at have strøget hans hustru for og at hun ikke kunne berette derom for mandfolk, men nok for ærlige kvinder!

I sommers var der sket det, at Søfren Anholt og en pige kom i klammeri på Lappen, her ville Citze Terskers tage pigen i forsvar, derfor havde han skældt hende ud for en troldkvinde. Siden hen skete der det at *da han gik til sin baad faldt han tre gange ud af den i stranden, de to gange kom han straks op igen, den tredje gang maatte han skære hans rem i bukserne [af] for han kunne kom op*, han blev nu spurgt om han ikke var drukken den gang, hvortil han svarede at *han havde kun en halv rus*. Citze forklarede at han var så fuld at han ikke kunne stå på sine ben, og han nægtede ikke, at han havde skældt hende ud for en troldkvinde den gang. Søfren svor yderlig, at *en dag eller to derefter blev der hængt et lille raadsbeen [en silderad?]⁵ i Per Bryggers garn, da hans karl stod med garnene paa ryggen, da stod Citze Terskers i døren, og Citze Vandkickers hængte raden i garnet*. Efter den tid fangede han ikke en eneste sild ud for Helsingør og han fiskede vel i otte dage derefter.

En pige ved navn Gundel Joensdatter berettede, at imens hun tjente Anne Søfren Lunds (som vidnede i Birgitte Skånings sagen), var hun tvende gange bedt om at hente Citze Terskers. Engang bad Anne hende om at gå til Birgitte Skånings, og bede hende om at komme til Anne, da Gundel gik, mødte hun så Citze Terskers i Søstrædet. Her sagde Citze til Gundel, *at ville hun komme en gang til hende, skulle hun lære hende noget som hun kunne have godt af, imens hun levede, sagde dog ikke hvad det skulle være*. Sidenhen var pigen så bange for hende, og skyede hende når hun så hende. Citze Terskers nægtede at have sagt det til pigen.

De to vægttere Peder Jensen Hoffmand og Laurs Nielsen fortalte at i lørdags nat da klokken var tolv, kom de gående for at råbe vægterversene ved rådhusporten, da hørte de den kvinde som sad i det fængsel bag porten råbe tre gange på Cannis og vægterne

havde da svaret hende *han haver lydet dig saa længe*, kanske han ikke længere vil lyde dig, så tav hun stille. Citze Terskers som var den person der sad i fængslet nægtede højlgt, at hun havde råbt på Cannis hverken dengang eller på andet tidspunkt.

En pige ved navn Marine Pedersdatter, havde for 2 år siden fået stjålet en trøje, hvorefter hun gik til Citze Terskers og spurgte om hun kunne skaffe hende trøjen tilbage. Hertil svarede Citze, *jeg vil se hvad jeg kan gøre, kom til mig paa torsdag, og giv mig nu 5 skilling*. Så gav pigen hende 5 skilling, og kom igen til hende en torsdag



*Gammel kone. Hendrick
Bloemaert.*

neden for Bjerget, hvor hun boede (Bjergegade). Der gik Citze ude i gården og i pigens nærvær *løb hun rundt omkring og geck [?] i vejret med haanden blev saa staaendes og sagde jeg kan ikke skaffe eder den igen.*

Trugels Vognmand borger i Helsingør havde engang tabt nogle snore på vej fra København, som skulle afleveres til hammersmeden Bartolomæus i Hammermøllen i Hellebæk. Da kom Citze Terskers ind til ham og hans hustru og sagde hun vidste en kvinde i Skåne som kunne fortælle dem, hvor snorene var blevet af. Trugels hustru bad hende gøre sit bedste. Citze fik på flere tidspunkter penge for det. Til sidst gav hun dem det råd, at *de skulle begge sidde paa vognen og køre til København og se vel til hver paa sin side af vognen, saa skulle de finde det igen*, hvilket de gjorde, men fandt ikke snorene.

For to år siden kom Citze Terskers og Rasmus Pedersen bagers hustru op at skændes med Abraham Vognmand og bageren kom gående og hørte, at Citze sagde om hans hustru, at *hun skulle faa skam*, derfor truede Rasmus nu Citze med et økseskaft. Da havde hun sagt til ham, at *han skulle faa andet at gøre end true hende*, den samme nat skete der ham en stor plage så, at han ikke kunne lade sit vand og var syg deraf i 14 dage og søgte adskillige råd. På det sidste gik han til mester Jørgen Bartskeerer og han gav ham noget vand som hjalp ham. Han gav Citze Terskers fuld sag, for at hun var skyld i det. Citze nægtede højligt, at hun ingen skyld havde i sligt, og kunne intet ondt gøre nogen.

Anne Søfren Lunds havde også sendt bud efter Citze Terskers fordi hun efter hendes salige mands død i nogen tid havde noget ondt i sit hoved. Hun havde da fået det bedre. Senere en gang hvor hun følte sin *næring og bjergning* falde hende fra, sendte hun igen bud til Citze, og bad hende komme. Hun klagede sig til Citze at *verden gik hende imod, dersom sligt var af Gud, ville hun gerne lide det, men havde onde mennesker gjort det, da ønskede hun det gerne at vide*. Citze Terskers havde svaret *det kunne jeg vel fly eder at vide, jeg vil komme til eder i morgen, og fly eder nogen viden derom*. Men hun kom ikke om morgenen, men en anden dag og sagde til Anne, det er ikke så underligt, at verden går eder imod, thi der er to i denne gade som haver (taget) eders lykke fra eder. Anne spurgte hende nu om det var de samme to der arbejdede sammen om det. Citze svarede, at hun ville gå hjem og se ad, hun kom så anden dagen derefter

og sagde, at *den ene vidste intet af, at den anden havde det*, mere havde Anne ikke spurgt hende om. Citze Terskers nægtede og sagde, at det var usandt det Anne Lunds sagde om hende.

Jens Laursen Hallandsfar fremlagde sin hustru Arrine Søvidsdatters skriftlige vidne der berettede, at for nogle år siden var Citze Terskers børn kommet i deres hus og havde taget 2 mark fra Jens Laursen, mens han lå og sov. Senere klagede Arrine til Citze over, at hun havde slået hendes børn for Jens penges skyld, og at *han skulle ikke have gavn deraf, og at hun skaffede forne penge tilbage igen*. Derefter fortalte Jens Hallandsfar at der var tilstødt ham både ond og ulykke, men han beskyldte hende ikke for det. Men om hun havde gjort det, det måtte Gud og hun vide, han gjorde derpå sin højeste ed, og sagde ydermere, at han havde gået på flad mark, hvor han faldt og slog sit skulderblad sønder, og en anden gang faldt og slog han den anden arm af led, så han nu er lam i begge arme, hvilket alt sammen er sket siden Citze Terskers børn tog de penge fra ham. Men Citze Terskers havde aldrig tænkt på og langt mindre havde gjort eller kunne gøre ham noget ondt på nogen måde.

Citze bekendte om Else Fiskers i det Gamle Kloster, at da Mads Drager fik sin anden kvinde, tog Else hans manddom fra ham og *satte den i den vestre vraa [hjørne] ved Niels Rebslagers bod paa den Nye Kirkegaard*, så Mads Drager var derover ganske forbistret, indtil Citze flyede ham råd der til, med viet jord. Citze sagde at Else havde forgjort hans kvinde, men Citze kom for tidligt til hende, hun kunne ikke hjælpe hende. Else Fiskers som var til stede nægtede det ved højeste ed, da svor Citze Terskers jo, at det var sandt og at Else havde gjort det af den årsag, at Mads Drager havde friet til hendes datter og ville siden ikke have hende. Men Else sagde at hendes datter ville ikke have ham, Citze sagde også, at da hun kom ind til Mads Drager, som han lå, og hun stak sin hånd ind og følte på hans ben, da stod Else derinde, og sagde hvad skal denne drukne kvinde her inde, og Citze sagde jeg er ingen drukken kvinde, men du har gjort manden skade. Citze bekendte at hendes skade eller apostel var hos hende i kælderen kort tid, førend hun drog til landstinget, og bad hende stå hart på nej. Til sidst bekendte Citze Terskers om Citze Bødgers at hendes apostel hed »Krage« og den havde råbt på hende.

Bytinget mandag den 20. februar 1626 nævningenes dom

Der holdtes ting af Hans Kierurt, loco judicium *N. Peshr* med tingmænd: Svend Jensen, Cornelis Petersen, Niels Søfrensen bager, Jens Pedersen brygger, Bendt Nielsen og Lave Gertsen skrædder, Peder Nielsen handskemager og Mads Jensen.

Hans Husum og hans medfølgere 16 mænd fremkom og præ-senterede deres tov, *fremgik en efter anden lagde haand paa bog svor endrechteligen, at de havde udledt og forfaret saa vidt dem muligt var og kunne ej retter i sandhed forfare end Citze Terskers jo findes skyldig i trolddoms gerning*. Samme dag forhøres Mette Ebbis på rådstuen og dagen efter bliver hun brændt på bålet og i bytingsmødet samme dag bliver Citze Bødgers også dømt.

Derefter går sagen videre og Citze Terskers og Citze Bødgers køres til Ringsted, hvor sagen er i landsretten og byrettens dom stadfæstes ganske som Mette Ebbis og Birgitte Skånings. Derefter køres kvinderne tilbage til Helsingør.

Bytinget mandag den 6. marts 1626 Citze Terskers er i forhør

Vi er tilbage i bytinget efter at sagen har været i landsretten. Sammen med Citze Bødgers hentes Citze Terskers op af kælderen. Der holdtes ting Hans Kierurt i byfogedens sted og borgmester Christen Davidsen sidder med i tinget i dag. Tingmændene var Svend Jensen, Cornelis Petersen, Niels Søfrensen bager, Jens Pedersen brygger, Bendt Nielsen skrædder, Lave Gertsen skrædder, Peder Nielsen handskemager og Mads Jensen. Flere vidner er til stede samt Marine Urtegårds og Else Fiskers som er udlagt af Citze Terskers.

Citze Terskers som er tov oversvoret paa trolddom bliver forhørt. Da først lovede hun at så sandt hun ville, Gud skulle være hendes sjæl nådig, ville hun bekende alt hvad hun vidste og intet lyve paa nogen i nogen maade. Anklagerne vælter ind og hun bekender under tortur. Som i Citze Bødgers-sagen har skriveren i listeform nummeret bekendelserne og udlæggelser af andre kvinder og der er flere spørgsmål fra forhørslederen bl.a. om hvad hun skal have sagt i kælderen, efter at været blevet spurgt om hun ikke vidste hvem der gjorde det at Kongens stald (på Lundegård) faldt ned i fjor, hvortil hun svarer at den som havde gjort det boede ikke på denne gade, men paa den anden gade, men kunne ikke nu nævne den (gaden?) førend hun kom ud at se dagen. I retsmø-

det følger de 15 episoder hvoraf hun bekender flere, udlægger Else Fiskers og Marine Urtegårds for trolddom, men også Kirstine Brændevins, Marine Amme, Kirstine Christen Savskærers, Maren Peder Holsts og Citze Bødkers. Efter forhøret af hende følger fem bekendelser af Citze Bødkers.

Bytinget torsdag den 9. marts 1626 Citze Terskers og Citze Bødkers er i forhør

Der holdes retterdag på grund af Citze Bødkers og Citze Terskers skyld af borgmestre og raad med de 8 forordnede tingmænd ut supra.

Siden blev Citze Terskers ført i retten ført og formanet, at bekende hendes sandhed, hvad hun vidste enten om sig selv eller andre, og ingen lyve noget paa, saa sandt hun ville blive salig.

Søfren Laursen skrædder fremstod og spurgte hende, om hun ikke havde løjet om det hun havde sagt om hans hustru, da svarede hun, at hvis hun havde sagt om hans hustru Anne Søfren Skrædders, det havde hun løjet, og at årsagen til hun havde nævnt hendes navn, var at en af de seksten mænd, nemlig Rasmus Persen haver meget frittet hende om Anne Lunds vanlykke, og hun bad ham da nævne kvinderne der i det nabolag, og hendes navn da blev nævnt af ham i lørdags. Det bekendte hun om hende, men i søndags kom han til hende igen, sagde hun, *at hun havde løjet om hende og atter nu i nat forgangen sagde hun ikke at have haft ro eller lise, for den banghed hende som var kommet over hende paa grund af Anne Søfren Skrædders hun havde løjet om, ellers hvis hun havde sagt om de andre det var hun stendig og ville derpaa gaa til døde, svor højligt, at hun ikke ved nogen menneske være aarsag at kongens stald faldt neder.*

Blev dømt over hende, efterdi hende er tov oversvoren, og det til Landstinget er stadfæstet, haver og selv bekendt at have lærd trolddom, bør hun at lide paa livet til baal og brand. Ligesom ved forhøret af Citze Bødkers kan vi ikke sige om det pinlige forhør har fundet sted i forbindelse med forhørene den 6., 8. og 9. marts.

Bytinget mandag den 20. marts 1626 Citze Bødkers og Citze Terskers sidder i kælder

Der holdtes ting af Hans Kierurt, loco judicium *n. Pshr* med tingmænd Svend Jensen, Jens Pedersen brygger, Bendt Nielsen skrædder, Mads Jensen, Niels Søfrensen bager, Lave Gertsen skrædder.

Marine Peder Holstes lader gøre sit skudsmål, haver derfor citeret Robbert Lorimer og Christen Søfrensen om de havde noget om der udi at sige.

Claus Busk på Marine Peder Holstes vegne citant Rasmus Pedersen og Niels Gregersen for vidnesbyrd anlangendes nogen ord og tale de skulle have haft med Citze Bødkers og Citze Terskers da de sad i fængsel, hvilke ord skal være angående Marine Peder Holsts, da fremstod først Niels Pedersen vægter og vidnede, at i går fjorten dage imellem froprædiken og højmesse da han med Jens Murmester stod på vagt ved rådhuskælderen kom Niels Gregersen igennem Gertrud Krogemagers døre (hun bor måske i en af rådhusets lejeboliger) og ville have været til kælderen, saa drev de ham derfra, så gik han ind i Gertrud Krogemagers stue, siden kom Oluf Bysvend med mad til troldkvinderne og Rasmus Pedersen var med ham, da gik Rasmus og Oluf først ind til Citze Terskers og vægterne gik uden for og forhindrede Niels Gregersen, så at han ikke kom ind i kælderen.

Dernæst stod Jens Jørgensen murmester frem og vidnede, at Niels Gregersen måtte vel gå ind til hende, da de kom derind, satte Rasmus sig på et bækken og Niels satte sig paa sine knæ og Rasmus gjorde Citze opmærksom på, at hun skulle bekende hvad hun vidste, *og hun at have svaret at hun havde ogsaa gjort*. Derefter sagde Rasmus i ved vel noget om Marine Peder Holsts om i vil sige det, og Citze svarede nej, hun viste ikke mere om Marine Peder Holsts andet end ærligt. Da svarede Niels Gregersen – jo i ved andet, *jeg skal lade pine eder led for led derfor*. Da bad Citze dem gå fra sig, og sagde at hun ville ikke have med dem at gøre. Men Christen Styrmand ville hun tale med. Natten derefter blev vægteren befaleet at sidde i kælderen med lys hos Citze Terskers, da beklagede Citze Terskers sig og sagde, *hvad monne disse mænd ville, at de taler saa meget til mig om Marine Peder Holsts, jeg ved dog intet med den dannekvinde andet end ærligt*.

Så stod Jens Jørgensen murmester frem igen og sagde at han hørte lige det samme som Niels Pedersen havde vidnet. Citze Terskers kom op til vedermål og have stendig sagt, som de havde vidnet om hende. Men Rasmus Pedersen og Niels Gregersen nægtede deres vidne, de havde ikke haft de ord om Marine Peder Holsts ved deres ed.

Citze Terskers kom op i retten endnu en gang. Efter Claus Buck ord stod hun frem og gav nogle ord angående Rasmus Pedersen hvilket ikke blev indtegnet thi Rasmus var hjemgangen (død), og det blev derfor ikke citeret.

Citze Terskers og Citze Bødgers, blev dømt den 9. marts de fik 5 potter vin til deling inden de begge blev pinligt forhørt. Vi ved ikke hvornår det har fundet sted. De tre forhør den 6., 8. og 9. marts er beskrevet som almindelige forhør. De blev begge kørt til bålet hver med 20 læs ved på Galgebakken hvor de blev brændt på hver sin stige den 27. marts. Citze Terskers fik ½ pund krudt på sig.


I alt har der været afholdt 8 forhør og retsmøder i bytinget og 2 i rådstuen og 25 vidner blev indkaldt, en stor del af dem var kvinder der søgte helbedelse, dernæst byens vægter, en drager og vognmand, bager og en tjenestepige. Der var ingen formue til sagens betaling. Gregers Madsen betalte hendes kost til 9. marts, og fra 4. marts betalte byen skarpretteren. Til de to processer har der været indkaldt 54 vidner tilsammen.

Bytinget den 24. april tre forskellige nævn for Else Fiskers, Marine Urtegårds og Marine Hoffmands bliver opkrævet

Godt en måned senere kommer de tre kvinder som Citze Terskers havde udlagte for retten. Else Fiskers og Marine Urtegårds havde siddet i kælderen siden den 6. marts og Marine Hoffmands først den 24. april samme dag som mødet i retten. Mødet indledes med at Bente Jep Bryggers skyder sit skudsmål efter som Citze Bødgers havde udlagt hende for trolddom. Dernæst forlanges nævn for Marine Urtegårds og for Else Fiskers og endelig nævn for Marine Jens Hoffmands. Nævnene skal se om de findes skyldige i trolddoms gerning eller ej. Dvs. i alt 48 mænd skal sidde som nævn i de følgende møder i bytinget og rådstuen den 1. maj, 15. maj, 1. juni og 9. juni 1626. Men inden da havde kongen sendt et brev til kansler Christian Friis.

Christian 4.s brev om trolddom i Helsingør og København

Fra den 27. juni 1625 til den 20. marts 1626 havde der allerede været afholdt 35 møder i bytinget om trolddom og 4 kvinder var

Hvad ieg dig om dem farsus burtz Kressind Gaffin, der udfarv di
 aff den anden Kressind & Nu taales fluk om troldkvinder, i
 København: og selvsigder, hvoriblandt ieg finder en del som allede
 gelidit dem indt fassiv. Nu vid ieg vel, at de paa deres gamle
 maner skal hjælpe paa dem, saavidt de kan, for en
 part er fluk besvogret med øvrigheden i købstederne,
 hvorfor di skalde naare dem ad som bed med di ande fassiv.
 Nu vidst du, at de naare dem, at de kunde dem indt offindale,
 de sigter, at de sig fluk yngre, og nu de betommer, dem naare
 ieg syde det, det skal di udfarv. *Byttin* ieg
 fassiv, aldermange, aff det flug, og er i dem best, at de rugen
 tilgaffin, udfarv, at man det faare aff fassiv, at de fassiv
 di fassiv med min person for det allefandt, endog giv mir
 loffind di indt dermed indt fassiv, sig ieg alder. Nu vid
 Gud lev fassiv giffind det giv mir loffind *Vale Datum*
 i Wilsenbüttel den 3. Aprilis Anno i 626


Christian 4.s brev til
 rigskansler Christian Friis
 skrevet i Wilsenbüttel den
 3. april 1626.

brændt, da Christian 4. fra Tyskland den 3. april, blot en uge ef-
 ter at Citze Terskers blev henrettet, skrev til kansler Christen Friis
 om de rygter han havde hørt om troldkvinder i København og
 Helsingør. Kongen må ellers have være godt optaget af fredsfor-
 handlinger med den tyske hertug i Braunschweig i marts måned,
 dem der senere førte til det katastrofale nederlag den 17. august
 ved Lutter am Barenberg samme år. Men alligevel har han fulgt
 godt med i rygterne om, hvad der skete på samme tid i Køben-
 havn og Helsingør. Hvilke rygter der har huseret i København
 ved vi ikke, da der ikke var trolddomssager der siden 1589/90.
 Brevet lyder i uddrag således: *Her tales fluk om troldkvinder i Køben-
 havn og Helsingør, hvori blandt jeg finder en del, som alle dage lidet duet ha-
 ver. Nu ved jeg vel, at de paa deres gamle maner skal hjælpe paa dem, saa vidt
 de kan, for en part er fluk besvogret med øvrigheden i købstederne. Hvorfor du*

*skal vare dem ad, som bør med de andre have indseende, at de varer dem, at de lader dem intet overtale. De siger, at de byder fluks penge, i hvor de bekommer dem, naar jeg spørger dem, det skal de erfare. Desværre vi har allfor mange af det slags, og er ikkun bedst, at de engang til gavns udfjes, at man det skarn af huset bliver kvit. De haver med min person forsøgt alle slags, endog Gud være lovet, de intet dermed udrettet haver, thi jeg aldrig efter det hurdleri har givet agt, Gud være lovet. Dato Wolfenbüttel den 3. april anno 1626. Christian.*⁵

At nogle af dem er besvogret med øvrigheden i købstæderne, angiveligt Helsingør, nemlig Maren Peder Holsts afdøde mand var rådmand og hendes svigersøn er hospitalsforstander og en anden svigersøn ligeledes rådmand. De skal passe på at de ikke lader sig overtale. Troldfolkene har endog forsøgt sig på kongen, så måske tænker kongen på den skrækelige hændelse, som da kongens søster Anna skulle giftes med den skotske konge James 6. (Jacob) i 1589, hvor den store flåde med prinsessen kuldsejlede på grund af vejrliget. Det måtte skyldtes trolddom og den hovedansvarlige for trolddommen mente man var Margrete Jacob Skrivers den tidligere borgmesters hustru.

De sager som med uhyggelig dominoeffekt blev oprullet i Helsingørs retslokaler mellem dagligdagens almindelige kontroverser, var som vi har set begyndt med at den udefra kommende kvinde, der ragede uklar med en af byens købekoner, og det blev til en sag der endte med pantsætning og gæld som ikke blev betalt, skænderier og et ønske om at gå *Djævelen i vold*. Det blev anledningen til at 4 kvinder året efter i 1626 blev brændt levende på Galgebakke syd for byen, den 11. og 21. februar samt 27. marts efter at de havde tilstået, at de var trolddomskyndige og havde udlagt hinanden. Men dermed var jagten på trolddom ikke slut.

Processen imod Else Fiskers

Den 24. april 1626 altså blot 3 uger efter kongens brev til rigskansleren om troldkvinderne i »Køben« og Helsingør, *at de engang til gavns udfjes, at man det skarn af huset bliver kvit*. Blev der fremført endnu et par retsager om trolddom i Helsingør byting. Forhørene mod Birgitte Skånings, Mette Ebbis, Citze Bødkers og Citze Terskers er i det foregående gengivet ret omfattende, for at læse-

Tingmænd i bytinget den 24. april 1626

Hans Kierurt rådmand

Tingmænd:

Svend Jensen

Cornelis Petersen

Niels Søfrensen, bager

Jens Pedersen, brygger

Bendt Nielsen, skrædder

Lave Gertsen, skrædder

Peder Nielsen, handskemager

Mads Jensen



*Cornelis
Petersen
færgemand*



*Hans
Kierurt
rådmand*



*Jacob
Hamborg
muremester*



*Jens Pedersen
brygger på
Sanden*

Nævn på Else Fiskers den 24. april 1626

Robbert Lorimer (formand)

Anders Simensen, bager

Hans Mogensen Tvilling

Henrik Roes, urtekræmmer

Frands Hjulmand [antagelig Pedersen]

Jacob Hamborg, muremester

Laurs Christensen, bager

Albrecht Ziack

Albrecht Albrechtsen, skrædder

Hans Nagelsmed

Niels Christensen

Hans Steder, pottemager

Mads Hansen, urtekræmmer [nævnt ved bytinget

24. april 1626 senere udskiftet med Anders Jensen,
kræmmer]

Niels Rasmussen, skipper [nævnt ved bytinget

24. april 1626 senere udskiftet med Søfren Hansen]

Jeronimus Jørgensen, skomager [nævnt ved bytinget

24. april 1626 senere udskiftet med Niels Olsen,
vognmand]

Veste Andersen, skomager [nævnt ved bytinget

24. april 1626 senere udskiftet med Claus Christensen,
slagter]



*Niels
Søfrensen
bager*



*Robbert
Lorimer
skotte og
krovært*

ren kan fornemme stemningen i by- og rådstueretterne. De næste fire kvinders processer – Else Fiskers, Marine Urtegårds, Marine Hoffimands og Marine Pommerantzis er derfor for læsbarhedens skyld forkortet noget. Forhørene af Else Fiskers og Marine Urtegårds foregår samtidig, men med to forskellige nævninge.

Else Fiskers var den 9. marts 1626 blevet omtalt i bytinget under forhøret af Citze Bødkers, og hun blev udlagt som troldkvinde af den trolddomsdømte Citze Terskers den 20. marts. Den 24. april bliver hun forhørt på bytinget sammen med Marine Urtegårds og nævningene udnævnes. Robbert Lorimer blev formand, og som krovært havde han også sit eget bomærke. Vi ved om Else Fiskers, at hun er enke efter Peder Fisker, og hun har en datter Anne Pedersdatter, og en søn der hed Jacob Pedersen. Else bor i det såkaldte »Gammel Kloster«, som er det tidligere Sortebrødre Kloster i byens sydvestlige del. Sønnen er antagelig skrædder og han bor i 4. fjerding, altså omtrent i samme område som moderen. Vi ved også, at Else Fiskers har en svoger ved navn Niels Rasmussen, som sammen med Hans Nielsen Hvedbo lover at borge for hende indtil der dømmes fuld sag for trolddom. Laurs Søfrensen skrædder som er hendes formynder fremlagde og lod læse hendes skriftlige beretning og skudsmål.

Else og hendes datter lever af at sælge fisk, og Elses omgangskreds er bl.a. byens fiskere, som de køber og sælger fisk af og måske lidt blandet handel. Hun har en Jens Pedersen fisker boende en tid hos sig. Af hendes naboer i Gammel Kloster kendes en ved navn Peder Torstenson. Laurs Søfrensen hendes formynder, bor også i 4. fjerding.

Blandt de anklagede kvinder kan kun Else Fiskers betegnes som hørende til de lidt bedrestillede borgere. Da hendes aktiver efter dommen var gjort op og gælden fratrukket, var der 101 daler og 3 mark tilbage. Disse penge tilfaldt byen, bortset fra 50 daler og 3½ mark som var forfalden til kongelig majestæt til dækning af udgifter under processen mod hende. Da hendes mand Peder Fisker levede må de have haft en båd, men nu hvor han er død er der kun ankeret tilbage samt 7 sildegarn i alt vurderet til 8 daler. Else er kommet op at skændes med flere folk, og en simpel episode om urenheder i rendestenen ender med at Niels Søfrensen væver bliver syg. En død mus ved fodskamlen ved sengen, må være Elses



I Fiolgade lå "Gammel Kloster" det tidligere Sortebrødre Kloster. Her boede Else Fiskers og byens spåkone. Hønsene i gården går ind og ud af boligerne, og målttemageren laver måtter til beboerne i Klosteret.

skyld. Niels klager til hende over at hun har spøgt i hans hus om natten, og beder Gud bevare sig fra kristne djævole, han vidste dog godt at de intet kunne gøre ham, uden Gud ville tillade det. Hun havde da svaret det kan de andre heller ikke. Skænderier med forskellige, ender med at de bliver syge og de beskylder Else for det. Else har aldrig arbejdet som klog kvinde, beskyldningerne forekommer aldeles grundløse, og udspringer blot af at nogen tror og har hørt rygter om hende.

Else Fiskers, der nu var anklaget for trolddom, blev anbragt i rådhuskælderen og kaldt op til forhør i bytinget sammen med

Marine Urtegårds den 24. april, 1. maj, 8. maj, 15. maj og 22. maj. Tingets opgaver var at *forfare om hun findes skyldig eller ej*. Det påstås at hun har *sin afgud i klostret* hvor hun bor. Her som ved de andre kvinder udnævntes den 24. april 16 nævninge. To af byens borgere stod frem, det var Hans Nielsen Hvedbo og Elses svoger Niels Rasmussen, begge to rakte de den kongelige majestæts byfoged deres hånd, og bekendtgjorde at de *ville være borgen for hende indtil nogen fremkommer og giver hende fuld sag for trolddom*. Borgenstillerne må hurtigt have fået tvivl om det fornuftige i den foranstaltning, eftersom de opsagde den imellem de to første tingdage (1. og 8. maj 1626). På den sidste tingdag, opsagde hendes formynder Laurids Sørensen skrædder også sit formynderskab, fordi han ikke havde råd til at føre processen, men tilbød at stille borgen for hende; hertil svarede byfogeden Holger Olufsen, at hun var *tagen af samme borgen og hensat* hvorefter han ikke ville have mere med den side af sagen at gøre.

Laurs Søfrensen skrædder der var hendes formynder, fremlagde og lod læse hendes skriftlige beretning og skudsmål. Ved alle bytingets møder var også de 16 nævninge der hver gang gjorde deres skudsmål og spurgte om der var nogen som havde noget vidnesbyrd at fremføre. Robbert Lorimer og hans medfølgende nævninge lod herefter Else Fiskers føre frem i retten og sagen kunne nu fortsætte. Herefter kom først Else Fiskers søn Jacob Pedersen frem, han havde for retten indstævnet en kvinde ved navn Else Jensdatter som var Peder Dragers hustru her i byen og bedt om at hendes bekendelse måtte høres. Det er episoden med Citze Terskers der føler på den syge Mads og Else Fiskers der kommer til stede (se under Citze Terskers). Da bekendte Else Jensdatter ved hendes højeste ed med oprakte fingre, at hun stod ude hos Mads Drager, den dag han var så forbiuret efter sit bryllup, at det holdt ham i hans seng, og hun så ikke Else Fiskers i det hus den dag.

Herefter kom flere af byens borgere frem med deres anklager. Birgitte Jens Pedersen fiskers berettede, at hun ofte havde skændtes med Else Fiskers, men nu efter hun var blevet udlagt var Else kommet til hende, og havde bedt om hvis noget skete, at hun ikke ville klage over hende. Andet vidste Birgitte ikke om hende, thi Else havde intet ondt lovet hende. Else Fiskers tog til genmæle og





En kone der sælger frugt og sild. Gabriel Metsu.

sagde, at hendes ord havde været således, at *om noget paakom, at hun da ville give hende skudsmaal som hun havde fortjent.*

Jens Pedersen vægter vidnede om, at en dag han gik frem ved Elses svogers låge, da stod Else indenfor lågen, og talte til ham, og *han fik 2 skilling til brændevin, og hun bad ham for Jesus død og skyld bede Citze Terskers om at hun ikke skulle lægge hende ud, hun ville saa hjælpe paa hendes [Citzes] barn hvor hun kunne.* Om natten derefter stod han vagt i fængslet hos Citze Terskers, da frittede han Citze ud ved at sige, *i har stor synd ved at lyve om den fattige Else Fiskers, hvortil Citze havde svaret, at hvad hun havde sagt om Else ville hun ikke fra gaa, dersom hun gjorde det fik hun aldrig naade hos Gud, sagde tillige at det var synd Else skulle leve paa jorden.*

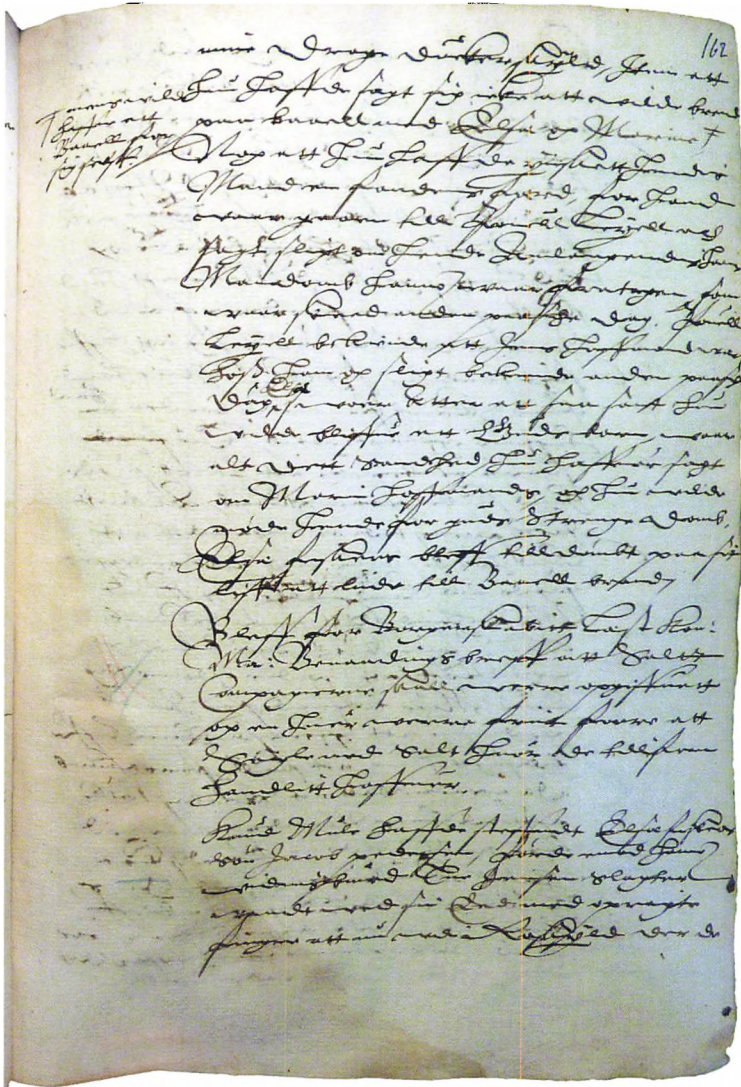
Henrik Ambrosen vognmand stod frem og svor ved sin højeste ed med oprakte fingre, hvad Mette Krykkekælling (Ebbis) på vej til landstinget under opholdet i kærnerens hus i Roskilde havde sagt om Else i Klosteret, og så får vi historien om voksløst under hr. Peders kjortel så han ikke kunne prædike. Det skulle være

lykkedes den dag Marine Pommerantzis blev sat fast, men det mislykkedes. Else Fiskers nægtede det højligt, at hun ikke kendte noget til det, eller havde skyld der udi i nogen måder.

Efter de fire rettergange i bytinget gik sagen nu torsdag den 1. juni til rådstuen på rådhuset hvor kun Else Fiskers er indkaldt. Byens råd var her forsamlet under borgmester Christen Davidssens ledelse der sammen med byfogeden Holger Olufsen og rådmændene Hans Kierurt, Peder Svendsen og Hans Olsen og de 16 nævninge under Robbert Lorimers formandskab skulle skelne ret i sagen mod Else Fiskers. Man kaldte nu Else frem og førte i hendes nærværelse vidnesbyrd som følger.

Det første vidne var Niels Pedersen kalkslager, der som alle de andre vidner svor sin højeste ed med oprakte fingre, at da han sammen med Jens Jørgensen murermester vågede over Citze Terskers nogle nætter i kælderen, med tændt lys, førend hun blev *henbrændt*. Da lå Citze en nat og gispede og gav sig i søvne, hvorfor de spurgte hvad hun fejlede, hvortil hun svarede, at *det var skjult for deres øjne, thi Else i Klosteret havde sin afgud der, at ville qwelle [kvæle] hende*. Jens Jørgensen murermester trådte frem og bekræftede det sagte.

Måttemageren Peder Jensen vidnede nu, at han for nogen tid siden havde lavet nogle måtter for Peder Torstensen i det Gamle Kloster, siden havde han også lavet nogle for Else Fiskers datter, men de var blevet dyrere end dem han havde solgt til den første (måtter blev brugt til beklædning og issolering af væggene). Derover var Else blevet vred. Senere var Else mødt op hos familien for at sælge nogle fisk, men de havde ingen penge, så gav Else sig i skænderi med hans kone, og sagde *hun skulle faa andet at tage vare end skændes med hende*. Senere skete der det at lige som Peder Jensens kone stod ved bordet, *styrkede hun paa jorden med store skrig og raab og klagede sig sigende o! min ryg*. Der lå hun længe og da de tog hende op, *var 2 af hendes rygben sønder, saa hun forvinder det aldrig, og laa i 9 uger ved sengen med store skrig og raab, for slig hans kones sygdom beskylder han Else Fiskers*. Han lagde sin hånd på hende og gav hende fuld sag derfor. Peder Jensens hustru Boel Ibsdatter bekræftede sin mands udsagn og lagde sin hånd på Else Fiskers og sagde *jeg skylder ingen anden for sligt end Djævelen og dig*. Poul Jensen Maler fremkom og svor at han var i Peder Måttemagers hus og



Her dommes Else Fiskers i Bytinget til at miste livet ved bål og brand. Helsingør Tingbog 1625-27, side 162a.

så, at hans kvinde styrtede om, som hun stod ved bordet, og hun var hverken drukken eller fuld.

Den 9. juni fortsatte vidneafhøringerne i rådstuen over Else Fiskers. Karen Laurs Skålemagers havde hørt Else Fiskers sige nogle ord til Jens Pedersen fisker, der boede der, men hun var ikke helt klar over hvad der blev sagt. Herefter kom vægteren Jens Pedersen frem i retten og fortalte at Else havde forsøgt at overtale ham til at påvirke Citze Terskers til ikke at vidne imod hende. Vagtmesteren Reinholt Jacobsen bekræftede vægter Jens Pedersens udsagn. Else Fiskers nægtede højligt, at hun aldrig hav-

de lovet Jens Pedersen noget. Flere vidner kunne bekræfte vidnesbyrdet hos måttemageren, det var vrageren Søfren Hansen (en vrager driver vragsfiskeri), murermesteren Jacob Nielsen og Bendte Peder Fiskers.

Sagen går nu tilbage til bytinget den 19. juni hvor begge kvinder Else Fiskers og Marine Urtegårds forhøres pinligt. Her var byfogeden Holger Olufsen med alle tingmændene til stede. Robbert Lorimer og hans medfølgende nævninge lod Else Fiskers føre frem i retten. De præsenterede deres tov og fremlagde og lod læse deres førte vidnesbyrd i sagen.

Hans Nielsen Hvedboe fremlagde et skriftligt forret, det blev læst og påskrevet, herefter tilspurgte de 16 mænd ham, om han havde noget andet at fremlægge, førend de gjorde deres dom, hertil svarede han nej.

Derefter gik de 16 mænd frem og lagde hånd på bogen og svor i fuld enighed en efter anden, at *de havde talt og spurgt saa vidt dem muligt var og kunde ej andet rettere i sandhed forfare, end Else Fiskers jo findes skyldig i trolddomsgerning, og stod hun til vedermaal.* Derefter gik sagen til landsretten der stadfæstede byrettens dom.

Samtidig gik Knud Mule og hans medfølgende 16 nævningsmænd frem *en efter anden lagde haand paa bog og svor endrichteligen [udtrykkeligen.?] Marine Urtegaards troldoms tov over efter det 69 kapitel udi lovens 3 bog, at være skyldig udi trolddomsgerning og stod hun til vedermaal.* Derefter kørte kvinderne til landstinget, hvor retten stadfæster byrettens domme.

Landsdommerne dømmer Else Fiskers for trolddom, selv om hun end ikke har arbejdet som klog kvinde og eller bevæget sig mere i den magiske forestillings verden end den de andre befandt sig i, og kun havde almindelige skænderier med naboer og kunder.

Atter rykker tragedien tilbage til Helsingør den 3. juli 1626. I bytinget sidder Hans Kierurt i byfogedens sted da denne er forhindret, borgmestre og råd var ligesom tingmændene Svend Jensen, Cornelis Petersen, Jens Pedersen brygger, Niels Søfrensen bager, Bendt Nielsen skrædder, Mads Jensen, Peder Nielsen handskemager til stede ligesom vidnet Marine Hoffmands.

Robbert Lorimer lod som formand for de 16 nævninge fremlægge og læse velbårne hr. landsdommers konfirmation på deres vidnesbyrd over Else Fiskers, at hun er skyldig i trolddomsger-

ning, hvorefter hun blev højlig formanet at gå til bekendelse, hvad hun vidste om sig selv eller andre. Else Fiskers nægtede højligt og sagde at hun var uskyldig. Sandsynligvis er det et pinligt forhør der her finder sted, hvor endnu en af de udlagte kvinder inddrages. Else berettede at Marine Hoffmands, der som den syvende kvinde bliver anklaget for trolddom, og som havde siddet i fængslet siden den 24. marts, havde i fængslet en gang sagt, at dersom hun skulle lide på sit liv, da skete det formedelst de dragedukker hun havde skyld for, og en anden gang havde hun sagt, *at dersom hun skulle dø, da havde hendes mand aarsag der udi, idet han havde angivet sig at have mistet sin manddom, og hun at havde gjort ham det, og Citze Terskers skal have flyet ham den igen.* Marine Hoffmands som er til stede svor højligt, at hun ikke havde sagt det, og at Else ydermere havde sagt således *al den ulykke som er sket paa torvet, det faar jeg fattige kvinde skyld for, for mine dragedukkers skyld.* Ligeså nægtede Marine Hoffmands at havde sagt at hun ikke ville brændes på bålet med Else og Marine (må være Marine Urtegårds), men ville havet et bål for sig selv. Nok havde hun ønsket hendes mand en fandens færd, for han var gået til Povl Lejel og sagt om hende angående hans manddom, som var ham fratagen, som var sket Anden Påskedag. Povl Lejel bekendte at Jens Hoffmand var hos ham og bekræftede det sagte. Men Else svor atter, at *saa sandt hun ville blive et Guds barn, var det sandhed alt hvad hun havde sagt om Marine Hoffmands og hun ville møde hende for Guds strenge dom.* Else Fiskers blev nu tildømt paa sit liv *at lide til baal og brand uden at bekende.* Else Fiskers blev dømt til døden den 19. juni. Samtidig faldt den endelige dom over Marine Urtegårds og begge blev brændt på Galgebakken den 21. juli.

Processen mod Else Fiskers indeholder 22 vidner, der kommer frem i retten. Det var forskellige håndværkere deres koner, fiskere, vægter, vognmand, måttemager, murermester, skålemager, vrager med flere. Handlingen udspiller sig fra 20. marts 1626 til den 3. juli 1626 med i alt 5 forhør i bytinget og 3 i rådstuen, her foruden kommer forhøret i landsretten. Herefter opgøres hendes formue den 28. juli. Hun har tilsyneladende selv betalt for kosten i kælderen. Måske bliver hun pinligt forhørt.

Et lille efterspil kom der den 4. august 1626, nævningenes formand Robbert Lorimer stævnedes søn Jacob Pedersen og

Hans Nielsen Hvedbo fordi de havde indstævnet vidner til landstinget. Robbert og hans medfølgende mente, at om de havde noget at sige, skulle de derfor betale hendes kost og tæring, hvilket de vist ikke kom til.

Processen imod Marine Urtegårds

Vi hører første gang om Marine Urtegårds, da den syge 11-årige Margrethe Christoffersdatter, som tjener hos Anne Jensdatter (den Anne der anklager Birgitte Skånings for trolddom) gav råd for Margrethes sygdom, det var den 4. juli 1625. Den 6. marts 1626 blev hun fængslet, efter at Citze Terskers har udlagt hende og Else Fiskers for trolddom. Den 24. april udnævnes de 16 nævninge og processen begynder. Kun en enkelt af nævningene Baltzer Vognmand har eget bomærke. Knud Mule som her er formand var sammen med Robbert Lorimer vidne til det pinlige forhør af Birgitte Skånings i november 1625.

Marine havde været gift med en mand ved navn Oluf, men hendes nuværende mand er Christen Andersen Urtegård og ægteparret bor i 3. fjerding⁵ sammen med en tjenestepige Marine Søfrensdatter. Genboen til familien er borgmester Niels Madsen og naboen er vognmand Laurs Jørgensen. Marine er købekone og kræmmerske ligesom Birgitte Skånings, Citze Bødkers og Else Fiskers og hendes navn siger også noget om det, som hun og familien levede af, nemlig at sælge grøntsager, krans og krydderurter som isop og kål i sin bod, men også med køb og salg af øl og korn. Marine og hendes mand synes at være dem som bedst har holdt skindet på næsen i 1620'erne, hvilket kan ses af at Christen Andersen Urtegård betalte 14 skilling i skat, en smule mere end i de forgående år.

Den 3. juli 1626 blev deres fælles gods opgjort men den efterlader dog et fattigt indtryk. Efter at et familiemedlem Anders Urtegård var død, fæster Marine Urtegårds hans hus. Vi kender også Anders kone, der hed Kirstine, og hun solgte kål ligesom Marine. De to kvinder var kommet op at skændes, da den syge og vanføre Anne Jensdatter havde lånt Marine 7 mark. Da Marine bliver anklaget for trolddom, kautionerede hendes mand Christen Andersen Urtegård for sin hustru, dermed slipper Marine i første omgang for at sidde i rådhuskælderen.



Tingmænd i bytinget den 24. april 1626

Hans Kierurt rådmand

Tingmænd:

Svend Jensen

Cornelis Petersen

Niels Søfrensen, bager

Jens Pedersen, brygger

Bendt Nielsen, skrædder

Lave Gertsen, skrædder

Peder Nielsen, handskemager

Mads Jensen



*Baltzer
Hansen
vognmand*



*Hans
Kierurt
rådmand*



*Jens Pedersen
brygger på
Sanden*



*Cornelis
Petersen
færgemand*



*Niels
Søfrensen
bager*

Nævn på Marine Urtegårds den 24. april 1626

Knud Mule, byfoged (formand)

Anders Rasmussen, buntmager

Svend Poulsen, skomager

Herman Ostman, smed

Christoffer Madsen, skålefarver

Laurs Hansen, bager

Niels Hansen, hattemager

Casper Buss, bager

Elias Leuermann

Tue Jensen, slagter

Hillebrand Jacobsen [kaldes også Brabrande]

Anders Vichtendall, klejnsmed

Jonas Eriksen, guldsmed

Melchior Frandsen, pottemager

Baltzer Vognmand

Povl Jensen, maler

Det første retsmøde i bytinget imod Marine Urtegårds var den 24. april 1624, det var samtidig med Marine Hoffmands – en måned efter at Citze Terskers, der jo var den, der havde rejst anklage om trolddom mod hende var kommet på bålet. Det på-

*Gammel kone der sælger
frugter og kål. Gerald
Metsu.*



krævede nævn på de 16 nævninge blev nedsat med Knud Mule⁶⁰ som formand. De skulle som i de andre sager *udlede og forfare om hun findes skyldig i trolddomsgerning eller ej*. Herefter følger bytingets forhør af Marine den 1. maj, 8. maj, 15. maj og 22. maj. Den 1. juni og 7. juni kommer forhørene op i rådstuen på Rådhuset, for den 19. juni at vende tilbage til bytinget. I det 3. byting den 15. maj lod Knud Mule Marine Urtegårds føre frem i retten, ligesom han havde forlangt at Marines mand Christen Andersen mødte op, han blev nu spurgt om han ville svare dvs. væрге og udføre sagen for sin hustru. Christen Andersen forklarede, at han var en fattig mand som ikke havde formue til nogen rettergang, og sagde at han ville ikke have noget hermed at gøre. Vi må derefter regne med at Marine har siddet i rådhuskælderen.

Holger Olufsen kongelig majestæts byfoged spurgte borgmester Niels Madsen, om han begærede de to kvinder Marine Urtegårds og Trine Bundes fængslet, som er udlagt for at have forgjort hans hustru. Borgmester Niels Madsen svarede, at hvad hans hustrus sygdom belanger giver han Gud æren og vil intet have sig med dem at befatte. (Borgmesteren er den moderne tids mand, eller også er det fordi der er en kløft mellem de lavere og de højere uddannede.)

Byfogeden Holger Olufsen havde ladet borgmester Niels Madsens hustru Trine beskikke, (som må være blevet rask) og hun havde ladet Marine Urtegårds sætte i fængsel. To borgere Niels Munck skomager og Hans Mogensen maler bekendte ved deres ed, at de efter byfogedens begæring havde været hos Niels Madsens Trine den anden dag efter at Marine var sat, og hun angav da Marine Urtegårds for trolddom. Trine forklarede, at hun havde ladet hende indsætte fordi troldkvinden (Citze Terkers) havde angivet hende. Borgmester Niels Madsen lod derefter Marine fængsle i 8 dage.

Anne Pedersdatter svor sin ed med oprakte fingre, at i dag for otte dage siden stod hun uden for fængselsvinduets gitterværk hvor Marine Urtegårds sad. Da råbte Marine til hende og bad Anne om at sige til Marines pige, *at hun ikke skulle lade sin mund løbe for meget paa hende for bysvenden.* Hertil havde Anne svaret, at hun intet ville have dermed at skaffe. Marine Urtegårds indrømmede det.

Det næste vidne var Laurs Jørgensen der boende her i byen, han havde dengang da han købte den bolig, hvor han nu bor ved siden af Marine Urtegårds *kom dem nogen trætte imellem formedelst deres høns, og hun slog en lægte igennem hans væg, derfor gik han ind til hende, og bebrejdede hende det, herved kom de i skændskab.* Hun lovede ham da, *at han skulle aldrig træffes der, men skulle faa en sandens færd, siden derefter blev han syg i aar og dag, der han kom noget til sig igen, købte han sig hest og vogn at ville hjælpe sig med [tjene til livets ophold dermed], saa gik hun en gang frem for hans vogn [der] stod paa gaden og sagde, at skal jeg have denne vogn af vejen en gang, derefter blev den ene hans heste syg, at den kunne intet æde eller trives for hans foder.* Han beskyldte hende fuldkommen for det.

Marine Nielsdatter som var Jens Bagersvends hustru her i byen fortalte til retten *at for fire vintre [siden] kom Marine Urtegaards*

leendes med en pige paa gaden ved Karin Dugsvends hjørne og Marine Nielsdatter stod i sin dør og sagde til pigen hvad skal du her, og pigen svarede sigende, jeg skal gaa med denne trolddjevlel til byfogeden, da bad Marine Nielsdatter pigen skyde Marine Urtegaards fra sig i rendestenen og gaa fra hende, sigende kommer du til byfogeden da bliver du skicket til tugthuset, for du haver ingen som svarer [staar inde] for dig, saa skød pigen hende fra sig og gik sin kurs [vej], da lagde Marine Urtegaards sine fingre over kors sigende til Marine Nielsdatter, jeg skal love dig, du skal faa en fandens færd derfor. Om torsdag aften efter dette var sket en mandag, fik Marine Nielsdatter en sygdom ved otte slet om aftenen, indtil ved fire slet om morgenen, som om hun havde været besat, hun lå derefter til og fra ved hendes seng i 19 uger.

Også Anne Jensdatter kunne forklare, at Marine Urtegårds havde beskyldt hende for at have taget 2 sølvnåle. Anne kunne yderlig fortælle, at engang Anne var i Dorethe Pouls kælder efter en pot øl, kom Marine Urtegårds også efter øl. Da tog Marine sine klæder op, lod sig falde på sine knæ, og sagde til Anne *du skal faa en fanden færd og bødlen skal blive din fæstemand. Og alle de jeg have bedet for til forne, de haver faaet det jeg haver lovet dem, saa skal og du gøre.*

Bent Jensen borger i Helsingør solgte øl som så mange andre i byen. Han havde netop fået to tønder øl hjem, som han ville sælge i pottetal. Marine Urtegårds var da kommet ind til ham, netop som han stod i sin forstue, og hun spurgte ham, om han havde øl at sælge, hvortil han sagde ja, *saa spyttede hun 3 gange paa gulvet, spurgte saa om han havde skillings øl, han sagde at han havde 4 hvidtøl, saa spyttede hun 3 gange paa gulvet igen og sagde tre gange ret til pas gik saa ud fra ham.* Hans hustru havde tidligere af de samme 2 tønder øl udtappet for 24 skilling øl, men herefter fik han ikke mere ud af tønderne, men hvor øllet blev af, viste de ikke, da der ikke var vådt på gulvet under tønderne.

Videre vidnede Bendt Jensen at i fjor udi pesttiden var Marine Urtegårds i hans hus med en syg skræddersvend, og ville have ham liggende der. Da ville Bent ikke tage ham ind, hvorfor Marine blev vred og sagde da skal han få nok at tage vare på i sin egen port. Om natten derefter ved tolv slet blev hans hustru så syg i livet, at hun hverken havde ro at ligge eller sidde nat eller dag i 8 samfulde uger, indtil Citze Terskers flyede hende bedre. Hun sagde at hun var forgjort, og sagde Bendt ikke havde nogen anden

han kunne beskylde for samme sygdom end den som havde lovet hende ondt. Marine Urtegårds nægtede, hun havde ikke været i hans hus med nogen skræddersvend nogen tid ej heller havde hun lovet eller gjort hans hustru noget ondt.

Nu kom Jacob Pedersen skrædder og vandt ved sin ed med oprakte fingre, at i fjor en søndag morgen sad han sammen med Claus Clausen i Christen Jensen hus og drak for et par skilling brændevin, da kom Marine Urtegårds derind og hentede noget brændevin, og Jacob sagde *Gud bevare mig Marine, vil I drikke saa meget brændevin*, da sagde hun, *hvad kommer det eder ved*. Gik så, derefter kom hun igen efter mere brændevin, da sagde Jacob: *Hellig bitter Marine hvor drikker i meget brændevin*, da sagde hun *hvor svær du, jeg skal leve den dag, der skal ikke være mere kød paa dig end paa en spurv*. Siden da havde han haft et dårligt helbred.

Marine beskyldes for at have lovet en kvinde og hendes børn ulykke. Hun har taget lykken fra en anden kvinde, og hun er *gaaet baglæns ud af døren*. Hun har gjort Jens Vognmands heste vilde og gale, og hun havde båret noget *skiden rug* ind i vognmandens hus. Samme vognmand har set Marine Urtegårds og hendes pige med hinanden i hånden, *dansende fra en bakke til bakke ved Kongens Vej* [Gl. Hellebækvej]⁶¹ det var sket, da han om eftermiddagen ved syv slet førte sin hest ud. Da mødte han dem, og pigen havde Marine om armen, Marine kunne dårlig gå, og han spurgte hvad der var sket, hvortil hun havde svaret *at en sort ko havde stanget hende*. Marine nægtede stadig alt og sagde at det var løgn.

Anne Jensdatter var atter i byretten, meget syg og vanfør i hænderne. Hun svor, at hun havde lånt Marine Urtegårds 7 mark, og fordi hun krævede dem tilbage, kom de op at skændes, og Marine bandede og slog hende og lovede hende ondt, sådan som det var sket. *Hun var siden falden paa slæt jord og have brudt det ene ben to gange sønder, og den første gang det skete, var straks efter at hun havde været oppe og skændes med Marine Urtegaards*. Marine Urtegårds indrømmede at have lånt de 7 mark og betalte hende dem igen, men nægtede højlig, at havde gjort hende noget ondt. Bemærkelsesværdigt at netop denne Anne Jensdatter igen rager uklar med en af byens købekoner.

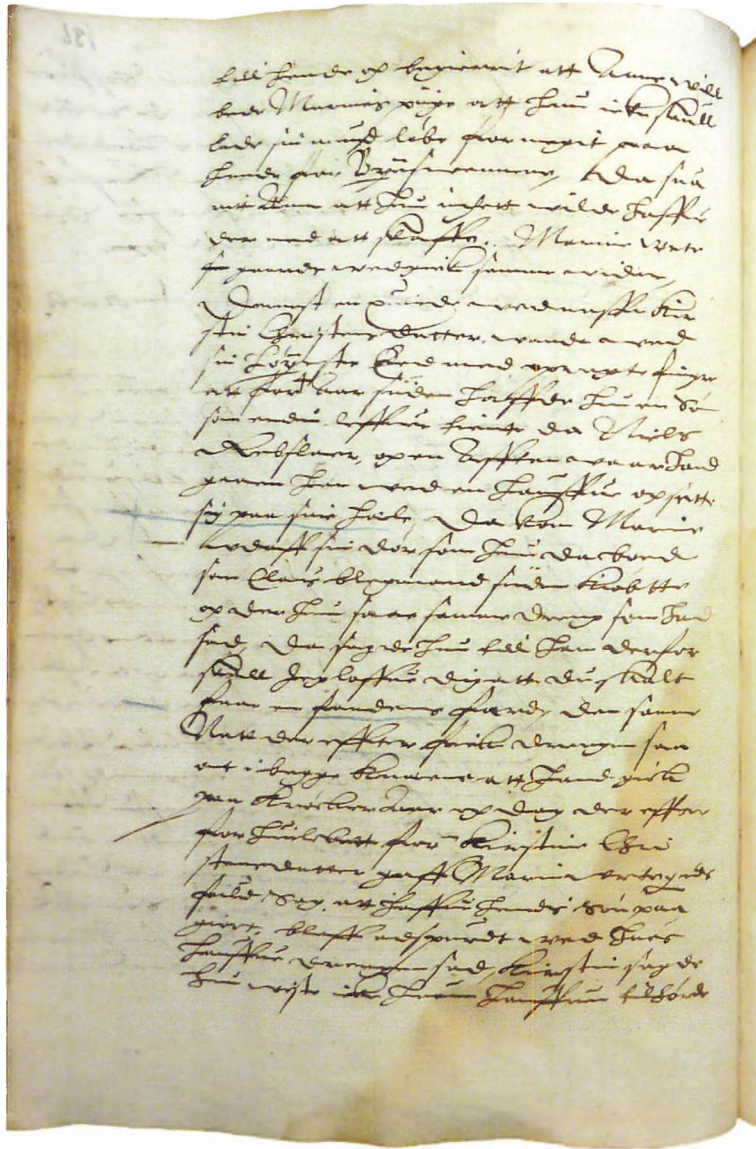
Mængden af vidner der kunne berette om Marines trolddom fortsatte. Den tidligere nævnte Kirstine Anders Urtegårds enke

vidnede, at i fjor ved Pinsetid, på et tidspunkt da hverken hun eller hendes mand var hjemme, var Marine Urtegårds og Trine Bundis gået ind i deres hus, hvor de ikke havde noget at gøre. Marine forklarede at hun ville have set på Kirstines kål, som hun ville købe nogle af. Hvortil Kirstine svarede at Marine jo selv havde kål, hertil forklarede Marine, at hun ville sælge sine kål og købe nogle af Kirstine. Da hun var der i huset var der kun en lille pige hjemme. Derefter blev Kirstines mand Anders Urtegård meget syg og lå i 18 uger og havde en underlig sygdom som han døde af, *ved sin sygdom blev hans gemægt [lem] saa stort, at naar han satte sig paa en stol hængte det paa jorden, og da han var død, var det ikke større end et æg.* (Han har antagelig fået brok som ofte kan blive ret stort og i sjældnere tilfælde indeholde en halv til en hel liter væske.)

Flere sager og skænderier og Marines ønske om at Børge Jønsen fra Asminderød *maatte faa en fandens færd inden tre dage, og inden tre dage derefter blev han saa forbigstret, at han ikke kunde sky ild eller vand, ej heller kunne han kende sin egen kone i tre maaneder.* Han lå siden i år og dag i sengen og der faldt store stykker af hans lår og han viste sine ar frem, lagde sin hånd på Marine Urtegårds idet han sagde at han skyldte ingen anden for sygdommen end hende og Djævelen.


En dreng Peder Pedersen kom ind på sine krykker, og sagde at han var 19 år gammel. Han svor ved sin højeste ed med oprakte fingre, at for fem år siden, da han havde tjent Niels Rebslager i omkring tre års tid *sad han paa sin hale ved et plankeværk* (forrettet sin nødtøft), *tvært ud for som Marine Urtegaards bod.* Da kom Marine i døren, og da hun så ham, sagde hun *derfor [du] skulle faa en fandens ulykke, 8 dage derefter om natten, fik han en ulidelig sygdom og laa derefter i 2 aar paa sengen og der faldt imidlertid store stykker ud af hans krop, som han nu arene paa sin ryg, laar og knæ lod til syne.* Peder Pedersen lagde sin hånd på Marine Urtegårds og gav hende fuld sag derfor. Marine Urtegårds sagde, at det var ved borgmester Niels Madsens plankeværk han sad, nægtede dog højligt her, som ved alle de andre anlager, at hun ikke havde gjort noget ondt.


Kirstine Niels Brolæggers, som er den nævnte drengs moder, kom frem og svor ved sin ed med oprakte fingre, at dengang Marine Urtegårds var bleven udlagt som troldkvinde, da kom Marine Urtegårds og hendes mand ind til Kirstine. Hun lå på sengen og drengen sad ved bordet. Nu spurgte Marine drengen ud om





Marine Urtegårds får her fuld sag for trolddom af Kirstine Christensdatter. Helsingør Tingbog 1625-27, side 136b.

han anklagede hende for hans sygdom. Hertil svarede moderen, at hun viste ikke – enten Gud havde det gjort eller onde mennesker. Havde Gud det gjort, da var dette vel gjort, havde noget menneske gjort dette, da erklærede hun de maatte faa deres straf derefter her i verden. Marine Urtegårds svarede hertil havde jeg kun[net] noget, da havde jeg ikke gaaet paa mine bare fødder til Maren Ringbjerg, dengang min mand Oluf laa i lang tid paa sin seng. Marine fortalte videre, at Maren Ringbjerg havde da spurgt hende om der da ingen var i Helsingør som kunne hjælpe hen-


 *Cornelis
Petersen
færgemand*


 *Frederik
Petersen
rebslager*


 *Gregers
Madsen
brygger og
handelsmand*

 *Hans
Kierurt
rådmænd*

 *Jens
Madsen
smed*

 *Jens Pedersen
brygger på
Sanden*

 *Jørgen
Bolt
kandestøber*

 *Niels
Søfrensen
bager*

Tingmænd i bytinget den 24. april 1626

Hans Kierurt, rådmænd

Tingmænd:

Svend Jensen

Cornelis Petersen

Niels Søfrensen, bager

Jens Pedersen, brygger

Bendt Nielsen, skrædder

Lave Gertsen, skrædder

Peder Nielsen, handskemager

Mads Jensen

Nævn på Marine Hoffmands den 24. april 1626

Rasmus Iversen, bødker (formand)

Jørgen Pedersen, snedker

Niels Jensen, skrædder

Jacob Petersen, skomager

Anders Joensen, murmester

Christen Jensen, vognmand

Hans Hansen, krogemager

Gregers Madsen, brygger

Peder Jacobsen, guldsmed

Jørgen Bolt, kandestøber

Hans Battel, kandestøber

Frederik Petersen, rebslager

Peter Fedt, klejnsmed [nævnt ved bytinget

24. april 1626 senere udskiftet med Jørgen Jørgensen
(antagelig skomager)]

Richart Meyer, vognmand [nævnt ved bytinget

24. april 1626 senere udskiftet med Truels Slagter]

Niels Olsen, vognmand [nævnt ved bytinget

24. april 1626 senere udskiftet med Niels Christensen,
bødker]

Hans Søfrensen, vognmand [nævnt ved bytinget

24. april 1626 senere udskiftet med Jens Madsen, smed]

mod Marine Hoffmands.) Marine må også have haft sin gang på Kronborg, for hun ønsker at slotsherren skal komme hende til hjælp. Da hun sad i fængslet og de to stadstjenere Jens Slangerup og Niels Pedersen havde vagten der, var Marines datter kommet med mad til hende, her bad Marine datteren om at skrive en seddel til slotsherren om at Marine måtte komme ud på borgen, *hende tykte det var uret, at de rige skulle gaa fri, og hun skulle fængsles. Skulle hun lide, da skulle der flere lide med.* Marine forklarede at hun havde sagt at *baade de rige og fattige, saa mange der var udlagt burde sidde i fængslet hos hende.* Hun skulle have nævnt både Maren Peder Holsts, Maria Jeppes og Else Fiskers. Det nægtede Marine og forklarede, at hun havde sagt, at *det gjaldt baade de rige og de fattige.*

Dernæst vidnede Boel Niels Olsens, at engang hun lå syg, da kom Marine Hoffmands ind til hende og sagde *at ville forvare hendes brød, for at det ikke skulle bortstjæles.* Da tog Marine noget brød af Boels kiste, og lagde det paa sengen hos hende. Derefter kunne Boel ikke sælge sit brød som før, men måtte sælge det billigere. Videre fortalte Boel, at nogen tid førend dette skete, da lå Boel engang syg, og Maren kom ind til hende og *ynkede hende stak saa sin arm under hendes hoved, bad Gud om at det maatte gaa Boel som Marine ville, det skulle gaa hende som hun og hendes børn.* Sidenhen kom Boel i Oluf Nielsens hus, hvor Marine Hoffmands svoger Hans Laursen sad,⁶³ da sagde Boel til ham, at *det maatte være en sver handel, hun kunde ikke være i fred for hans kones moder* – (det må være Marine). Hun havde skældt hende ud og sagt at Boel solgte sit brød med tyvepander, *dog hid flyede det ud med Jesus navn og solgte det i Jesus navn* og at Hans Laursen svarede: *Ja Boel den tid hun stak sin haand under eders hovedet da stak hun eder bre[?] fra eder.* Videre bekendte Boel at om fredagen før Marine blev sat fast, gjorde Boel sin kiste ren som hun plejede at lægge brød udi, og kastede smulerne for nogle ænder, da fandt hun en klud som var bunden sammen som et dukkehoved, så kom Boel Trommeslagers der ind og hun lod hende se den, spurgte hende om hun viste hvad det mon var i kluden. Det var som nogen stykker brunt krystalglas, hun troede det var *Fandens hamb [skind]*, og Boel Trommeslagers sagde, det var skarn, og bad hende kaste det paa ilden, så kastede Boel det paa ilden og gik ud paa torvet, mens det brændte, siden den tid havde Boel kunnet sælge sit brød igen. Marine Hoffmands nægtede højligt, at



Baggården til Strandgade 49. Bygningen blev opført af en af byens betydningsfulde mænd. I begyndelsen af 1600-årene var en række købmandsgårde langs Strandgade blev bygget, men i de dårlige tider i 1620'erne sank gårdene ned og blev til værtshuse.

hun ikke havde taget brød af Boels kiste eller lagt det på hendes seng, som hun havde vidnet, men at Marine kom ind til hende i hendes sygdom og holdt hendes hoved op, imens hun drog hoveddynen op under hende og fordi at Boel altid havde været sur over, at hun kunne sælge sit brød der. Marine sagde, *Gud giv det gaar mig og mine børn, som jeg vil.*

Knud Aagesen Knøtter er næste vidne og han har mange ting at fortælle i retten. Han bor i familien Hoffmands bolig i Lille Jylland. Han har levet af at sælge brød i Christen Tomesens bagerbod. Men da han på grund af uorden i regnskabet blev smidt ud af boden, tilbød Marine og Jens Hoffmand, at han kunne flytte ind i deres bolig. Men her oplever Knud mange tegn på trolddom, det ene mere fantasifuldt end det andet.

Knud fortalte at for omkring 10 år siden, da han arbejdede i Tomesens bagerbod var Marine Hoffmands kommet derind for at købe et hvedebrød for en hvid. Efter den tid kom han og hustruen *altid til kort*. Lige meget hvor påpasselig han og konen var med pengene, så kom de altid i stor gæld. Det bevirkede at de mistede arbejdet i boden, men hen imod sommer fik de igen arbejde der. De var da meget forsigtige med hvem de gav handsel. Siden skulle Knud engang bytte nogle penge for en kvinde, da var der fire 4-skillinger i en lille boddike (æske). Han ville nu give kvinden igen, som han stod ved boddiken da, *var det lige som en havde slaget ham under haanden, saa fløj de tre 4-skillinger af boddiken og lige som de havde faldt paa en liden kistebænk der stod, bad han hans kone tage dem op, hun svarede i kan selv tage dem, de ligger der paa kistebænken*. Så ledte de begge efter dem på kistebænken og bag kistebænken og under kistebænken og seltende (sigtede) asken udi en liden ildgrue, der var tæt ved, de kunne dog aldrig finde pengene igen.

En anden gang var der sket det, at han var lige kommet fra nattevagt og havde lagt sig. Hans kone var begyndt at tælle de penge, som de havde tjent ved salg af brød. I æsken lå fem skillinger oven på markstykkerne, da hun vendte sig om mod vinduet for at se hvor mange brød der var tilbage, da blev de fem skillinger borte, det på trods af, at der var ingen inde hos hende. En anden gang – det var en søndag morgen – hvor Knud havde det skidt, fordi han var *kommet alt for meget til kort*, da kom Marine Hoffmands ud af sin bod og spurgte ham, om han mente det var



hendes skyld. Så tog hun en håndfuld gryn og slog i sin mund og aad dem, saa munden fraaede paa hende, [og] ønskede at saa mange Djævole skulle fare i hende som der var gryn, om hun havde noget fra ham.

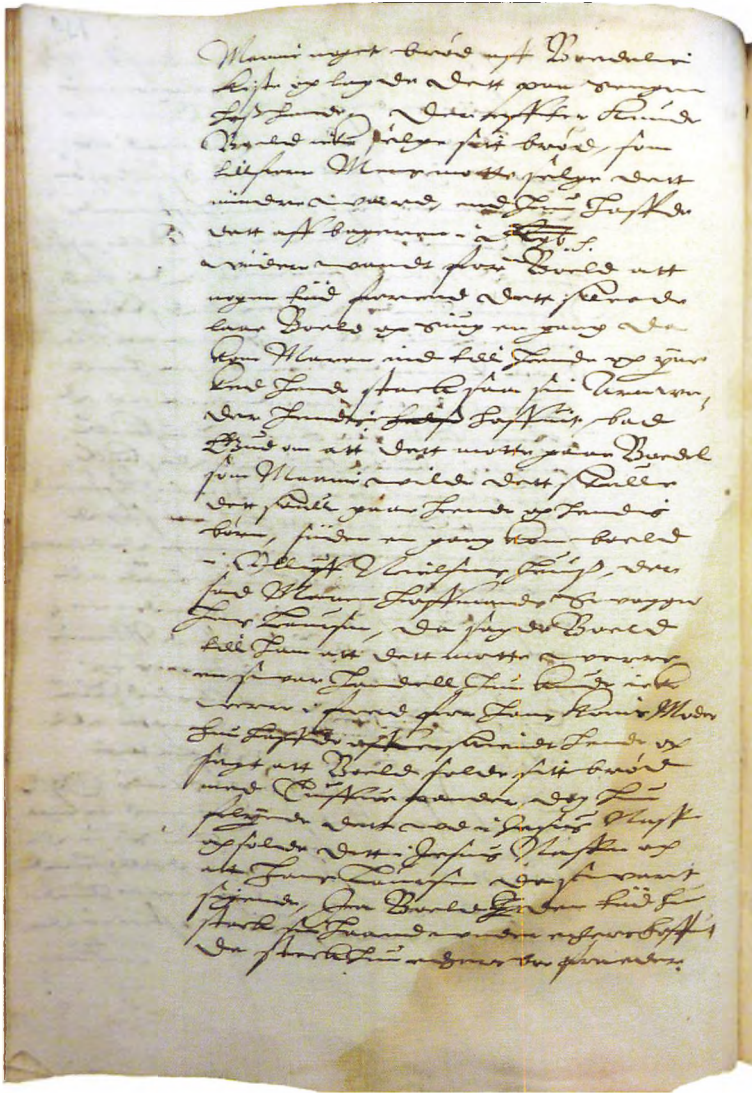
En dag opgjorde Knud sit regnskab med Christen Tomesen, det var 14 dage før jul, således at brødet som lå i vinduet hørte Knud til. Men 14 dage efter jul blev han pludselig Christen Tomesen 16 daler skyldig. Så blev han smidt ud af boden. Da var det at Jens Hoffmand foreslog at han og hustru, kunne flytte ind i deres bolig i Lille Jylland, hvor de da også havde deres søn boende.

En dag mens de boede der gik hans hustru ind i et kammer, da fandt hun en klud som var skredet ud under fodtræet. Hun tog kluden op og gik ind og viste Knud den, han tog kluden og skar den op for at se hvad den indeholdt. Den bestod først af Islandsk vadmel, dernæst boldavit (ubleget lærred), inden i var der jord, 3 grå stene, 3 rugvipper, 3 knopper hvidløg og en kors-skillig. De tog nu kluden og lod 3 kvinder se det, af disse tre er de to nu døde, men en lever ved navn Boel Søfrens, kvinderne mente, at man skulle brænde den. Så tog Knud en tagsten hvorpå han lagde kluden satte så ild til den og satte det ud i gården og lod den brænde op.

Så var der en nytårsaften ved elleve-tiden om aftenen, imedens han var i bagerboden, da kom der nogle katte hen under Marine Hoffmands vinduer, de skreg og råbte med hver sin stemme, som det maatte have været en diskant (drengesopran?). Næste morgen kom Anne Holsts og sagde til Knud, at hun så Marine Hoffmands gå med en potte fuld af ild, og det røg omkring hendes bagerbod, og Anne havde da spurgt hende, hvorfor hun gjorde det, hvortil Marine havde svaret, at hun gjorde det for nogle katte, der havde været der og haft en svar regimente om natten.

Knud havde mere at fortælle, nemlig at imedens han boede hos Marine gik der en på loftet som *et passelig føl* [?]. Loftet over alle boderne var uden skillerum. Altid når han talte derom, blev Marine vred, og spurgte hvordan det kunne være, at han kunne høre det, for hun kunne intet høre. Hun spurgte nu Knud, om han gav hende sag for det, han her havde beskrevet. Marine svor højligt, at hun aldeles ingen skyld havde udi alt dette.

Det næste vidne var en kvinde ved navn Karine, hun var gift med Søfren Murermester og havde også boet i Christen Tome-



Marine Hoffmans tager
noget brød af Bodels kiste,
hvorefter hun ikke kan
selge det mere.
Helsingør Tingbog 1625-
27, side 139b.

sens bagerbod. De havde klaret sig godt det første år. Men engang var der sket det, mens hun med sin mand sad og spiste, og de havde et fad kål foran dem, da var Marine Hoffmands kommet ind til dem uden et ærinde. Marine gjorde sig morsom ved at tage først skeen fra Karine og hun åd med den 3 skefulde kål, sigende ved hver skefuld Karine tager ikke min ske fra mig, så tog hun Søfrens ske, og åd 3 skefulde med den sigende ved hver skefuld Søfren tager ikke min ske fra mig.

En ting mere kunne hun fortælle, det var en søndag under prædiken, de var i boden og Marine kaldte folk væk fra Karines

vindue, men Karine bad hende lade folk stå der. (Det har været et salgs-slavindue – til at slå ned.) Hvortil Marine svarede *da skal du faa en fandens færd her af Torvet*. Efter den dag gik det tilbage for Karine. Lige meget hvad hun slog ind på, så beklagede hun sig derover og ønskede, at der var en god ven som ville låne hende en snes daler, så hun kunne begynde på noget andet. Marine Hoffmands svarede at hun godt ville låne Karine 20 daler. For de penge købte Karine sild, rødder og løg og drog hermed til Halmstad, hvor hendes mand i forvejen arbejdede. Da hun kom frem, kunne hun ikke sælge sine varer, hvorfor hun drog videre til Varberg, hvor hun solgte det hele og købte lærred, vadmæl og svenske roer, som hun førte med tilbage. Den første dag efter hun var kommet tilbage til Helsingør, solgte hun for 10 daler. Disse penge lagde hun i sin seng og lå på dem om natten. Om morgenen talte hun dem igen, da var det kun 8 daler. Så gik hun ind til Marine i hendes bod og i hendes overværelse talte hun pengene igen, nu var der kun halvottende⁶⁴ daler. Marine foreslog herefter hende, at hun talte dem en gang til, hvortil Karine havde sagt *Fanden tælle dem oftere, gik saa ud og laante 2 mark, og betalte Marine de 8 daler med grædende taare. Men Gud og hun maatte vide, om hun havde gjort sligt*. Karine bekendte også, at efter Marine havde lovet hende *en fandens færd*, havde hendes mand ringere og ringere kunnet lide hende *i aar og dag derefter*. Marine Hoffmands svarede på disse anklager, at hun ønskede sig ingen salighed, hvis hun havde taget Karines eller hendes mands ske og ædt kål med, eller gjort hende skade på hendes penge i nogen måde.

Nu kom Margrethe Gregers Madsens frem og vidnede *at hendes mand Gregers Madsen slaar og drages hende tit og ofte, og næring og bjergning staar dem fejl*. Endnu en ting ville Margrethe vidne, og det var om hendes første mand Oluf Mogensen, at han var forgjort og havde en ulidelig sygdom på et fjerdingårs-tid førend han døde, og i sin sygdom stod han op tog et stort træ i begge hænder og løb ud på Torvet til Marine Hoffmands og sagde til hende, *at fik han ikke sit helbred igen, da skulle han lade brænde hende, skulle han end lade tigge der til*, han gik så hjem og lagde sig igen.

En eller tre dage derefter kom der en mand fra Skåne her til Torvet, og da han havde hørt om Olufs sygdom, gik han ind til ham og spurgte hvordan det var fat med ham. Da han havde set

til ham, sagde han, *her er ikke længere liv at forvente, uden manden fan-
ger snart hjælp, vil i betale mig, da vil jeg hjælpe ham.* Da ingen ting før
havde hjulpet ham, blev han så hos ham og hjalp ham i 3 dage,
til han kunne æde og drikke og gå hvor hen han ville. Manden
fra Skåne forklarede at *den kvinde som haver 3 gange været der i huset,
imedes Margrethe haver ondt med sit foster hun havde noget baaret der ind at
ville lagt under Margrethe. Men det kom under Oluf, saa han fik sygdommen.*
Herefter drog samme mand bort, og Oluf blev syg igen og døde
8 dage senere.

Margrethe havde mere at fortælle, at imens hun gik til bar-
sel, spurgte Marine Hoffmands hende om hun og hendes datter
måtte komme ind til hende, når hun skulle i barselseng, hvor-
til hun havde svaret ja. Da Margrethes tid kom og hun gik og
havde ondt, kom Marine Hoffmands tre gange ind til hende, og
det var her Oluf blev syg to dage derefter. Margrethe bekendte
også, at da hendes mand havde fået det bedre, havde hun sagt til
den mand fra Skåne som hjalp ham, at *han skulle lade brænde Ma-
rine Hoffmands skulle han end tigge dertil.* Men manden havde svaret
nej, han ville ikke befatte sig med hende, og sagde *gør du hende
ondt, da gør du mig med.* Så drog han sin kurs (vej) og bød in-
gen godnat eller fik noget for sin umage. Margrethe vidste ikke
noget om den mand hvad han var for en, eller hvad hans navn
var. Hun vidste kun at Peder Slagter i Helsingborg, som kom ind
og så ham, nævnte hans navn ved at sige *Niels sidder i her, hvi talte
i ikke med moder Ellen med os før i drog over.* Manden svarede hertil,
han ville tale med dem, når han kom tilbage igen. Margrethe
beskrev ham som, en lav firskudden (firskåren) gråhåret mand, *der
gik som en afsæt (afsat?) præst og havde 2 eller 3 bøger i sit ærme.* Marine
Hoffmands spurgte nu Margrethe om hun ville give hende fuld
sag, for at hun havde gjort hende eller hendes mand noget ondt.
Margrethe svarede, at hun havde talt sandt, og ville ikke videre
have dermed at gøre. Marine Hoffmands nægtede hvad hun hav-
de sagt nemlig, at hun ikke var mere end en gang hos Margrethe,
dengang hun havde ondt med sit foster.

Endnu en kvinde ved navn Lutze Olsen træder frem og vidner
at Citze Bødkers og Marine Hoffmands datter købte 2 svin af
Lutze og hendes mand for nogen tid siden. Svinene slagtede de
og solgte dem på Torvet, pengene hertil havde de lånt af Marine

Hoffmands. Men da de havde solgt svinene havde de ikke tjent noget på dem, hvilket de beklagede for Marine Hoffmands i Lutzes nærværelse. Men Marine Hoffmands lod skylden gå videre *han som havde solgt dem de svin, skulle faa skam med sine svin, og svinene med ham*. Derefter døde et svin for Jens Olsen, og 4 stykker blev så gale at de løb tvært op på væggene, så bandt han dem og lod dem køre ud til skoven, hvor de løb ud og druknede sig selv i stranden og nogle i moradset. Jens Olsen svor at det med den skade han havde fået, var det præcis ligesom hans hustru havde vidnet. Om Marine Hoffmands havde gjort det eller ej, det må Gud og hun vide, han ville ikke give hende fuld sag derfor. Marine Hoffmands nægtede ved sin højeste saligheds ed, at hun hverken havde lovet eller gjort Jens Olsen eller hans hustru eller svin noget ondt.

Sagen mod Marine Hoffmands er nu rykket tilbage til det 4. ting i bytinget den 22. maj 1626. Igen blev der spurgt om der var nogle som ville stå inde for Marine Hoffmands, men kun Jens Hoffmand og hans søn ville svare for hende så vidt deres formue kunne strække.

Flere vidner havde meldt sig. Hans Markussen, der var borger her i byen bekendte, at da han i fjor engang var sammen med Laurs Klokkerdreng inde på Torvet hos en kvinde ved navn Karine og sad nogen stund og drak, så gik Hans ned til stranden og ind i Vandhuset, da kom Marine Hoffmands gående derind, og hun havde sin kåbe over sig. Under kåben havde hun en bønne med et indhold han ikke viste hvad var, indholdet kastede hun i stranden og skyldede bønnen herefter. Hans gik tilbage til Torvet og Laurs Klokkerdreng og fortalte hvad han havde set Marine Hoffmands gøre. Marine Hoffmands der boede der ved siden af hørte det, svarede ham *det skal du faa skam derfor*. Sidenhen da han gik hjem *blev begge hans ben, som de havde været skoldet i sydehedt vand, de var fulde af hvide bobler, og som de heledes efterhaanden, saa brød de op igen, og benene er aldrig blevet hele igen*. Hver dag om eftermiddagen ved 3 slet, må han nødvendigvis lægge sig, så benene ligger højere end kroppen, ellers har han ingen ro i benene for en ulidelig pine.

Der er også historien om Elline Jens Skålefarvers, der fortæller om hvad der skete med øllet i potten. For nogen tid siden, skete der det, at netop som Elline stod på Torvet og købte sig noget fetalje, kom Marine Hoffmands til hende og Marine bad Elline om



at gå med ind og besøge hendes syge mand. Marine tog hende så ved kåben, så Elline endelig måtte gå med hende. Da de var kommet ind, bød Marine hende brændevin, men da Elline ikke ville drikke brændevin, hentede Marine for 2 skilling øl, og slog i en potte, for at varme det og ville skænke det for Elline. Hun kaldte også på sin broder som kom ind for, at han skulle drikke med. Som potten stod der på ilden tog Marine 2 papirer ned af en hylde og slog i potten, Elline viste ikke hvad der var i de papirer. Men som de sad begyndte potten på ilden at danse og slugte ilden ud, og hueldis [hviroledes] om saa benene vendte op. Da spurgte Elline hvad det skulle betyde, og Marine svarede i tør intet skøtte det her er saadan skik at vis her koges, vil Vætten have halvdelen deraf. Elline sagde at det måtte være Fandens Vætter, hvis de skulle have halvdelen af hvad hun købte for penge. Hun bad Gud bevare sig for slig Vætter. Da ville Marine ikke lade dem gå fra sig, men hentede endda halvanden potte øl og varmede, som de måtte drikke ud af, førend de gik fra hende.

Marine Hoffmands bekendte at *Elline Skaalefarvers og hendes broder var i hendes bod, men svor ved sin himmeriges part, hvad de havde vundet om den potte, som skulle have danset paa ilden, det var usandt det de havde sagt.*

Hans Markussen Ellines broder gik frem og lagde sin hånd på Marine Hoffmands sigende, *saa sandt jeg er et ærligt menneske haver i gjort mig den svaghed, jeg haver, jeg skylder ingen andre derfor, efterdi jeg fik den der i lovede mig skam.*

Svend Jensen der var borger her i byen fortalte at Marines svoger Hans Laursen en dag gik sammen med en anden mand frem foran hans dør. Svend kaldte ham ind for lade ham se en rende, som var lack (i stykker), men da de kom ind i stuen og han fortalte ham om renden, så Svend at Hans Laursen var meget drukken, og han havde da gerne været ham kvit igen. På et tidspunkt spurgte Svend ham hvorledes det mon stod til med den sag med hans hustrus moder (Marine Hoffmands). Hertil svarede Hans Laursen *ved Gud jeg ved ikke, jeg tror vist at havde hun kunnet trolddom da havde hun forgjort mig, thi jeg for to aar siden slog hende et hul i hendes hoved, og maatte give 5 daler til bartskeerløn.* Nogen tid derefter var Hans Laursen på en færge der sejlede her fra og til København. Det var godt vejr da de lagde ud fra broen, men da de kom ud,

trolddom, ej heller havde han set eller fornemmet, at hun omgikkes med dragedukker eller andet trolddom i nogen måde. Marine Hoffmands nægtede kraftigt, at hun aldrig hverken havde lovet eller gjort Cornelis eller hans hustru noget ondt i nogen måde, ej heller havde hun set dragedukker i alle sine dage så sandt hun vil arve Guds rige.

Den 19. juni holdtes det sidste møde i bytinget. Hendes svoger Hans Laursen fremlagde et skriftligt vidne som blev læst og påskrevet. Hvorefter han og Marine blev spurgt om de havde mere at sige inden den endelige dom. Hans Laursen svarede at de fik ikke mere af ham i dag, men en anden tid ville han komme med mere (han har givetvis villet gøre et sidste forsøg på at redde sin svigerinde). Men de 16 mænd svarede at de ikke længere kunne udsætte deres tov, undtagen hvis han havde en stævning eller andet at fremlægge. Da han ikke havde mere, gik de 16 mænd en efter anden frem og lagde hånd på Marine og svor endrægtig (i fuld enighed) *at de ikke andet rettere kunne forfare end Marine Hoffmands jo er skyldig i trolddomsgerning*. Efter bytingsdommen er sagen mod Marine Hoffmands forsat i landsretten hvor sagen er fremlagt for dommerne. Som de øvrige trolddomsprocesser stadfæster landsretten byrettens dom.

Tilbage i Helsingør, var rådet atter samlet i rådstuen fredag den 4. august hvor formanden Rasmus Bødker og hans medfølgende nævninge begærede at borgmester, råd og byfoged ville lade Marine Hoffmands pine. De fik at vide at *de kunne faa bødlen naar de ville og lade pine hende saa meget dem lystede, de skulle sige hvad tid, de ville have ham, saa skulle de faa ham*. Derefter lod borgmester og råd dem vide, at *hun skal henrettes paa den først kommende mandag*. Et rystende svar fra myndighedernes side, noget lignende skal man lede forgæves efter i mange trolddomssager.

Herefter må Marine Hoffmands være blevet pinligt forhørt, men uden at hun har bekendt. Hun har tidligere meddelt at hun ikke ville brændes sammen med Marine Urtegårds og Else Fiskers, men ville have et bål for sig selv. Kort tid efter dør hendes mand, og han bliver begravet af de fattiges penge.

Marine Hoffmands blev brændt den 7. august 1626, blot 14 dage efter at Marine Urtegårds og Else Fiskers blev brændt. Der blev afholdt 6 retsmøder i bytinget og 4 i rådstuen. 18 vidner blev

indkaldt, det var hendes lejer, nabo, og mange torvehandlende, en bøssebager og borgmester Povl Lejel. Blandt de 16 nævninge er fire vognmænd, hvilket hænger godt sammen med hendes torvehandel, to kandestøbere m.fl. og andre der angiveligt har boet i hendes nabolag. Hendes formue strakte til hendes kost i kælderen, men kunne ellers knap dække hendes udgifter til retsagen. Skiftet efter hende oplyser, at der af hendes formue skulle tages 11 daler til kost, mens hun sad i kælderen, 6 daler der skulle betales til myndighederne og 5 daler til svigersønnen der i første omgang havde lagt dem ud.

Processen imod Marine Pommerantzis

Marine Pommerantzis er blevet udlagt af Birgitte Skånings. Som Mette Ebbis og Citze Terskers er hun en af byens troldkvinder, der med bibelen i hånden læser over folk og har mange gode råd for sygdomme. Vi ved ikke hvor gammel hun er, måske midaldrende. Vi hører ikke noget om hendes familie, eller noget om hvorvidt hun har været gift, eller har nogle børn. Der er mange der skylder hende penge for små handler. Når de har svært ved at betale, lover hun dem ondt, og der sker ulykker eller forskellige sygdomme rammer dem. Hovedparten af vidnerne skylder hende penge. Hun har også selv lånt penge, for at gøre et køb. Hun ejer kun det tøj hun går og står i ved retssagens begyndelse. Hendes sociale status var også faldet på de to år fra 1624 til 1626. I 1624 var hun blevet forvist fra Helsingør, men er så relativt hurtigt vendt tilbage. Sandsynligvis har hun tidligere ernæret sig som prostitueret, og måske hænger det sammen med hendes hyppige færden omkring stranden, søens folk, fiskere, færgemænd og værtshuse m.m., og sandsynligvis er hun tilflytter.

I det samme år 1624 havde hun løse folk boende, uden at vi ved hvor. Hun har engang som ung været i tjeneste hos en frue, hvor hun har lært et af sine gode råd. Hun er rapkæftet, men ikke så meget som f.eks. Birgitte Skånings. Hun har ligesom Citze Terskers fulgt et lig til graven dvs. været bedemand. Hun vasker også folks hår og tøj og pudser deres tintøj. Jacob Michelsen brygger ejer et hus i Lille Jylland, hvor Marine bor. Hun har også været til huse hos bøssebager Peter Holst i 3. fjerding. Peter



Vaskefige. Pieter de Hooch.


Holst er enkemand og Marine foreslår at han får en kone der kan signe ham. Hun har en overgang boet til leje hos Maren Boes (Maren er dog død i løbet af 1625). Hun opholder sig en del hos Jens Bysvend, hvor der er udsækning og hvor hun sammen med Jens' kone giver gode råd. Marines omgangskreds og naboer er især fiskere, færgemænd, skibsbyggere, bryggere, småhåndværkere og en enkelt bøsse-maker. Hendes færden foregår også mest i byens 1. fjerding ligesom Marine Hoffmands, samt nede ved skibsbroen.


Marine Pommerantzis problemer begyndte under forhøret af Mette Ebbis i bytinget den 17. februar 1626, hvor hun sammen med Citze Terskers ville have sat lys under sognepræsten hr. Peder. Men vi skal tilbage til rådstuemødet den 10. august 1625 hvor Birgitte Skånings udlægger kvinderne Marine Pommerantzis og Mette Ebbis for at være trolddomskyndige. Birgitte sagde da, at skulle hun brændes skulle de to også brændes med flere. Mette Ebbis skulle have forgjort Anne Jensdatter og Marine Pommerantzis skulle have forgjort Søfren Beck.


I marts 1624 havde han stævnet hende for i løbet af vinteren at have herberget *en hob løse folk*, deriblandt en, der havde begået tyveri hos ham. Maren havde siddet i tugthuset, og nu besluttede rådstueretten, at hun skulle forlade Helsingør inden 3 solemærker (døgn, tidsmærke efter solens gang), såfremt hun *ikke ville udledes [jages ud af byen] af bøddelen*.⁶⁵

Mette Ebbis og Marine Pommerantzis blev begge sat i rådhuskælderen efter Birgitte Skånings udlæggelse. Marine Pommerantzis svor at hun ingen trolddom kunne. Men sagde, at imens hun var i tugthuset, hvor den uret som var sket hende af velbaarne Christoffer Basse mens han var lensmand, og desuden ogsaa af Laurs Stockholm der havde anklaget hende for tyveri, læste hun daglig over dem af den 109. kong Davids Psalme,⁶⁶ indtil hun paa grund af Christoffer Basses svaghed, holdt op og lovede aldrig mere at læse den over nogen. Men hun bad siden godt for ham igen, og hun brugte at læse det offentligt i folks påhør i tugthuset.


Den 6. februar 1626 må hun møde op i bytinget, da man har hørt at Ebbe Ebbis har sagt, at Marine skulle finde en måde, så byfogeden aldrig skulle kunne fængsle flere.


 *Cornelis
Petersen
færgemand*


 *Gurrus
Køller
tømmermand*


 *Hans
Kierurt
rådmand*

 *Holger
Olufsen
byfoged*

 *Jens Pedersen
brygger på
Sanden*

 *Jørgen
Jacobsen
snedker*

 *Jørgen
Jacobsen
snedker*

 *Niels
Søfrensen
bager*

Tingmænd i bytinget den 17. juli 1626

Holger Olufsen byfoged

Hans Kierurt rådets kæmner

Tingmænd:

Svend Jensen

Cornelis Petersen

Niels Søfrensen, bager

Jens Pedersen, brygger

Bendt Nielsen, skrædder

Lave Gertsen, skrædder

Mads Jensen

Nævn på Marine Pommerantzis den 17. juli 1626

David Hansen, vejer (formand)

Jørgen Preen, skomager

Mester Jørgen von der Breda, bartskeerer

Jørgen Jacobsen, snedker

Jost Steffensen, væver

Jacob Slagter

Gurrus Køller, tømmermand

Cort von Minden, skomager

Christen Hansen, drager

Peder Børgesen

Rasmus Jensen Greve

Jens Onesen

Niels Halmsted, færgemand

Engelbrecht Engelbrechtsen, færgemand

G[amle] Jens N., bødker

Mathias Melchiorson, væver

Marine Pommerantzis må være kommet op af fangekælderens for den 17. juli 1626, bare 4 dage inden Else Fiskers og Marine Urtegårds bliver brændt. Tinget er samlet da Hans Nielsen hakelseskærer i onsdags havde givet Marine fuld sag for trolddom.

16 nævninge blev udnævnt med byens vejer David Hansen som formand. Nævningene gjorde deres skudsmål og spurgte om der var nogle der ville tage hende i forsvar, men ingen nævnes.

Herefter følger 5 forhør i bytinget og 2 på rådstuen. Først en lang historie der begynder med den nu afdøde Laurits Stockholm, som engang sad ved sit bord sammen med nogle folk, mens hans kone Anne Pedersdatter var i sit stegers. Marine Pommerantzis var kommet derind, men var gået ud igen førend Anne kom ind i stuen. Da Anne herefter kom ind i stuen, sagde Laurits til hende *kone i spotter i døren thi her var en ond kvinde inde*. Herefter var Anne gået ned i kælderen og da hun senere kom op igen, spurgte hun Laurits, hvem den kvinde var og fik at vide, at det var Marine Pommerantzis. Senere kom Marine derind tre gange i løbet af en dag, det var da Laurits lå i sengen. Marine så til ham, og sagde at hun var gået vild, selv om hun burde vide bedre, da hun boede der i nabolaget. Derefter blev Laurits bange og forstyrret, han sagde til sin hustru, som gik efter ham i gården og på loftet, *kone jeg er saa bange, at jeg aldrig ved, hvor jeg vil være, her er saa mange onde aand-der hos mig*. Så foreslog Anne ham at gå med i kirke og bede Gud om nåde, så de onde ånder måtte vige fra ham. Hvilket de også gjorde, og siden blev det igen bedre med ham, så han kunne ligge i sin seng i nogenlunde ro og hun fik sognepræsten Peder Lange til at komme til ham og trøste ham. Derefter blev han syg igen, så han lå til sengs i halvandet år og syv uger, til sidst havde han ingen ro, kun når han fik mad, hvor han blev så grådig, at han ikke kunne mættes, men han var kun skind og ben. Hertil svarede Marine Pommerantzis, at dengang Maren Boes var død, det var der hvor Marine Pommerantzis havde boet, var Laurits på sin hustrus vegne arving efter Maren Boes. Han havde beskyldt Marine for at have gemt noget af godset af vejen og anklagede hende til lensmanden Christoffer Basse. Herefter lod lensmanden hende hente ved nattetide og sætte i fængsel dvs. i rådhuskælderen og senere blev hun ført til tugthuset på Kronborg. I tugthuset læste hun op af Davids Psalmer både over Christoffer Basse og Laurits Stockholm, det var den salme »Gud, min pris«, den læste hun også over dem som havde gjort hende uret. Men Marine Pommerantzis svor højlige på, at hun hverken havde gjort eller kunne nogen trolddom.

Efter hun var kommen ud af rådhuskælderens igen, kom hun ind til Michel Nielsen remmesnider og bad om hjælp til hendes omkostning. Hertil havde Michels hustru med eftertryk sagt, *det er synd at give eder noget, thi man siger i haver forgiort Christoffer Basse*. Marine havde svaret, at hun kunne ingen trolddom, men havde læst Davids Psalme over ham, så han blev både kroget og krum, og en gang mødte hun ham siden hen på gaden, og så hvordan det var gået med ham, *da ynkedes hun over ham og læste saa tilbage igen, saa han fik det noget bedre*. Marine sagde at hun var gået hen i kirken, og var faldet på sine bare knæ og bedt Gud ville hjælpe ham, og læste her sit fadervor og trosartiklen.

Marine Pommerantzis krævede engang skibsbyggeren Jens Povlsen for 3 mark, som han skyldte hende. Han havde ingen penge på det tidspunkt og hun havde da sagt *du skal faa skam for du vil ikke betale mig*. Tre dage derefter var han taget til København for at ordne noget på Laurs Tygesens skude. Han havde da *slaaet sin arm sønder og en karl der var der ombord havde slaaet den anden arm sønder*, selvom han ikke havde gjort hende noget. Marine Pommerantzis forsvarede sig med, at da Jens mødte hende, og hun krævede ham for de penge han skyldte hende, da havde han selv sagt, at *saafremt hun ikke fik en mark i den anden uge, da give Gud han slaar begge sine arme itu*. Det nægtede Jens og sagde, at hun havde sagt at *dem som skyldte hende penge og ikke ville betale de skulle faa en ulykke*.

Niels Pedersen stadstjener fortalte, at engang han var blevet heftigt syg, sendte han sin broder ind til Jens Bysvend, her skulle han sige til Marine Pommerantzis og Jens (Bysvends) hustru, at *hvis han ikke fik det bedre igen, skulle de faa skam begge to*. Men de gav ham følgende råd, *kom hid en søndag eller torsdag morgen, saa vil vi sige dig nogen raad*, så kom han om søndagen derind det var førend solen gik op. Her bad de ham hente noget jord fra den nye kirkegård, hvilket han også gjorde og jorden bandt de ind i en klud og den fik hans broder, så han skulle binde den på Niels, hvilket han også gjorde, og efter den behandling fik Niels det noget bedre, så han kunne gå og kom *noget tilrette derefter*.

Jacob Jensen fogedsvend stod nu frem og sagde, at for et år siden havde han lovet at låne Marine ½ daler til hjælp for at indløse et stykke lærred som hun havde udset sig. Det ville hans hustru dog ikke gå med til. Senere var Marine kommet ind i hans

daler. Men da hun ikke fik den, gik hun et andet sted hen og lånte den. Da hun kom tilbage efter at have indløst lærredet, blev hun samme dag sat i fængsel.

Endnu en gang dukker historien op med lensmanden. Jacob Michelsen der havde været Marines husvært havde engang gjort et væddemål med Erik Skrædder og tabt en kande øl, årsagen var den salme Marine havde læst for Christoffer Basse. Han fortalte hende da han kom hjem, at han havde tabt, fordi han holdt på at det var den 29. salme.⁶⁷ Marine kunne da fortælle ham at det var den 109. salme. Jacob sagde, det er en farlig salme den, *en maa grue for de farlige ord der udi staar*, hvortil Marine svarede *ja det er saadan en salme, at dersom en gør nogen noget uret, hvor ringe det monne være, og den som uret sker læser den salme over den som uret haver gjort, hver morgen, da træffes dette menneske aldrig paa jorden mere*. Jacob havde da sagt til Marine *se til hvad I siger, Gud bevare os det er farlige ord, at I ikke kommer i ulykke derfor*.

Marine Pommerantzis kom engang ind til Johanne Rasmussdatter, der var fiskeren Anders Laursens hustru og spurgte efter deres fiskerkarl ved navn Gudmand. Han skyldte hende penge. Men da han ikke var hjemme, gik hun igen. Næste gang hun kom var han heller ikke hjemme, da bad hun Johanne betale hende for ham, men det kunne Johanne ikke. Tredje gang hun kom, fandt hun ham hjemme og krævede ham for pengene. Men han påstod at han intet skyldte hende. Marine svarede ham, at *han kunne vel huske dengang hun gav ham en flækket sild, som han skyldte hende*. Så kom de op at skændes hvorefter Johanne viste dem begge ud ad døren, og bad dem gå ud på gaden, hvis de ville skændes. Marine blev nu vred på Johanne, og sagde *hun skulle faa en fandens færd, for hun ville ikke lade faa hendes penge*. Siden den tid havde hendes mand mistet to skuder, og alting var gået tilbage efter dem. Men om Marine havde gjort det eller ej *det maa Gud vide*. Marine Pommerantzis indrømmede, at hun havde bedt Johanne hjælpe hende, så hun kunne få sine penge tilbage fra deres fiskerkarl, og senere da Marine krævede pengene af karlen selv, da havde han sagt at han *ville give hende Djævelen*. Nu var Johanne kommet frem i døren og sagt til Marine *din forviste djævel, det fanden føre dig her fra*. Marine forsvarede sig, og mente at hun var forvist med urette. Johanne havde også sagt *gid du faar en fandens*

færd. Marine havde svaret hende med eftertryk Gud give det gaar dig som du ville mig.

Gregers Fiskers hustru Margrethe Carstensdatter, kom en dag ind i Jens Bysvends hus. Her sad Marine Pommerantzis for enden af bordet, sammen med en gammel mand på bænken, og de drak brændevin af et rømer (rømerglas) da hørte hun manden sige, at han ville svare for Bente Jeppis indtil hun blev lovforvunden. Marine havde da sagt, *jeg skal sige eder tre ord i stedet for, saa i skal vel vinde sagen.* Marine sagde at det havde hun ikke sagt, men hun havde sagt til Anders Olsen, da han talte om Bente Jeppis,⁶⁸ at *dersom hun var fri da friede Gud hende vel.*

Fiskeren Laurs Michelsen skyldte Marine penge, og han havde sagt til hende, at når Gud ville han kom hjem fra Skanør, skulle han vel betale hende. Marine havde da svaret sigende *ja, ja efterdi du vil ikke betale mig, skal jeg vel for raad med dig inden du kommer hjem.* Siden den gang han var med Claus Laursens sildebåd ved Skanør for at fiske, hvor de sejlede nogle både sammen. De andre både som sejlede ved siden af dem havde deres sejl i højden i godt vejr, men de selv måtte tage 3 svøft ind, og i det samme kuldsejlede båden og de mistede en mand, ved middagstid. De drev rundt med båden og garnene indtil hen imod aften, førend nogen kunne bjerge dem, og de både som sejlede sammen med dem kastede deres anker, for at redde dem, men ankeret ville ikke fatte i grunden.

Endnu en anklage mod Marine Pommerantzis. Hun vaskede bøsse-mageren Peter Holst hoved 14 dage før Påske og gjorde hans klæder og tin rent, derefter drog hun til Frederiksborg, og kom igen 14 dage efter Påske. Da var Peter blevet syg og lå opsvulmet i hovedet. Marine spurgte ham, hvordan han havde fået det sådan, *han maatte vist have staaet paa et sted og kast vand fra sig, som han ikke skulle, saa han var bleven vætteblæst.* Peter sagde, at der var kommet en kvinde ind til ham i huset, og de sad og drak en kande øl, da frøs han og lod lægge mere kul i sin ovn. Han fik ondt i sit hoved, Peter Bøsemager indrømmede, at kvinden havde sagt til ham, at han var vætteblæst.

Der er også en anden version af Marine Pommerantzis vaskning af Peter Holst bøsse-mager hoved, hun havde lavet en lud som hun vaskede ham med, *saa baade hud og haar gik af hans hoved,*

en otte dage eller noget derefter, siden derefter blev han meget syg, og laa elendig. Da kom Marine og nogle andre kvinder ind og besøgte ham, men da de andre kvinder gik ud igen, spurgte Marine ham om han ikke ville have en kone der kunne signe ham, hvortil han svarede nej. Så blev hun hos ham indtil han blev rask igen. Derefter jog byfogeden hende væk fra ham.

14 dage derefter kom en kvinde ved navn Anne Andersdatter, som var Niels Fiskers hustru til hans dør og ville ind. Hun ville dog ikke sige noget, men stod og mumlede. Så åbnede han døren for at se hvad hun ville og hvad hun foretog sig. Da hun gik ind i stuen, havde hun et dødningehoved under kåben, som hun kastede på bænken og ville så gå stille ud igen, men han kom imellem hende og døren og tvang hende til at fortælle hvad det her skulle betyde. Kvinden forklarede at Marine Pommerantzis havde befalet hende at bære den derind. Så forlangte han, at hun fjernede det igen.



*Mand med et krus.
David Teniers.*

Anne Andersdatters udlægning af samme historie var, at hun efter andre folks råd, havde set Marine Pommerantzis tage en hovedpande på kirkegården. Hun var gået hen til Marine i Peter Bøsemagers hus for at låne kraniet af Marine. Hun ville give sin mand den *saa han kunne drikke af den imod sin sygdom*. Marine sagde til hende, da hun lånte den, *kvinde det hjælper eder intet undtagen i tager den tiendes og bærer den tilbage tiendes*. Hun gav sin mand, der var syg af koldfeber, så han 3 gange kunne drikke af samme pande, men det hjalp ham ikke. Så bar hun den tilbage til Peters hus, og lagde den under hans bord. Peter svarede at han tvang hende til at tage den med sig igen. Marine Pommerantzis fortalte, at hun havde taget et kranium ved en grav, hvor hun havde fulgt et lig til graven, i den mening at hun ville give Erik Skrædder den at drikke af, som da lå syg af koldfeber. Hun havde set en frue, der hvor hun havde tjent tidligere gøre sådan, og det var for at Erik Skrædder kunne blive rask igen, så han kunne betale de penge tilbage, som han skyldte hende

Bytinget mandag den 25. september 1626

Bytinget bliver holdt med Povl Lejel i byfogedens sted med følgende tingmænd: Svend Jensen, Cornelis Petersen, Niels Søfrensen bager, Jens Pedersen brygger, Bendt Nielsen skrædder, Lave Gertsen skrædder, Peder Nielsen handskemager og Oluf Andersen.

David Hansen og hans medfølgende 16 mænd lod i retten føre Marine Pommerantzis frem og lagde deres afrigt (dom) hvor i de havde svoret og sagt at hun var skyldig i trolddomsgerning. Samme dom var underskrevet den den 20. september 1626 af velbaarne landsdommer Jacob Ulfeldts egen hånd og af landstinget konfirmeret og stadfæstet.

Da begærede Marine Pommerantzis at hendes skudsmål måtte hentes, hun forklarede at det lå på Jens Bysvends loft. Herefter sendtes to mænd hen for at søge efter det. Marine forklarede at hun havde en kiste stående hos Michel Færgemand med allehånde gods i, den havde en pige fået i gæld imedens hun havde siddet i fængsel, og eftersom hun skyldte samme pige 11 daler, 1 mark. De to mænd kom igen og sagde at de ingen breve havde fundet.

De 16 mænd frembar nu et lidet skrin de havde fundet i Jens Bysvends hus, men der var ingen skudsmål, men kun nogen ko-

pier og suplikater, og et register på hendes gods hun havde hos Michel Færgemand vise det sig da kisten blev lukke op i retten.

Hun blev nu dømt, fordi hun af 16 mænd er svoren skyldig i trolddomsgerning og samme tov er stedfæstet af 16 mænd, *hun bør derfor lide paa sit liv til baal og brand.*

Der havde i sagen været indkaldt 27 vidner, det var en broget forsamling af borgere, fiskere, en færgemand, skibsbygger, skomager, skofflikker, bødker, bysvende, stadstjeneren og byens hyrde der vidnede. Marine Pommerantzis blev dømt i landsretten i Ringsted samt i bytinget den 25. september 1626. Hun kan have været i pinligt forhør, men har ikke udlagt andre.

Efter 11 forhør i byretten og 5 i rådstuen samt et i landsretten den 20. september 1626, blev hun brændt den 8. oktober 1626 på Galgebakken og hendes ejendele blev opgjort. Hendes kost i fængslet blev betalt indtil juni 1626 af Jens Bysvend. Derefter betales den indtil 24. september 1626 af Oluf Christensen hvorefter skarpretteren stod for hendes kost i 14 dage til henrettelsen. I kærnerregnskaberne fortælles at skarpretteren fik 5 daler for hver kvinde han henrettede, men for den sidste Pommerantzis fik han kun det halve.

Forhør og udlæggelse af enken Maren Peder Holsts

Flere kvinder er blevet nævnt i forbindelse med påstået kendskab til trolddom i forhørene, uden at det har ført til nogen retssager. Men den rige enke Maren, der var rådmanden Peder Olufsen Holsts hustru, får en alvorlig anklage mod sig og udlæggelse som troldkvinde, dog uden at det føre til nogen retssag mod hende. Maren Peder Holsts, som hun normalt kaldes i bøgerne, blev udlagt af Mette Ebbis, og hun hører absolut ikke til den ovennævnte kategori af købekoner eller troldkvinder.

Maren tilhørte en af byens velhavende familier. Hendes fødenavn var Maren Johansdatter, hendes fødsel kendes ikke, men forældrenes navne var Johan Butzer og Kirstine Knudsdatter. Omkring 1585 blev hun gift med Peder Olufsen Holst, og hun blev begravet den 12. februar 1632 inde i Sankt Olai Kirke, med alle klokkernes klang og 3 pund vokslys der oplyste højtideligheden.⁶⁹ Herefter bliver hendes bo opgjort, som vi fortæller om senere.

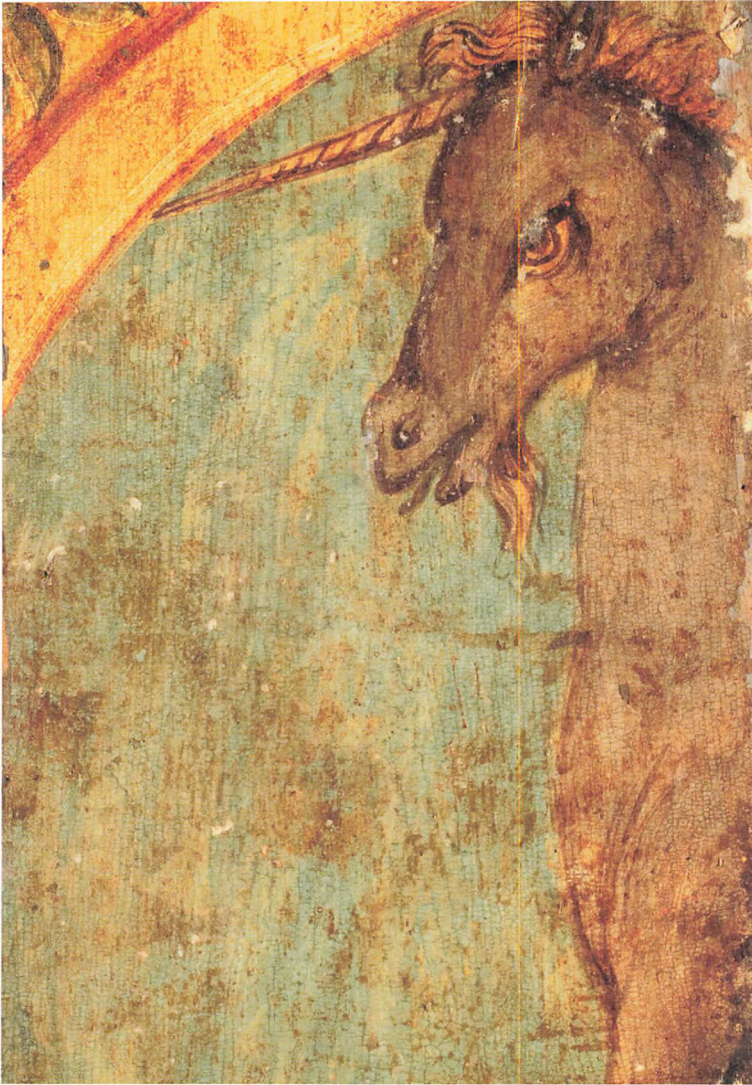
Ægtemanden Peder Olufsen Holst blev rådmænd 28. januar 1594 og hørte til en af de få borgere i Helsingør, der havde den store luksus, at der var lagt vand ind i ejendommen fra den ledning, der gik fra søerne i oplandet og ud til Kronborg. Peder Holsts døde allerede i 1614, da Maren den 24. september betalte for hans »lejersted« inde i Sankt Olai Kirke med 20 mark samt alle klokkernes ringning.⁷⁰ Af børn havde de Maren, der var gift med hospitalsforstanderen Jørgen Gudmandsen og efter dennes død med borgmester Iver Pedersen. Kirsten var gift med Johan Backers og senere med Claus Roluffsen Wildschyt. Anna var gift med rådmanden Rasmus Regelsen. Sønnen Johan var gift med Alhed Hermansdatter også han var gift anden gang med Margrethe Simmensdatter. Til datterens bryllup havde Peder Holst indbudt flere end loven tillod, hvorfor byfogeden fik ham stævnet og dømt en overordentlig stor mulkt på 200 rigsdaler. Maren havde således været enke i 18 år inden denne trolddomssag kom frem. Som andre velstillede borgere havde hun sine egne private stole i Sankt Olai Kirke, endda på de bedre pladser, men også en stol i den tyske kirke Sanct Mariæ. I Helsingør havde man som i andre større byer den ordning, ved festlige sammenkomster, hvor mange mennesker skulle samles, kunnet leje tintallerkener og andet på rådhuset. I november 1619 nævner byens kæmner i regnskaberne, at der har været fest i Marens hjem, for her betaler hun for lån af ret store mængder: 24 fade, 120 tallerkener, 12 skåle, 12 lysestager, 2 bukke og 2 stegespid til de store steger, der skulle til de mange mennesker.

Maren boede på byens hovedgade Stengade og skiftet den 20. marts 1632 fortæller om en ejendom med kælder og paneler omkring både stue og kamre samt malede vægge med 16 skilderier/billeder, hun ejer 4 boliger i Slotsstrædet, en have ved Nye Kirkegård, en vang i bymarken og et stykke jord ved Teglbakken samt en fiskedam. Mens manden levede, fik de lagt vand ind i gården og som nogle af de få, havde de del i et bundgarmsstade hvor de friske fisk kunne hentes ind i køkkenet eller sælges. I hendes rustkammer finder vi et godt eksempel på en velstående borgers bevæbning, fra en tid hvor alle der havde råd til det bar et eller flere våben. Ikke fordi vi tror Maren selv har båret nogle af dem, men i hvert fald hendes afdøde mand: 1 bøsse, 1 liden stakket (kort) bøsse, 2 rapir med lidt sølv på, 1 plundtz, 3 pundtter, 1 slagsværd,



1 stridshammer, 1 stor stridshammer, to gamle krudtflasker, 1 futtiges bøsse (?), 2 gamle harnisker, 4 gamle jernværger, 1 flintstålbue (armbrøst) 1 gammel lygte, 2 små ... lygteforbindelse (?).

Fredag den 17. februar i bytinget var borgmestre og råd samt Holger Olufsen byfoged forsamlet i processen mod Mette Ebbis. Povl Lejel havde efter slotsherrens befaling, ladet stævne hospitalsforstanderne Jørgen Gudmandsen (Maren Peder Holsts svigersøn) og Claus Busch (Marens formynder), fordi Jørgen Gudmandsen skulle have sagt, at han og hans svoger var til stede den 14. februar, da Mette Ebbis og Gundel i Birke talte sammen om den bekendelse Mette havde gjort om Gundel i Birke, som også skulle vedrøre Jørgen Gudmandsens hustru moder Maren Peder Holsts. Mette Ebbis skulle nu i Gundels nærværelse gentage hvad hun havde sagt og så høre hvad Gundel ville svare.



Enhjørning med snoet horn og gedeskæg, er et af motiverne på et malet bræddeloft i Stengade 56. I trolddomsprocessernes tid eksisterede troen på at der levede enhjørninger. Apoteker og kirker kunne bruge hornets gode egenskaber, hjælpe fattige mod pest eller andre gifte.

Fire dage efter har skriveren noteret: den 21. februar 1626 blev Mette Krykkekælling brændt og borgmester Povl Lejel havde befalet, at jeg skulle lade mig finde ved retterstedet, for at optegne hvilken bekendelse hun der ville gøre, hvilket jeg ogsaa gjorde ut sequit̃z. (Derefter følger beskrivelsen af samtalen mellem Povl Lejel af Mette Ebbis ved bålet.)

Rådstuen onsdag den 7. juni 1626

Det er nu blevet sommer og vi er fremme til et retsmøde i rådstuen. Det er sagen mod Marine Hoffmands, hvor Maren Peder

Holsts atter bliver nævnt. Borgmester Niels Madsen var forsamlet med byfogeden, rådmænd og Rasmus Iversen og de medfølgende nævninge. Man lod nu Marine Hoffmands føre frem og førte vidnesbyrd imod hende. Efter at flere vidner var blevet afhørt lod Jørgen Gudmandsen og Claus Busch oplæse et tingsvidne fra bytinget 15. maj 1626, hvori Maren Peder Holsts navn igen var blevet nævnt. De spurgte nu Marine Hoffmands om hun vidste noget uærligt eller utilbørligt om Maren Peder Holsts som Maren burde fængsles for. Marine Hoffmands svarede ved sin højeste ed, at hun ikke havde sagt, ej heller vidste noget utilbørligt eller uærligt om Maren Peder Holsts på nogen måde. Og hun har ikke nævnt hendes navn anderledes, end hun har sagt, at de havde løjet om Maren Peder Holsts og andre.

Rådstuen fredag den 9. juni 1626

To dage efter har Jørgen Gudmandsen og Claus Busch på Maren Peder Holsts vegne stævnet vidnerne Rasmus Pedersen og Niels Gregersen for at have tilskyndet Citze Bødkers og Citze Terskers, til at sige noget om Maren Peder Holsts. Det blev læst og påskrevet og Rasmus Pedersen ønskede en kopi for at han kunne erklære sig skriftlig.

Men Jørgen Gudmandsen og Claus Busch havde også på Maren Peder Holsts vegne indstævnet Povl Lejel for at vidne angående misdædersken og troldkvinden Mette Ebbis efter at hun var blevet spurgt ved retterstedet, da hun blev henrettet. Povl Lejel svarede at hvis nogen ville vidne imod ham, for at have spurgt hende, da ville han erklære sig rede derpå. Han sagde også, at hvis de viste hvilke spørgsmål han havde stillet hende, måtte de føre vidnesbyrd om hvem det var sagt om, og hun (Maren) måtte svare derpå.

Dernæst var Niels Pedersen skriver stævnet for at sige hvilke ord, der var faldet ved retterstedet af Krykkekællingen. Niels Pedersen stod frem med sit skriftlige vidne og svarede det var sandhed. Det blev så oplæst i Povl Lejels nærværelse. Hvorefter Jørgen Gudmandsen for Maren Peder Holsts atter stævnedes vidnerne Rasmus Pedersen og Niels Gregersen (Citze Bødkers svoger) for de skal have tilskyndet troldkvinderne til at djævelgøre Maren Peder Holsts. Maren selv mødte ikke op.

Under retsmødet svor de to stadstjenere, som nu blev inddraget i sagen, at de for nogen tid siden, var sammen med Marine Hoffmands datter i fængslet hos Marine Hoffmands, for at give hende mad. Da bad Marine sin datter om at skrive en seddel til slotsherren på Kronborg, om at Marine måtte komme ud på borgen, hun syntes det var uret, at de rige skulle gå fri, og hun skulle fængsles. Skulle hun lide, da skulle flere lide med. Marine forklarede hertil, at hun havde sagt at både de rige og fattige, så mange der var udlagt burde sidde i fængslet hos hende. Stadstjerne-erne svarede, at hun havde nævnt både Maren Peder Holsts, Maren Jepes og Else Fiskers. Det nægtede Marine og gentog at hun havde sagt, at det gjaldt både de rige og de fattige.

*Rådstuen fredag den 23. juni 1626 rådmand Povl Lejel
får en landstingsstævning*

Borgmester og råd var atter samlet. Jørgen Gudmandsen læste på Maren Peder Holsts vegne en stævnings seddel, hvor han havde citeret Povl Lejel rådmand for at bekende de ord som troldkvinden Mette Ebbis havde sagt ved retterstedet, hvor hun havde talt om Maren Peder Holsts. Povl Lejel svarede, at det var Jørgen Gudmandsens anden stævning, og han ville ved fjerde rådstue beslutte sig til om han skulle svare skriftligt eller mundtligt.

Jørgen Gudmandsen fremlagde derefter en landstingsstævning over Povl Lejel for at bekende, det som var påskreven af to mænd og som i går blev læst i Povl Lejels stue (rådstuen?). Da var Povl ikke til stede, men nu begærede Jørgen Gudmandsen den læst i hans nærværelse. Den lød på, at han skulle møde i landstinget den 28. juni 1626, såfremt han ikke forinden vidnede derhjemme. Povl Lejel svarede at han ville vidne på næstkommende mandag enten mundtligt eller skriftligt.

De 2 borgmestre Niels Madsen og Christen Davidsen, samt Hans Kierurt, Peder Svendsen, Hans Olsen rådmænd, var atter forsamlet. Claus Busch og Jørgen Gudmandsen stævnedes igen på Maren Peder Holsts vegne Povl Lejel for sin viden om, hvad Mette Ebbis havde sagt ved retterstedet om Maren Peder Holsts. Da fremlagde Povl Lejel sit skriftlige vidne og svor ved oprakte fingre, at det var sandhed, det som blev læst og påskrevet.

Det vil sige, at sagen mod Maren Peder Holsts har verseret siden den 17. februar 1626 og til slutningen af juni måned samme år. Da Mette Ebbis udlægger hende som troldkvinde den 21. februar er det en meget alvorlig sag for hende. Men Maren Peder Holsts er ikke hvem som helst, købekone eller tiggerske som de 6 henrettede kvinder. Hun har sin familie bag sig.

Anklagen mod Maren Peder Holsts alene opstået på grund af misundelse og vrede over, at hun ikke har givet Mette Ebbis noget ved døren. Dertil kommer de løgne som Citze Terskers havde sagt om Maren Peder Holsts og Else i Klosteret, at de havde forgjort Peder Bødker, så han blev så forbigret i fjor. Citze havde sagt, at årsagen til at Maren Peder Holsts skulle have gjort det, var på grund af en uoverensstemmelse imellem dem. Hun sagde også, at det var Else Fiskers der havde gjort det. Else Fiskers havde nægtet det højligh, og desuden havde hun aldrig omgået Maren Peder Holsts. Den 20. marts 1626 havde Citze Terskers bekendt *hvad monne disse mænd ville, at de taler saa meget til mig om Marine Peder Holst, jeg ved dog intet med denne dannekvinde andet end ærligt.* Og den 27. marts var Citze Terskers eksamineret (forhørt) førend hun blev ført til retterstedet, og da sagde hun, at hun havde løjet om Maren Peder Holsts.

Som en af byens rigeste kvinder på daværende tidspunkt og enke efter en rådmænd trækker hun, når hendes navn nævnes i retten både slotsherren Jørgen Urne og rådmænd Povl Lejel med i retten. Tilmed førte anklagen til, at Povl Lejel fik en stævning til landsretten, men han undgik at vidne der. Det kom ikke til nogen proces mod Maren Peder Holsts. Med sit gode rygte sin rigdom og slægtninge bag sig, har der ikke været muligt at få hende udlagt som trolddoms kyndig, og hendes rygte var tilsyneladende uplettet, og ingen episoder som kunne samle eventuelle vidnesbyrd der tangerede trolddom bortset fra Mette Ebbis bekendelse.

Da Maren dør får vi et indblik i hvor rig hun har været, men også at gælden tilsidst overstiger hendes mange værdier. Hendes bogsamling på 43 titler hører til et af de meget store, sammenlignet med andre bogsamlinger i danske købstæder. Maren dør i 1632 og der bliver skiftet i hendes hus den 20. marts samme år. Hun har været enke i 18 år efter rådmænd Peder Olufsen Holst. Hun har de tre døtre og en søn, der nu skal dele boet. Hendes gods og formue

beløber sig til intet mindre end 3385½ daler og 7 skilling. Men boets skyldige gæld er på 2712 daler, 1 mark, 1 skilling. Til deling for arvingerne bliver der 673 daler, 1 mark og 6 skilling. De 3 børn er som nævnt gift med gode borgere i byen. Den ugifte datter Anne Pedersdatters arvepart er at moderen skal give hende 300 daler i boskab og 300 rede daler, og når hun skal giftes, skal hun have en hæderlig brudeklædning og moderen skal gøre hende en fri bryllupskost med øl og mad deslige. I hendes store bibliotek, men også i hendes klædedragt afveg hun fra de fattige kvinder. Men når det hele var udregnet var der alligevel ikke dækning til arven.

Maren Peder Holsts' bibliotek

Blandt Marens vidtspændende bogsamling med hele 43 bogtitler, var der både historiske og samtidsaktuelle emner og spændende stof med titler som Saxo Krønike, tidens mest kendte renæssance forfatter Sebastian Franck og den engelske kong James instruks. Netop den er jo spændende, at han var den store trolddomsfølger. Blandt de mange teologiske titler var der Luthers »disput med ham« og en traktat om den katolske kirke. I gammel dansk bibel, var som hos andre velhavende familier, familiens mest værdifulde bog. Den blev vurderet til 4 daler. Antagelig har det været Christian 3.s eller Frederik 2.s bibel. Samlingens mange titler bestod af bønnebøger, huspostiler, opbyggelig litteratur som tidens »spejle« dvs. opbyggelig litteratur, historiske bøger og lovbøger. Der var danske, tyske, svenske og latinske bøger og en enkelt hollandsk. 5 teologiske titler, Det Nye Testamente på tysk, et testamente, et lille evangelium og en liden katekismus på dansk, en »disput imod Paven«. Et ekpl. af Thomas à Kempis, Christi efterfølgelse, hvis indhold også er nok så interessant i forhold til Marens mulige interesse for det magiske. Hans skrift kendes i utallige håndskrifter og trykte udgaver og karakteriseres ofte som udtryk for sen middelalderlig mystik i den reneste form.⁷¹ Dernæst indeholdt samlingen blandt de 6 bønnebøger, 4 på tysk og en rød forgyldt bønnebog, 4 postiler – en dansk, svensk og en liden postil på tysk v. Johan Spangberg (som var den mest udbredte postil i Danmark med årets bibeltekster). Af lovbøger og krøniker med historisk indhold var der Den danske krønike, den tredje



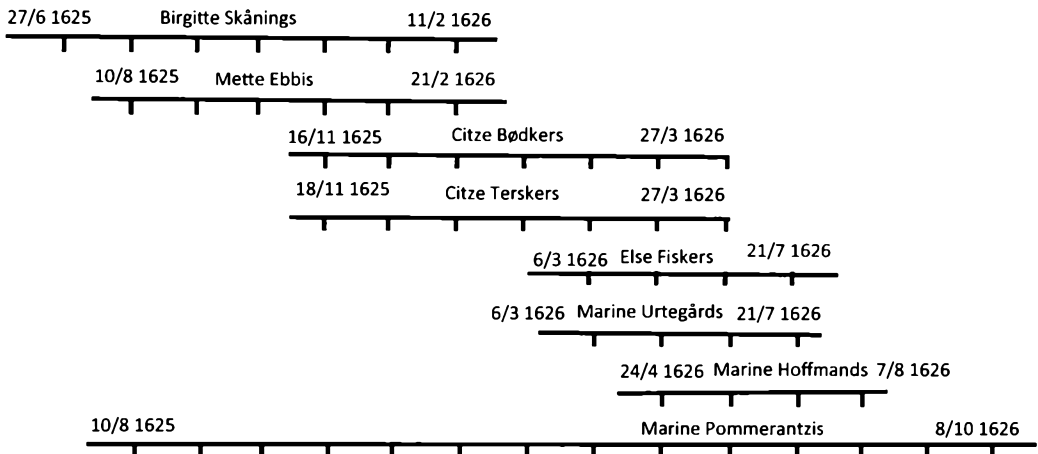
Kvinde der læser. Gerrit Dou.

del af den norske kong Haralds krønike, Sjællandske- og Jyske Lov, Norske Lov, 5 par af Arild Huidtfeldt – Danmarks Rigis Krønike (næst højeste vurdering i samlingen 8 mark), dernæst Frederik 2. ligprædikener af Anders Sørensen Vedel. (Der har sandsynligvis været en vis præcistise i at have en kongelig ligprædiken, der i sig selv jo også var opbyggelig.) Anders Sørensen Vedels Kæmpeviserne, blandt de 5 Spejle (måske nogle der var beregnet til familiens yngre og ældre medlemmer): Ny Jesu mynsterspejle, Jo. Glamdorf Prætræus, Menneskenes levende spejl, og endnu 3 spejle samt også værd at bemærke i Marens bogsamling nemlig 1 eksemplar af Hendrich Smiths Urtebog samt Jacob Harsch lægebog. De to sidste var bestemt ikke almindelige blandt de titler som ellers fandtes i Helsingørs skifter fra 1630-35,⁷² senere blev de til gengæld meget mere almindelige. Men spændende når vi tænker på Maren Peder Holsts forbindelse til Mette Ebbis og Gundel i Birke (og hun har været i kontakt med byens troldkvinder mere eller mindre), hun skulle have lært trolddom, og ifølge Mette Ebbis i mange år haft omgang med en kone i Spuldrup i Skåne. Alt i alt blev hele bogsamlingen vurderet til 26 daler, 2 skilling.

De sigtede i byretten og rådstueretten

Vi har været alle 8 trolddomsprocesser igennem, som alle endte med byrettens dom for trolddom og stadfæstelse i landsretten. De anklagede kvinder var totalt afhængige af naboernes holdning til dem, og udfaldet af sagen for den sigtede ahang i høj grad af den sigtedes skudsmål. F.eks. tog de to nævns mænd Morten Brygger og Christoffer Hansen til Kvidinge sogn for vitterlig at høre den anklagede kvinde Mette Ebbis skudsmål og hendes ry og rygte. Den 11. december 1625 forelå der så en attest med byens stempel, der giver garanti for rigtigheden af det skrevne. Retten i Helsingør var grundigt i deres undersøgelser.

Hvis skudsmålet var godt, så kunne man sætte den sigtede på fri fod indtil sagen kom for retten. (det var der nu ikke meget der tydede på i Mette Ebbis situation). Det har været et enormt stort psykisk pres at sidde i den mørke og kolde rådhuskælder, hvor vi bl.a. hører om udgiften til de lys, som var tændt der og latrintønden. Vi hører også hvordan de rager uklar med hinanden. Mari-



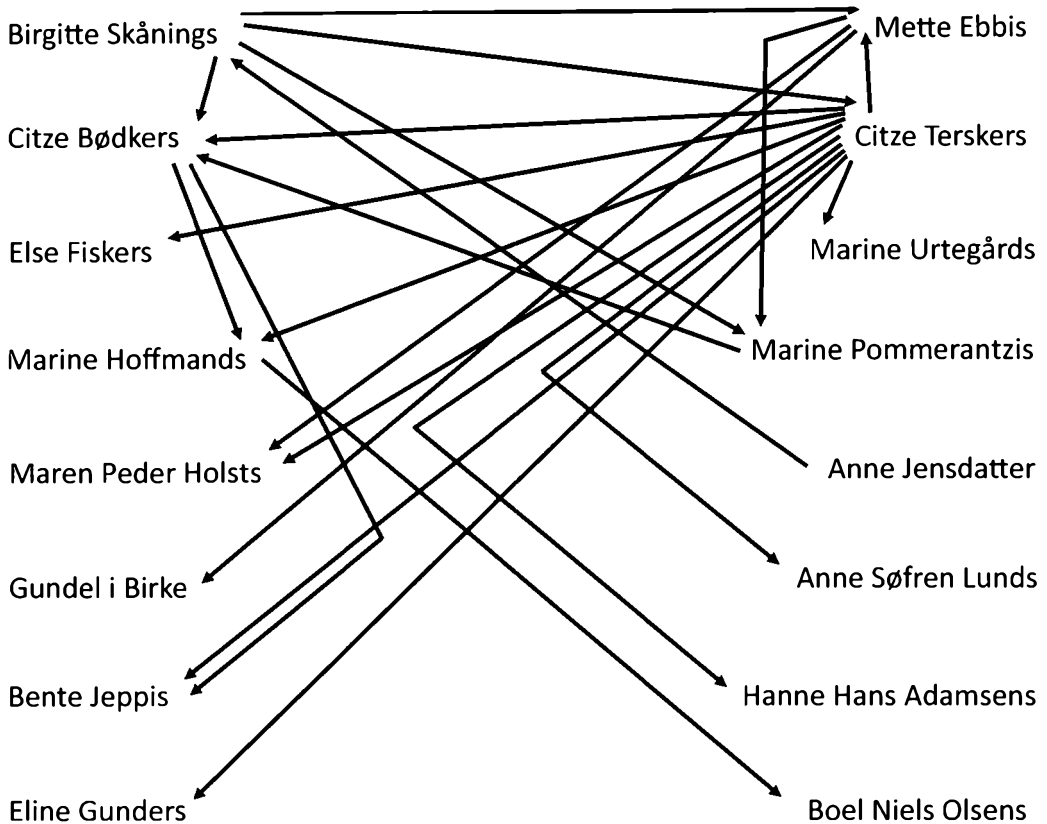
*Tidslinje for troldkvinde-
ne anklaget og brændt.*

ne Hoffmands har en svoger Hans Laursen som ville stå til ansvar for Marine indtil 4. ting og 14 dage derefter, skriveren tilføjer, men han var nok ikke helt til at regne med, da han beskrives som *noget drukken*. Det afgørende for myndighederne var selvfølgelig, at byen ikke havde udgifter til opholdet i rådhuskælderen.

Anklagerens vidne

Processerne var begyndt med den udefra kommende fattige købekone Anne Jensdatter, der anklagede Birgitte Skånings for trolddom. *Anne Jensdatter gav Birgitte Laurs Svendsen fuld sag, at hun med trolddom hende forgjort haver, og begærede hende enten fængslet eller anholdt eller en nøjagtig borgen for hende.*

Sandsynligvis kom Anne fra landet og hun kaldes ved sin fars fornavn (se nedenfor) i modsætning til de anklagede kvinder. Men hun har haft en bod nede ved stranden og kaldes for »Anne i Boden«. Sagen er opstået ved påståede manglende betaling imellem Anne Jensdatter, Elline Skålefarvers og Birgitte Skånings. En 11 år gammel pige der tjente Anne Jensdatter havde fået et godt råd af Birgitte Skånings, men det resulterede i, at hun blev forstyrret i sit hoved (forgjort). Ved hjælp af vidner skulle hun bevise, at anklagen var sand. Anklagerens vidne var det vigtigste vidne, men Anne Jensdatter har formodentlig været sikker på, at der var andre vidner, der beviste, at hendes anklage var sand. Efter al sandsynlighed ville en mængde andre vidnesbyrd fra naboer,



og andre folk i byen dukke op, alt efter den sigtedes ry. Tabte hun som anklager sagen og den anklagede Birgitte Skånings blev frikendt eller at landsretten underkendte byrettens dom, kunne det blive en alvorlig sag for Anne Jensdatter. Ud over at hun ville miste sin agtelse i byen, ville hun ikke kunne optræde på tinget, og hendes ord ville ikke være til troende. Hun ville være en uærlig person, helt på linje med tyve og troldfolk iøvrigt. Imidlertid var det ikke ensbetydende med, at hvis Anne Jensdatter tabte sagen, at hun som løgner skulle betale kost og logi i rådhuskælderen, det krævede nemlig, at den sigtede rejste en sag, som et privat søgsmål.⁷³ Det var derfor indlysende, at det var en ret ufarlig sag at anklage en forholdsvis fattig kvinde som Birgitte Skånings. Ganske anderledes ville det være for anklageren at anklage en rig enke som Maren Peder Holsts, der tilmed havde velstående slægtninge. I sagen om Maren Peder Holsts sker udlæggelsen af hende som troldkvinde, da også først af en dømt kvinde, der bundet til sti-

Hvem anklager hvem.

gen ved bålet intet havde at tabe, hvor hun reelt blev udsat for det sidste forhør. Man regnede med udsagn afgivet på et dødsleje var en alvorlig sag og beskyldte man personer for trolddom på sit dødsleje, blev anklagen anset for mere tungtvejende. Men en trolddomdømts udsagn kunne ikke alene føre til en dom, som vi har omtalt tidligere.

Anne Jensdatter anklager som den første Birgitte Skånings, der igen udlægger 4 kvinder: Mette Ebbis, Citze Bødkers, Citze Terskers og Marine Pommerantzis. Mette Ebbis udlægger derefter 2: Maren Peder Holsts og Gundel i Birke og Citze Bødkers udlægger 2: Marine Hoffmands og Bente Jeppis. Citze Terskers er den som udlægger flest i alt 7 kvinder: Citze Bødkers, Else Fiskers, Marine hoffmands, Maren Peder Holsts, Hanne Hans Adamsens, Anne Søfren Lunds, Maren Urgtegårds. De næste i rækken af processer er Else Fiskers og Marine Urtegårds der ikke udlægger nogen. Marine Hoffmands følger efter og udlægger en kvinde Boel Niels Olsens og den sidste proces er mod Marine Pommerantzis der i begyndelsen af retsmøderne udlægger Citze Bødkers.

De øvrige vidner

I sagen mod Birgitte Skånings stod de 33 vidner frem i bytinget og rådstuen og svor ved højeste ed med oprakte fingre dvs. at de talte sandt. Mange af dem var folk i hendes omgangskreds, som hun havde handlet med og som var hendes kunder. De vigtigste vidner, var som nævnt anklagerens vidne, som beskyldte sigtede for at have udøvet trolddom, og som måske selv var blevet lovet ondt af sigtede. Og ser vi på vidnerne i alle 8 processer er det helt klart at næsten alle vidner, der står frem taler anklagerens sag. Når undtages ganske enkle der forholder sig neutralt og enkelte som udtaler sig positivt f.eks. Bente Jeppis, Jacob Grås hustru der sværger, at hendes husbond og Citze Bødkers havde haft klammeri om en gris, men om Citze var årsag til hendes mands død eller havde skyld i det vidste hun ikke. Vi hører om Citze Terskers virkningsfulde råd om manglende potens og Mette Ebbis der bader Jensis hustru, som siden får det bedre, og barnet som hun havde givet noget rindende vand. Borgmester Niels Madsen,

mener at hans kones sygdom godt kunne være Guds skyld og Jens Olsen sværger, at den skade han havde fået med nogle grise, om Marine Hoffmands havde gjort det eller ej, det måtte Gud vide, han ville ikke give hende fuld sag for det.

Mange af de andre vidnesbyrd var af gammel dato, ja hele ti år tilbage i tiden, det havde ingen betydning. Vidnernes ansvar var for sagens udfald meget stort, eftersom det faktisk var deres vidnesbyrd, der afgjorde sagen. I alt var der 190 vidner i de otte retssager. På tinget var det almindelig praksis at mindst en af dem, der havde fremsagt beskyldninger, skulle lægge hånden på den mistænkte hoved. Det var af yderste vigtighed for sagens videre forløb, idet der var eksempler på, at landstingsdommerne nægtede at behandle en sag, fordi håndspålæggelsen ikke havde fundet sted. Alle stod frem og vidnede med oprakte fingre og sværger ved højeste salige ed. Af flere af vidnernes tilnavne i Birgitte Skånings og Citze Bødkers processer fremgår det, at der måske er folk der kommer eller hvis familie stammer fra byerne omkring Helsingør, Saunte, Gurre, Halmstad, Gilleleje, Ellekilde og måske Slangerup. I Birgittes proces var det foruden Anne Jensdatter også Anders Halvorsen drager der sigtede Birgitte og lagde sin hånd på hende og svor at hun og Djævelen var skyld i hans sygdom.

Dernæst var der Margrethe Hermandsdatter som lagde hånd på Mette Ebbis hoved og svor ved sin sjæls ed efter loven og gav hende fuld sag, hun havde gjort hende den vanførsel og skade hun havde i hendes hænder og ingen anden.

Blandt vidnerne i Citze Bødkers processen var Laurs Madsen af Kathøj der lagde hånd på Citzes hoved, og da han var så svag, at han ikke kunne sige noget, men rakte fingre i vejret, spurgte man om han vil give hende fuld sag for hans svaghed, svarede han ja, *hun havde gjort ham det og fuldkommeligen sagit hende, saa vidt han kunne sige.*

Rasmus Pedersen bager, havde haft skænderi med Citze Terskers og fået en plage, så at han ikke kunne lade sit vand og var syg deraf i 14 dage og søgte adskillige råd, på det sidste gik han til mester Jørgen Bartskærer og han gav ham noget vand som hjælp. Rasmus gav Citze Terskers fuld sag for sin plage.

Peder Jensens hustru Boeld Ibsdatter vandt ved sin ed med oprakte fingre, at Else Fiskers fik fuld sag for hendes sygdom, *idet hun sagde jeg skylder ingen anden for sligt end Djævelen og dig.*

En dreng Peder Pedersen kom på sine krykker, hans mor Kirstine Christensdatter gav Marine Urtegårds fuld sag for hendes søn, og hun lagde sin hånd på Marine Urtegårds og gav hende fuld sag for det

Endelig var der Cornelis Petersen købmand, som tilmed var tingmand både i retssagen mod Citze Terskers og i retssagen mod Marine Hoffmands. Cornelis hustru var blevet så afspendig (oprørsk), at hun ikke kunne fordrage ham, og de skændtes. Han lagde nu sin hånd på Marine og sagde *Jeg skylder ingen anden derfor end dig og Djævelen.* (Man kan virkelig undre sig over at han som tinghører også kan vidne i samme sag.)

Hans Nielsen hakkelsesskærer der klagede over Marine Pommerantzis, at hun havde lovet ham ondt og *det at være ham vederfare, hvorpaa han gjorde sin højeste ed, thi gav han hende fuld sag at hun med trolddom haver ham forgjort.*

Processener afsluttedes efter vidnernes erklæringer med at de 16 mænd (nævninge) hver og en lagde hånd på bibelen og svor at den anklagede findes skyldig i trolddom. Hovedparten af anklagerne er kraftigt tilbagevist af kvinderne i byretten. Men hvor meget de har tilstået under de senere pinlige forhør eller i landsretten ved vi ikke. Bortset fra Birgitte Skånings og Citze Terskers der bekender deres kendskab til trolddom og kontakt med Djævelen, dømmes de andre alene på deres kendskab til Maleficum – den sorte magi, det at gøre ondt. Alle sagerne i landsretten faldt ud med domfældelse.

Bekendelser og henrettelser på Galgebakken ved Trykkerdammen

Efter hjemkomsten fra landsretten i Ringsted til Helsingør blev den endelige dom afsagt i byretten af byfogeden. Derefter gik der ganske få dage inden det pinlige forhør enten i bytinget eller rådhusgården. Torturen kunne bestå af at kvinden blev strakt på en ramme, fik tommeskruer, eller hedt bækken, hvorefter pinslerne og forhøret kunne begynde. Men kilderne er meget tavse om hvilke midler der blev brugt, sandsynligvis fordi de ikke bryder sig om at nævne det. (Som tidligere nævnt blev den 22. september 1582 Kirstine Jep Brænders pinligt forhørt *under overværelse af nogle borge-*

re, hvor hun anden dagen blev fremstillet til pinen igen, og hun baade straktes paa ramme og brændtes med hedt Bækken.)⁷⁴ Nogle af kvinderne fik 2-2½ pot vin (ca. 2 liter) mens forhøret stod på.⁷⁵ Vi har desværre ikke de præcise ord fra deres egne bekendelser, men andre beviser på at de var trolddomskyndige kunne være ud over vidnernes udsagn, djævlemærker som mester Henrich Skarpretter havde set på Citze Terskers. Et andet bevis på skyld var flugt og selvmordstanker som Citze Bødgers, der flygter og fortæller folk at hun ville begå selvmord. Vandprøven blev ikke brugt i Helsingør. Når den endelige dom faldt, blev den dømte i en vogn kørt til retterstedet, på Galgebakken. Herrettelsespladsen på Sletten/Sanden og Sankt Anna-galge på Iskulebakken var i slutningen af 1500 flyttet til Galgebakken syd for byen, ved Trykkerdammen vendt ud mod Øresund, hvor der i dag er villaer, men militæret brugte stadig pladsen på Sanden til dødsdømte soldater. På P.H. Resens kort over Helsingør 1660 ses Galgebakken med galge. 10-20 læs ved blev brugt til bålene. Stormklokken på rådhuset har ringet inden den dømte kom på vognen og blev kørt til Galgebakken. Foruden bødlen må præsten og øvrigheden have været til stede og byfogeden har formodentlig oplæst dommen. Et stort antal tilskuere har været til stede, og trængslen omkring Galgebakken har været stor. Den barbariske straf havde også det formål at virke afskrækkende, anskuelsesundervisning for børn og voksne. Dertil hørte også forestillingerne om de døde kroppes magiske kraft. Ofte skete det at det allersidste forhør eller som det hedder examination af den dømte fandt sted lige inden henrettelsen, som ved Citze Terskers. Borgmester Povl Lejel forhører Mette Ebbis umiddelbart inden hun – bundet på stigen – væltes ind i bålet, som på det tidspunkt var antændt, idet hun først beder om at blive flyttet fra ilden, inden hun svarer. Hvorefter hun udlægger Maren Peder Holsts som troldkvinde. Derefter er processen slut og Mette Ebbis væltes ind i flammerne. Stigemethoden regnede man for mindre pinefuld end stolpemetoden, der blev brugt nogle steder i Europa. Else Fiskers og Marine Urtegårds bliver brændt i det samme bål, på hver sin stige. Bålet havde det formål ud over affivning, at ilden skulle rense det onde fuldstændigt. Trolddomsforbrydelsen var en overtrædelse af Guds lov (De ti bud – 1. bud du må ikke have andre guder) og man fandt straffen herfor som tidligere nævnt i



Byens mange skotske indvandrere havde deres egen allertavle med den skotske Sankt Ninian afbilledet, tavlen var funderet af den navnkundige Lejel-slægt og nævnes første gang i 1511. Efter reformationen blev tavlen fjernet og stod i kirkens sakristi til 1740. Den findes i dag på Nationalmuseet.

den Mosaiske ret dvs. 2. Mosebog kap. 22, vers 18. Dødsstraffe var ikke kun hævn og afskrækkelse. Samfundet var gennem dommene og straffuldbyrdelsen i dialog med Gud.⁷⁶

Efter at en forbryder var henrettet hører vi flere gange at kvinderne har været på Galgebakken for at hente kraniedelev, lykkefingre og jord. F.eks. beder Birgitte Skånings efter Citzes begæring haver hentet jord og haar af Galgebakken. Andre gange hentes der menneskedelev til forskellige helbredelses-ritualer. Jorden fra Galgebakken var ikke indviet og må have været betragtet som ond jord, men brugbar i klude og til at ødelægge den kostbare eddike i Claus Eddikebryggers kar. Der drikkes også vin på Galgebakken. (Fra andre trolddomssager fortælles der om sammenkomster på kirkegårde, hvor der også blev danset.) I 1590 bekender Marine Brændevins, at hun sammen med tre andre kvinder var forsamlet ved Helsingør galge. På Galgebakken hvor tyve og andre blev hængt, lå kraniedelev f.eks. når hovedet var sat på en stage, ofte let tilgængelige, hvis ikke rakkeren havde ryddet helt op. Hvor vores

8 kvinder er begravet (eller resterne af bålet) nævnes ingen steder, men Galgebakken er en mulighed.

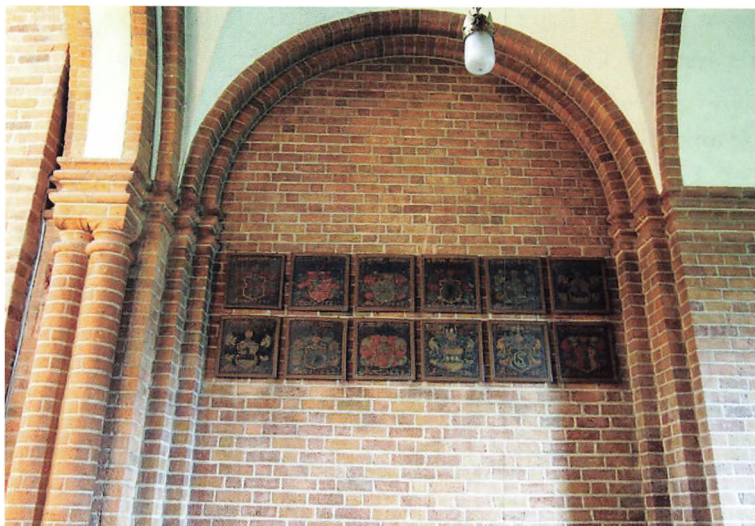
Povl Lejel, der var blandt domsmændene i trolddomsprocesserne og som forhørte Mette Ebbis på retterstedet og senere selv fik en landstingsstævning, var søn af rådmanden David Lejel og Marie Lorentzdatter, en kendt skotsk familie med eget alter i Sankt Olai Kirke. Povl Lejel var blevet rådmand den 11. oktober 1614 og fastelavnsborgmester (med tiltræde ved fastelavn) 1624-26, 1628-30 og 1632. Derfor optræder han i forhørene skiftevis som borgmester og rådmand.

Landstingsdommer Jacob Ulfeldt

Jacob Ulfeldt til Bavelse (ca. 1567-1631) var landstingsdommer fra 1624 til sin død, (fætter til rigsadmiral Mogens Ulfeldt). Han var søn af Corfitz Ulfeldt (død 1614). Efter at have studeret udenlands, hvor han i 1613 blev immatrikuleret ved universitetet i Rostock, tjente han fra 1616 til 1621 som sekretær i Danske Kancelli og lønnedes 1621 med et kannikedømme i Århus Domkirke. Efter selv at have overtaget driften af sin fædrene gård blev han 1624 beskikket til landsdommer i Sjælland og forlenet med Ringsted Kloster. Dette len ombyttedes 1630 med Agdesiden i Norge som en følge af, at han havde søgt og fået sin afsked som landsdommer, sikkert af helbredshensyn, for han døde snart efter.

Desværre ved vi ikke, hvor mange trolddomskendelser Jacob Ulfeldt var med til i landsretten. I 1625 – i de seks år han var dommer dér, da domsbøgerne som nævnt ikke er bevaret. Man kunne have håbet på at nogle af kendelserne var gået videre til Kongens Retterting. I 1626 er der dog to stævninger til rettertinget. To borgere i Stege samt deres 16 nævninge stævner Jacob Ulfeldt og endnu en stævning ligeledes af Stege-borgere også rejst mod Ulfeldt samt befalingsmanden på Møen. Begge sager angår den for trolddom udlagte Boel Hellis. Herredagen tiltræder, at de rejste sigtelser ikke er fuldkommen godtgjort, men omstøder såvel landstingsdommene som nævningenes tov. (Boel Hellis bliver ikke dømt.) Den forsigtige kurs der blev fulgt i Rettertinget, tyder nemlig ikke på særlig iver for at fremme trolddomssagerne.⁷⁷ I det hele taget var det relativt få trolddomssager på Christian 4.s tid, som kom for rettertinget.

Tavler over landstingsdommere fra 1530-1665 hænger på væggen i Skt. Bents Kirke, Ringsted.



Jacob Ulfelts dommertavle med Ulfeldternes våbenskjold. En rød valravne med ulvehoved, ornevinger, bagkrop, ben og hale i Skt. Bents Kirke, Ringsted.



Kvindernes gode råd og trolddom

De dømte kvinder hørte alle til byens mere eller mindre socialt dårligt stillede indbyggere, men kun en af dem var rigtig betler. Historikeren Jens Chr. Johansen⁷⁸ har foretaget en inddeling af kvinderne ud fra deres skyldige byskat. De skatteborgere, der fandtes i den lavest ansatte gruppe i 1625 udgjorde lidt under halvdelen af borgerne i byen. Det er en usædvanlig stor gruppe, der må betegnes som fattige. Tre af de dømte kvinder var så fatti-

ge, at de ikke fandtes i skattelisterne, således Maren Pommerantzis, Mette Ebbis og Citze Terskers.⁷⁹ K. Sejr Jensen har i Trolddom i Danmark 1500-1588 en opgørelse af Helsingørs sigtede og anklagers/vidners sociale status i 1500-tallet. Han grupperer befolkningen i 6 grupper, som også med lethed kan overføres til 1600-tallet.

1. højeste sociale gruppe
2. højere middelstand
3. middelstand
4. lavere middelstand
5. laveste sociale gruppe, borgere
6. laveste sociale gruppe, ikke borgere

Anne Jensdatter der udlægger Birgitte Skånings for trolddom, hørte til gruppe 6, den laveste gruppe – ikke borgere. Mette Ebbis, hørte som invalid tiggerske til gruppe 5 og sandsynligvis også Marine Pommerantzis og Citze Terskers, mens Marine Hoffmands, Birgitte Skånings, Marine Urtegårds, og Else Fiskers nok hørte til den lavere middelstand gruppe 4. Den rige enke Maren Peder Holsts hørte som enke af en rådmand til den højeste sociale gruppe. Flere andre kvinder blev anklaget for trolddom Gudel fra Birke, Maria Jeppe, Anne Søfren Lunds m.fl., men deres sager kom aldrig for retten.

Det er bemærkelsesværdigt at alle otte dømte kvinder kaldes ved mandens erhverv og navn, eller eget erhverv og ikke et familienavn (patronymikon) dannet af faderens fornavn. Birgitte Skånings bliver dog ved sagens begyndelse kaldt Birgitte Laurs Svendens (hustru). Tilsyneladende adskiller Helsingør sig her fra mange andre købstæder, bl.a. Aalborg, Køge m.fl. Skåning kaldes Birgitte da hun jo er fra Skåne.

Ingen af de 8 kvinder synes at have noget særligt karakteristika, bortset fra Mette Ebbis der var invalid gik med krykker og blev derfor kaldt krykkekællingen, og måske Citze Terskers der efter al sandsynlighed havde epilepsi. Deres ægteskabelige stilling har vi omtalt tidligere. Birgitte Skånings, Marine Urtegårds og Marine Hoffmands var gifte koner, mens Citze Bødgers og Else Fiskers var enker. Citze Terskers havde måske været gift engang, mens Marine Pommerantzis tilsyneladende ikke havde nogen familie –

der nævnes i hvertfald ingen i forhørerne. Mette Ebbis har sandsynligvis heller ikke være gift, men hun havde en datter. Det er kun Marine Urtegårds mand der kautionerer for sin hustru, mens Else Fiskers har en svoger som borger for hende indtil der er fuld sag for trolddom. Marine Hoffmands svoger ville stå til ansvar for hende dog indtil 4. ting og 14 dage derefter. For de øvrige nævnes ingen værger. Alle 8 dømte har været ældre kvinder.

Kvindernes verden hørte til det nederste lag i det patriakalske kraftigt opdelt samfundslag. Da kvinderne var lige så hidsige og koleriske som deres mænd, var deres eneste mulighed for at få luft, at skælde ud og udstede forbandelser, mens mændene kunne afregere med et slagsmål, det fremgår også af tingbøgerne at de ofte sættes i rådhuskælderen for slagsmål. Der var styrke i ord, og det var almindelig tro, at de virkede, i det daglige liv, i folks hverdag, hvor en stor del kun dårligt kunne læse og færre skrive. Marine Pommerantzis læser over folk og hun læser Fadervor og trosartiklen. Sandsynligvis har de andre kvinder også kunnet læse til husbehov. Hvad angår sproget hos de otte kvinder, så må de da også betegnes som rapkæftede, den ene mere end den anden (Else Fiskers er måske en undtagelse). Af andre end de dømte kvinder, som vi måske kan kalde for troldkvinde var Bente Jeppis, Gundel i Birke, Bente Jep Bryggers og Hanne Hans Adamsens kone, m.fl., men ingen har tilsyneladende beskyldninger eller et dårligt rygte som nærmer sig brug af den skadevoldene trolddom eller trolddomshandel. Boel Niels Olsens udlægges af Marine Hoffmands, men det fører ikke til nogen retssag. Kirstin Christen savskærer beskyldes af Citze Terskers for at tage lykken fra Oluf Brolægger, men der sker heller ikke noget videre. Citze Bødgers udlægges Bente Jep Bryggers, og givetvis har der været mange andre som havde gode råd for helbredelse og ønsker om lykke, men de kom ikke for retten.

Marine Ringbjerg i Køge, troldkvinde og kendt for de mange råd havde sagt at, *stod Helsingør paa ruller, da var der saa mange troldkvinde udi at de kunne flytte byen ud til skoven.* Det refererer Marine Urtegårds og Margrethe Rasmus Bryggers fortæller at hun for 14 år siden da hendes mand lå syg, var gået til Marine Ringbjerg i Køge (80 km).

I Christian 4.s forordning af 1617 findes en adskillelse af begrebet trolddomskunst eller »maleficum« den sorte magi. Det handler om, pagten med Djævelen, selskaber, eller »roder« der

sammen udøver trolddom og endelig natlige gerninger. Blandt de 8 kvinder i Helsingør er det kun Birgitte Skånings og Citze Terskers som med hjælp af en apostel har bekendt forbindelsen til Djævelen. Mange vidner påstår at Birgitte har forgjort flere personer. Citze Terskers er den eneste som påstås at have trolddomskunst sammen med andre på en bakketop og natlige forbindelser med trolddom udøves af Birgitte Skånings, Mette Ebbis og Citze Terskers idet de laver klude med indviet jord hentet om natten på kirkegårdene, men også amulet-klude til helbredelse. Birgitte Skånings, indrømmer først under det pinligt forhør, at hun har lært trolddom og har hjælp af en apostel »Collefast« med forbindelse til djævelen (se nedenfor). Måske har hun selv troet på det under pinslerne eller også har hun opfundet ham for at blive fri for pinslerne. Ligeledes Citze Terskers, der påstås også at have en apostel. Citze Terskers skulle for 9 år siden have lært trolddom, i Lund af en frue Beata. Trolddom betragtede man som noget man skulle gå i »lære« for. Fruen havde en kilde i et kammer, hvor de kastede de penge i. I kilden kom en apostel op som en hvid skade og den havde sat sig på hendes skulder, og hed »Hvider Skade«. Citze Terskers beskylder også Citze Bødkers for at have en apostel kaldet »skade«, men det nægter hun. I Jylland betjener troldkvinder sig af »dreng« som hjælpere.⁴⁰ Når Marine Pommerantzis signer og læser over Davids Psalme 109, er det trolddom, der vil andre ondt. Peter Huens lille trykkeri i Helsingør havde i 1610 udgivet Davids Psalmer. Den var en af 1600-tallets mest udbredte trykte tekster til opbyggelig læsning, og tekster som kunne bruges i magisk øjemed.

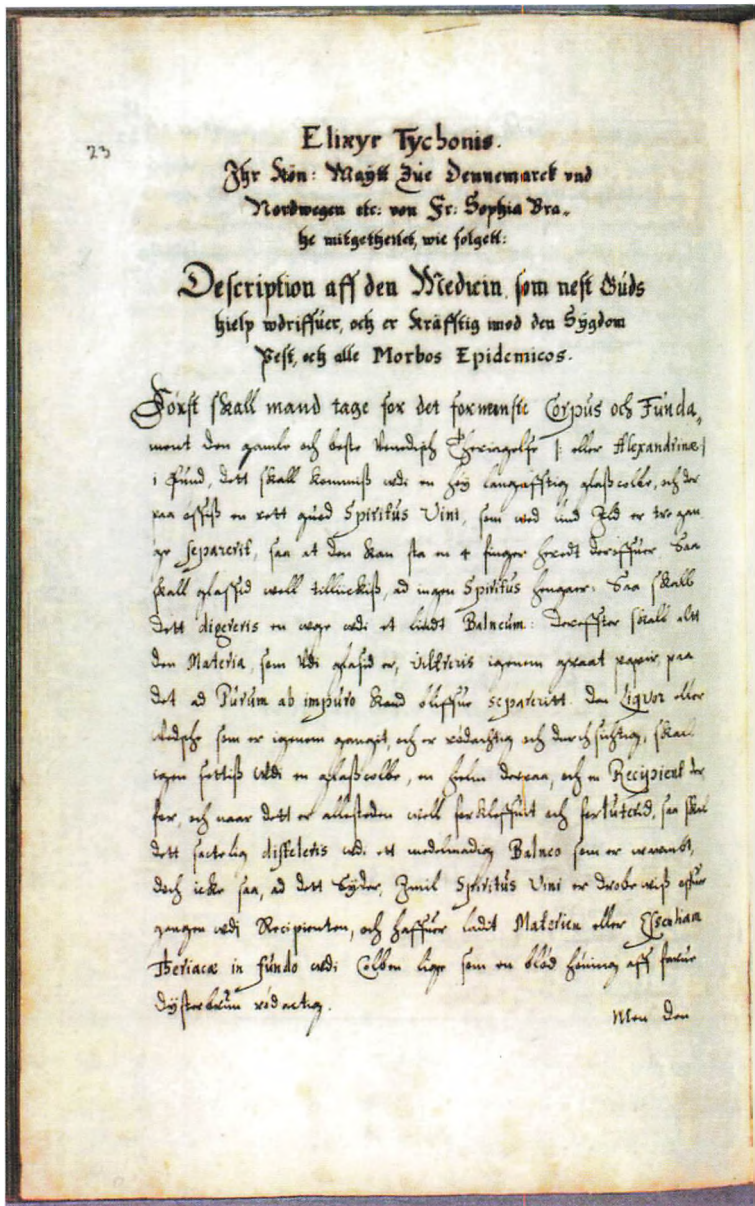
Hverken Marine Urtegårds, Else Fiskers eller Marine Hoffmands har noget som tangerer den sorte magi, eller forbindelse til Djævelen. At deres behandlinger af naboer, bekendte og kunder beskyldes for at være trolddom og dermed kontakt til djævelen, skyldes misundelse, dårlig økonomi m.m. Hvad de har tilstået under de pinlige forhør, som desværre ikke nævnes i tingbøgerne, er nok mest afhængigt af, at de under smerter har bekendt, at de var troldkvinder og ved at bekende stadig var håb om frelse, uden bekendelse ville de havne lige luk i helvede.

Mange af de hændelser, som kvinderne anklages for, bekendt de ikke, men vidneudsagnene fra naboer, bekendte og kun-

*Den gamle kvinde Live
Larsdatter arbejdede for
Sophia Brahe, og hun var
kendt for sine mirakel-
plastre. Pieter van der
Hulst 1691.*



der alene fælder dem alligevel. Desværre er det jo kun Birgitte Skånings pinlige forhør, som ifølge byfogedens justitsprotokol er nedskrevet, mens de andres forhør er opført i bytingets møder med nummerliste over bekendelser, særskilt er forhøret af Citze Terskers lige inden henrettelsen af Mette Ebbis. Uden tvivl har mange af deres gode råd, de helbredende og de skadevoldende, været nogle de selv troede på havde en virkning, i hvert tilfælde dem som Birgitte Skånings, Mette Ebbis, Citze Terskers og Marine Pommerantzis giver. Menigmand har givetvis forestillet sig, at Guds kraft havde stor indvirkning på de ikke-skadevoldende trolddomshandlinger og den rummede en forståelse af, at ting især kirkelige symboler, men også uindviede genstande, ord, bønner, menneskedele, indvidet eller ikke indviet jord, var i besiddelse af en kraft i sig selv. Den helbredende magi var den form for trolddom, der var den stærkeste udfordring for teologerne.⁴¹



Håndskreven recept på pestmedicin Elixyr Tyconis, meddelt Christian 4. af Sophia Brahe. Både Sophia og hendes bror Thyge Brahe beskæftigede sig med den medicinske del af kemien. Sophia havde også en nyttehave, der lå mellem Kronborg og byen. Hun levede i Helsingør som enke fra 1613 og til sin død 87 år gammel i 1643. Hun boede i den gade som i dag har fået navn efter hende, og her færdiggjorde hun sin store slægtsbog i folioformat på over 500 sider.

Langt de fleste gode råd som blev givet, handlede først og fremmest om helbredelse af sygdomme, den gavnlige trolddom, hvor ingen påtænkte at skade andre, selv det at drikke af en tyvepande. Citze Bødkers, Else Fiskers, Marine Urtegårds og Marine Hoffmands har givetvis ikke været mere kyndige i gavnlige trolddom end mange andre blandt almuens kvinder i 1600-tallets magiske forestillingsverden, og der heller ikke meget, der tyder på at

de har brugt den. Det sorte uheld for dem var kontroverser med hinanden bakket op af naboer/vidnerne, misundelse, trusler og dårlig økonomi og angst for fattigdom. Men også folk der færdedes i et langt højere socialt lag i byen end vores otte kvinder kunne give helbredende råd. Den gamle kvinde Live Larsdatter, der i disse år arbejdede hos Thyge Brahes søster Sophia Brahe, der boede i Helsingør fra 1616 til sin død i 1643. Live var kendt for sine »mirakelplastre«.³² Sophia og hendes bror Thyge Brahe beskæftigede sig også med medicin. Sophia havde sendt opskriften på en eleksir eller medicin mod pesten til kongen. Men der boede også en spåkone Anna Bjørnsdatter i Klostret ligesom Else Fiskers, hun bliver slet ikke nævnt i processerne, selv om³³ det jo nævnes i 5. Mosebog kap. 18, vers 10: *der maa ingen findes hos dig, som lader sin søn eller datter gaa igennem ilden, ingen som driver spaadoms-kunst, tager varsler.* Birgitte Skånings kunne give gode råd, men det var sikkert noget, som mange andre også kendte til, uden at de behøvede at arbejde med gavnlige trolddom. Hendes råd til en syg var *tavs at hente rindende vand og vin samt isop, koge urterne og dertil 9 sten fra en lervæg. Lægge stenen i vandet og gabe over dem.* Tryllemidlet må være murstenene, nitallet og det at gabe over dem. Sammenligner man det råd, som Tue Slagter har i sin hændelsesbog mod podraga, frost i benene og tandpine er det tydeligt, at Tue Slagters råd ikke er noget tryllemiddel, men det er måske dét der er forskellen på et naturligt godt råd og et unaturligt råd i datiden. Ved helbredelse synes de lærde nemlig at skelne mellem naturlige og unaturlige midler, brugtes urter f.eks. Isop blev metoden betragtet som naturlig, mens de mange andre metoder betragtedes som unaturlige dvs. som trylleri. Både hestemøg, duemøg, øl, bulmefrø har man givetvis betragtet som naturlige midler, det kunne deres biokemiske sammensætning vel også tale for. Ligesom der i dag findes armbånd af rav m.m. mod giftformer, fandtes der folk i byen der havde kramperinge (af guld til med) mod krampe. Hvad angår de andre råd fra Mette Ebbis, Citze Terskers og Marine Pommerantzis, så var det først når manglende betalinger og indfrielse af lån, at trusler og onde råd blev brugt. Brugen af et voksbarn, som Christian 4. omtaler i et brev, (se side 39) synes ikke på dette tidspunkt at være brugt i Helsingør, men Marine Hoffimands anklages for at have dragedukker. Dragedukker eller

voksbørn var en måde at skaffe sig rigdom og velstand på, man kunne købe dem forskellige steder. Mandragora, Alrunen, ansås for at være en trylleplante, hvis rødder havde menneskelignende træk. Den var vigtig som trolddomsurt, og blev kaldt for Satans æble, galgeurt, dragedukke og dukkeurt. Men Marine selv nægter at have nogen.⁸⁴ Det afgørende var nok ikke materialet men selve ritualer.⁸⁵

Alle kvinderne anklages for at skaffe lykke til nogen og ulykke til andre, hvilket vel nok var noget af det allervigtigste i 1600-tallet. Citze Terskers kan noget med spøgeri og få folk til at gå igen. Talmagi dukker ofte op, 3- og 9-tallet, kvinderne kommer igen tre dage efter hinanden eller i alt tre gange osv. og Marine Hoffmands beskyldes for at have taget 9 mænds lykke og Birgitte Skånings 9 sten af en lervæg (3 og 9 tallet var hellige tal helt tilbage i vikingetiden og forblev det efter kristendommens indførelse). Man skal tavs udføre de gode råd og nogle går stiltende igennem et hus eller går baglæns. Der lægges også 3 æg under en bygning eller dørtærskel. Mette Ebbis er god til at finde ting, som er forsvundet eller stjålet. Et meget gammelt middel til at skaffe lykke, var f.eks. ved at få en lykkefinger, pottefinger fra Galgebakken eller kirkegården som Mette kan skaffe, men også på den ikke indviede jord på Galgebakken med de begravede forbrydere for at hente menneskedele.⁸⁶ Det at drikke af et kranium er klart nok trolddom god eller dårlig alt efter behov, som nævnt tidligere. I 1576 stod Bodil Muncks i Helsingør anklaget for den gruelige gerning at skaffe en tyvefinger ude ved galgen og skarpretteren er klart nok en som hurtigst kan skaffe sig menneskedele af de henrettede. Mette har et råd til et barn som havde fået en rørelse i den ene hånd og en fod. Moderen skulle kaste en grav i sin gård og lægge barnet i om natten paa den side barnet havde ondt, saa skulle den komme om natten som skulle fly barnet bedre.

Både Citze Terskers og Marine Pommerantzis arbejder som bedekoner. Oprindeligt var hvervet at være bedekone en »indbyder« til bryllup, men i 1600-tallet var det at arbejde som en kone der klædte liget og indbød gæsterne til begravelsen, sandsynligvis gjalt det også indbydelser til barselsgilde.⁸⁷ Birgitte bedes hente et stykke tyvepande, og noget hår og jord fra Galgebakken, men



Bulmeurt var god mod tandpine, hele planten, men især frøene er stærkt giftige.



Mandragora, alrunen trylleplante med menneskelignende træk. Den spillede en vigtig rolle som trolddoms- og tryllemiddel.



Toldkoner ved galgen for at samle rester efter henrettelser. »Hexenscene, Hekserij onder de galge«, David Teniers.

det nægter hun at kende noget til, men tvivlen opstår. Marine Pommerantzis har været på kirkegården efter indviet jord – enten kirkegården omkring kirken, eller den nye kirkegård i byens udkant, Når der skulle skaffes jord fra kirkegården, har det foregået om natten. Det har haft flere fordele, dels at de ikke blev iagttaget af andre, dels at den indviede jord fik noget dæmonisk over sig i mørket. Det bliver især forståeligt i en verden uden elektrisk lys. Mørke er magi og sanserne spærres op her i eksistensen mellem liv og død.

Den mest almindelige forgørelse var at love nogen ondt. Ord havde den fysiske magt. Mette Ebbis, Citze Terskers og Marine Pommerantzis har praktiseret det bevidst og selv troet på deres evner, selv om de ikke opfattede det som nogen forbrydelse, f.eks. signede de og røg derefter, men troede ikke det var forbudt, da de jo blot brugte bibelens ord. At de i virkeligheden stod til at miste ejendom og rømme riget var dem åbenbart ikke bekendt. Sandsynligvis har præsten set igennem fingre med den gavnlige trolddom, selvom den var et problem for kirken. Først når en konkret anklage kom frem blev det problematisk for den anklagede. I øvrigt kunne det at give afslag til en tigger, let give mistanke om trolddom f.eks. da Maren Peder Holsts giver Mette Ebbis afslag. Ingen af kvinderne arbejder med kærlighedsmagi bortset fra et enkelt tilfælde af at skabe splid blandt ægtefolk. Ingen af de anklagede taler om andet end »fange råd« eller gøre trolddom når man ville gøre andre ondt.

Det kostede trolddomsprocesserne

I alt havde de 139 nævninge sammen med dommerne, tinghørere, rådmænd og borgmestre i 81 retsmøder med indkaldelse af 190 vidner deltaget i henrettelsen af de 8 kvinder.

Tre af de dømte var troldkvinde der operede *både med* helbredelse og trolddom alt efter »patienterne« eller »kundernes« ønsker, selv bekender de imidlertid ikke at have brugt trolddom. De andre kvinder var blot byens købe- og sælgekoner, som alle hørte til den fattigere, socialt dårligt stillede del af byens befolkning, og vidnerne imod dem var deres egne naboer, kunder, håndværkere og søfolk. Krige, de hårde vintre, først og fremmest pesten og

andre epidemiske sygdomme, men også udefra kommende begivenheder, de sociale og økonomiske aspekter og den magisk/religiøse verden som borgerne levede i, har været medvirkende til disse uhyggelige begivenheder, som fandt sted indenfor blot et år. Statsmagten holdt et vågent øje med befolkningen og præsterne var sat til at vogte over den tilsyneladende ugudelige flok. Satan var allesteds nærværende og mennesker kunne indgå en pagt med ham. Men kirken deltog ikke direkte i selve retsforfølgelsen, først da dommene var afsagt og de ulykkelige skulle bekende deres synder og modtage tilgivelsen optræder sognepræsten i retten og ved henrettelserne. Indirekte var kirken dog dommer, da loven var kirkens værk.

Vi kan konkludere at i frygt for at de fattige skulle rede sig dyrt erhvervede goder, rettede de lidt bedre stillede anklagen imod dem, da en udefra kommende påvirkning trængte ind i byen, og spændingerne slap løs, som havde ulmet i det sårbare samfund, som ikke kun var forårsaget af dårlig økonomi og øget skattetryk, men i høj grad af dårligt naboskab med sladder, bagtalelser og rygter og dertil først og fremmest – og mere end noget andet – angsten for pesten og det øgede skattetryk.

Kun Else Fiskers havde en formue der kunne dække processen. Vi ved desværre ikke hvor mange penge det krævedes at stille borgen for den sigtede. Men vi er så heldige at have hele regnskabet fra alle udgifter Hvis den sigtede blev fundet skyldig, og bekostning (kostpenge) i året 1626, mens kvinderne sad i kælderen, udgiften til landstingsstævnet, nævningenes løn, stævningen i sig selv, vognleje de 22 mil via Roskilde til landstinget, kosten undervejs og hjem igen. Dernæst fogedens og skriverens rettigheder, skarpretterens udgifter, kvindernes kost i fængslet, stigen de blev bundet til, de 20 læs ved og skarpretteren de 5-10 daler for henrettelsen.

Kæmnerregnskabet i 1626 for alle 8 processer med udgifter til nævninge, vognleje, transport, kost for kvinderne foruden Anne Jensdatter fra Helsingør til Ringsted beløb sig i alt til 160 daler, 3 mark og 1 skilling.⁴⁸⁸ Dvs. godt 20 daler pr. proces. I Århusområdet var den gennemsnitlige udgift for en trolddomssag 8-9 daler til sammenligning kostede en gris ca. 1 daler eller 5 daler for en ko.⁴⁸⁹

Pesten og sygdomme i byen

Inden den første kvinde blev anklaget for trolddom havde pesten raset i Helsingør med 2-3 års imellem. Pesten kom, som så ofte om foråret eller forsommeren, som byldepest, var så stærkest i sensommeren eller efteråret for til sidst at blive svagest eller forsvinde i begyndelsen af det nye år. Når vi ikke hører noget om den i forhørene kan det skyldes uviljen imod at nævne pesten ved rette navn, for så vidt muligt at undgå at fremmane sygdommen.⁹⁰ 1023 personer (år 1625) var opført i skattemandtalen og 463 blev begravet i Olai Kirke. Det fremgår af regnskaberne for indtægten af klokkerne i Sankt Olai Kirkes regnskabsbog for årene 1624-26, at der fra maj 1624 til april 1625 blev ringet til begravelse knapt 250 gange, men fra maj 1625 til april 1626 næsten 400 gange, mens tallet fra maj 1626 til april 1627 synes, at være normaliseret med godt 80 begravelser.⁹¹ Blandt de mange døde var der flest i 1625, blandt dem var sognepræsten mester Hans Kruse der *døde udi pestens tid*. I september døde i toldskriver Morten Jensens udlejede hus i Stengade, en af de betydeligste malere som har levet i Danmark Pieter Isaacsz og 9 uger senere hans hustru, begge blev begravet i Sankt Olai Kirke. Isaacsz havde også været hollandsk kommissionær for Sundtolden. I det $\frac{3}{4}$ år af 1625/1626, hvor trolddomsprocesserne fandt sted havde pesten raset og kirken havde været brugt daglig. At folk var bange, kan ikke undre, men de følgende år hvor pesten meldte sig igen, fremkaldte det ikke nogen trolddomsprocesser. Måske har man holdt sig tilbage for den kostbare affære, det var for hele samfundet at holde de mange forhør og retssager, og i øvrigt havde andet at tage sig til. Der var jo også folk blandt myndighederne der tvivlede på trolddommen f.eks. borgmester Niels Madsen og ind imellem har myndighederne ikke grund nok til at bibeholde Marine Pommerantzis i rådhuskælderen. Men dødstillene taler for sig selv, når vi ser på byens dårlige økonomi efter 1620'erne.

I løbet af sommeren 1624 havde pesten bredt sig over hele Østersøområdet. De danske grænser havde været lukket på grund af pest i Sverige, og for en sikkerheds skyld fik tolderne i Sundet ordre til ikke at visitere skibe fra Østersøhavnene personligt, *men kun antegne deres navne og hvad have inde*. Ligemeget hjalp det Køben-



*»det hjælper ej, at sige
nej – med døden maa vi
vandre, al verdens gang.
den vej saa trang – tillige
med hverandre« står der på
maleriet. Døden er klædt
ud som en kvinde, der river
spædbarnet og den store
pige fra den fortvivlede
moder. Maleriet er fra
1650'erne, hvor Helsingør
havde århundredes største
pestangreb.*

havn og Helsingør blev ramt i december 1624. Herefter fulgte Christian 4.s pestforordning af 15. januar 1625. Forordningens ordlyd var utrolig moderne og banebrydende. Når man læser de strenge instrukser, forstår man endnu mere alvoren af pestudbruddet i København og Helsingør, men også i det øvrige land. De mange menneskelige tragedier, og den deraf følgende dårlige økonomi. Vi vil være meget tilbøjelige til at forklare at trolddomsprocesserne i 1625/1626 især var udprunget af pesten. For at forstå hvilket indgreb i byens dagligdag som forordningen har gjort, ser vi på forordningens to afsnit. Det første beskriver forhold, der skal sikre mod et pestudbrud, og det andet indeholder retningslinjer for, hvordan man skal forholde sig under et pestudbrud, sådan at smittefaren blev mindsket. Man antog at det var byderne der var smittebæreren. Forordningen fastlagde epidemier som et offentligt ansvarsområde og forordningen var alment gyldig for hele befolkningen og ikke kun København og Helsingør. Der var

retningslinjer for, hvordan offentlige personer som bl.a. præster, ligbærere og gravere skulle forholde sig ved håndtering af et offer for pest, blodsot eller anden smitsom sygdom. Der skulle ansættes en pestmester og ved udbrud skulle sygdomsramte afskilles fra de raske, sikres mad og medicin, begravelser skulle være hurtige og små i omfang, og den sociale orden skulle opretholdes.

De følgende år 1629-30 skriver Tue Slagter i sin dagbog om den grasserende pest og blodsot fra år 1629 til 1630.⁹² Også 1636 var et pestår, hvor 755 blev begravet fra sognekirken Sankt Olai Kirke. Men 1600-tallets største pestepedemi ramte i juni måned 1654 og den rasede videre indtil november med knap 1.800 døde. Tue Slagters søn Rasmus Slagter skriver i sin fars dagbog, hvor han fortsatte med indskrivningerne, at *den 2. august kl. ni begyndte her en formørkelse udi solen og endte den tid at klokken var 11 om middagen, hvor ud over at solen var ganske formørket, og var saa mørk at man kunne ikke se at læse udi en bog uden dagens lys, hvor ud over, at det var spaaet at verdens skulle forgaa, straks derefter faldt pesten saa gruelig og paa her i menigheden.*⁹³ Det var altså solformørkelsen der varslede jordens undergang, mod den havde man ikke mange midler undtaget, at acceptere Guds vilje, måske gjalt det også pesten i 1625.

Når vi nu ikke hører noget om kvindernes gode råd i byen mod pesten, så får vi til gengæld gode råd, mod en mængde andre sygdomme, der herskede i byen: det var gigten (ichten) der ganske som i dag næsten var hver mands eje, koldsyge, eller koldfeber der også var en af tidens mest almindelige sygdomme. Den optrådte i epidemier med anfald hver anden, tredje eller fjerde dag af kulderystelser efterfulgt af hede og sved.⁹⁴ Kopper og småkopper (skoldkopper) der også optrådte som epidemier. Krampe og nervesygdomme kunne være følgesygdomme til koldesygen, og der var borgere der havde kramperinge mod krampe. Dernæst var der hovedpine eller migræne, kvalme og opkastning (maven går ud af munden), andre mavesygdomme, lammelse (rørelse), brok, og psykiske tilfælde/melankoli, at være besat, sindsyge, syfilis (den franske syge) engelsk syge, den fallende eller onde syge (epilepsi), rosen, blodsot og kræft. Endelig var der podagra, frost i benene og tandpine.⁹⁵ De sidste par sygdomme og genvordigheder havde Tue Slagter gode råd for. Men blandt de otte trolddomsanklagede kvinder i 1625-26 var det kun Mette Ebbis, Citze Terskers

og Marine Pommerantzis der tog ind til folk, der havde brug for deres hjælp mod sygdommene. De tre var de virkelige troldkvinde. Generelt må vi konkludere om helbredet og sygdomme i 1600-tallets Helsingør, at borgerne har haft mange kroniske sygdomme og mange har lidt af fejlnæring på grund af mangel på vitaminer og jern i kosten. Gennemsnitslevealderen lå som i de øvrige købstæder et sted imellem 20-30 år, et forhold som beror på den meget store børnedødelighed og de epidemiske sygdomme. Enkelte personer kunne dog godt blive rigtig gamle.

Apoteker, bartskærer og skarpretter

Apoteker Christian Grambo var tinghører ved retssagen i juni 1625. Hans medikamenter må ind imellem have haft konkurrence i salg af de urter kvinderne brugte i deres gode råd. Apoteket har haft sin bod liggende siden 1577 i Strandgade (bygningen er der endnu). I 1581 fik Peither Pester bevilling til *at anrette et apotek og nyde sammesteds slig ret og frihed, som en apoteker udi andre velordnede steder haver og nyder*. Der har hørt en have til, hvor der blev dyrket mange slags læge- og krydderurter.



Apoteket i Strandgade er den gule bygning i midten af billedet. Tom Petersen.



Bartskæneren er ved at lægge et omslag om en patients fód, Isaac Koedijk ca. 1650.

Vigtigt for sygdomsbekæmpelsen i 1600-tallet var apotekerens lægeurter, men urterne blev også brugt til helbredende råd, såvel som til den skadevoldende trolddom. De kvinder, som selv kunne lave deres medicin, eller ordinerede hvad patienten skulle skaffe sig, førte andre produkter end apotekerens autoriserede, blandt de kuriøse midler hørte menneskelige kropsdele. Leverandøren var skarpretteren, der på den måde også var med til at gå apotekerens i bedene. Skarpretteren mester Anders havde i 1588 selv fået indtægt ved at sælge tyvefinger. I øvrigt har han også gode råd i salven »Ungventum Anodynum«, der skulle virke mod fnat, gigt og kramper. Der indgik voks, gåse- og menneskefedt, i andre menneskeblod. Et middel mod epilepsi var en hængt tyvs pulveriserede hjerneskal blandet med vin. En rem af menneskehud



Liljekonval (*Convallaria Majalis*) kunne bruges som hjertemedicin. Christian 4. brugte den. Men den er stærkt giftig



Fingerbølplanten (*Digitalis Purpurea*), brugtes antagelig som hjertemedicin.

bundet om livet på en fødende skulle lette nedkomsten. »Mumia vera«, indført fra Ægypten, bestod mest af det harpiks, som udfyldte den balsamerede krop, men blev anset for virksomt mod alle mulige sygdomme. Men meget tit var mumierne forfalskede og det var brugt langt op i tiden.

Liljekonval-te mod tarmslyng er nok et middel der har været Christian 4. bekendt for han beder på et tidspunkt nogle af sine folk indsamle liljekonvaller, i øvrigt er de meget giftige. Kvinderne og apotekeren havde ligesom munkene også kendskab til dræbende urter og planter. En plante kunne virke helbredende på én sygdom og ødelæggende på en anden. En lille dosis af en giftig plante kunne virke helbredende som liljekonvallen, og digitalis som hjertemedicin.

Hernrik Smith 1495-1563 hvis hovedværk var lægebogen fra 1557, stod i Maren Peder Holsts bibliotek. Den bestod af en samling af seks »Urtegårde«, som blev hvermands læge i 350 år. Henrik Smith skriver foruden om urterne også advarende om »læge og troldefolk« blandt disse læger er troldefolk og troldekvinde, som med deres læsning og primsigelse understaa dem at helbrede siuge menneiske (...) og det sker vel stundom af Guds tilladelse, at de bliver helbrede paa legems vegne, men sjælen bliver siug, og dør evindeligt, thi saadan helbrede er ikke af Gud, men af Djævelen. Det er givetvis tekster som Maren har læst og med hende flere andre i Helsingør.

Til de kendte lægebøger hører også »En nøttelig Legebog« af Christiern Pedersen; *Faar fattige og rige, unge og gamle om mange adskillige sygdomme som menneskene kender til at komme paa deres legeme i mange haande maade og om gode raad og lægedomme til dem at de som læse kunne maa hjælpe dem selv og andre flere med urter som her vokser i riget.*

Bartskærerne, som der i 1603 var 7 af i Helsingør havde deres lavsskrå. Ifølge den skulle det være ærlige og velforfarne mestre, og deres hustruer skal være ærlige og uberygtede. Læretiden for drenge var tre år og derefter skulle de vandre som svende i 4 år for at blive undervist i lægekunsten, såfremt de ville have arbejde hos en mester i Helsingør. I 1625 praktiserede doktor Michael Christensen i Helsingør og der bevilgedes ham en årlig sum på 200 sletdaler af byens kasse, at han her vil residere og betjene, hvem hans kur begerer for billig betaling efter den trykte takst. Det var ham der stod for rådgivning og forebyggende midler til pestmesteren og træffe alle foranstalt-



Strandgade 55 i Helsingør. Bygget 1592 af Jacob Willumsen bartskeerer fra Antwerpen. Han boede der ikke selv men lejede huset ud.

ninger hvad angik pesten. Men de dårligst stillede borgere var henvist til den billigste lægehjælp – troldkvinder eller troldmænd, der signede og manede – som munkene havde gjort det før. Bartskeerne var datidens kirurger, mens den praktiserende doktor var videnskabeligt uddannet medicinsk læge. Men omkring-vandrende kloge folk ydede også lægehjælp på markedspladsen, hvor de kunne opslå deres markedsbod. Vi hører ikke noget om dem i processerne, men de må have været i Helsingør som i andre byer.

Også bartskeerernes arbejde var i konkurrence med troldkvindernes råd i hvert fald prismæssigt. I forhørene i 1626 hører vi om Abraham Vognmand, der samme nat han havde været oppe og skændes med Citze Terskers, var der sket ham en stor plage så, at han ikke kunne lade sit vand og var syg deraf i 14 dage og søgte adskillige råd. Til sidst gik han til mester Jørgen Bartskeerer og han gav ham noget vand som hjalp ham. I en anden sag var Mette Ebbis kommet og spurgt Jensis kvinde hvor hun havde ondt, da sagde hun at hun havde ondt over det hele, og det havde hun ikke råd til, for de havde brugt bartskeereren i 4 eller 5 uger, så havde Mette badet Jensis hustru. Siden fik hun det bedre, og hendes barn havde hun givet *noget rindendis vand ind* (som hun havde signet) siden fik barnet det også bedre.

I Birgitte Bødkers sag begærer de seksten nævninge, at mester Mads Bartskeerer, mester Frederik Bartskeerer, mester Albrecht og mester Jørgen Bartskeerer (vel sagtens von der Breda) skal undersøge om Anne Jensdatters svaghed og sygdom er en naturlig sygdom eller hvad det kan skyldes. Da de havde undersøgt Anne Jensdatter, kunne de ikke finde nogen sygdom, de konstaterer at hun kun var hud og ben med mange knuder på hendes krop. En mulig sygdom kunne være »knuderosen«, en betændelsestilstand i fedtvævet, ofte på underbenene som ofte findes på yngre kvinder.

Landefarerne var de såkaldte okulister, sten- og broksniderer som var omrejsende udlændinge, der gav behandling for visse sygdomme eller forhandlede særlige lægemidler.⁹⁶ Indtil 1685, blev alle brokoperationer foretaget for pungbrok. Operationen betød også kasttraktion for patienten. Kristine Urtegårds mand døde af brok, og man mener at Citze Terskers var årsag til hans brok. Hovedparten af broksniderne var tyske og de mange tyske og nederlandske borgere i Helsingør, må have budt dem særligt

velkomne. I købstæderne omdelte de plakater med deres virke og det rygtedes hurtigt rundt til landsbyerne. Fra en landefarer-plakat lød det intet mindre: *Alle slags koldesyge med deres slægt, deslige den ny syge, som nu er almindelig, ogsaa den giftige pestilens, item alle slags hovedværk, øren ve, døvhed og ørernes forstobbelse. Ogsaa alle slags tandværk og flod af hovedegt, hæshed, wangbrystighed, alle mavens, leverens og miltenes værk og brud og værk i lemmerne, armene, ben og ryggen, deslige alle frantzoer [kønssygdomme], lemlæstelse og alle aabne saar i hvordan eller hvor gamle de er. Dertil ogsaa mange og adskillige hemmelige kvindesygdomme og bræk, som ikke her er tilbørlig at opnævnes.*

Skarpretterne mester Henrich, mester Hans og mester Morten

Byens skarpretter, også kaldet mestermand eller bøddel, var kongelig embedsmand og embedet havde i 1500-årene været livegen. Lønnen blev udbetalt af byens kasse, og han arbejdede sammen med sine svende og rakkeren og dennes svend, men stod embedsmæssigt over dem. I 1619 havde en skarprettersvend ved nat-tide overfaldet en mand og hans hustru med en stor buløkse. At embedet medførte stor brutalitet, er klart nok, men loven gjaldt selvfølgelig også for ham og hans folk.

Da mester Henrich blev begravet fra Olai Kirke den 19. februar 1626, fik han som embedsmand den helt store ringning med alle sogne- og spirklokker til 2 daler og lejerstedet frit. Inden da ved vi, at han den 16., 17. og 18. november stod for torturen af Birgitte Skånings, og den 11. februar må han have stået for henrettelsen af samme Birgitte, med mindre han havde været syg et stykke tid forinden sin død. Det kan også være ham, der har stået for det pinlige forhør af Mette Ebbis. Mester Henrich Skarpretter havde som nævnt set på Citze Terskers og sagt hun havde et trolddomstegn i sin pande *som en hestefod*, hvorefter hun faldt straks ned og fik den onde syge. Mester Henrich er overordentlig skarpsynet. Men hans iagttagelser kom ikke med i den endelige domsafsigelse.

Mester Henrich bliver efterfulgt af mester Hans, hvis efternavn var Oddervald (også stavet Aderholdtz), han nævnes i 1627 som ansat. I det år eller i det næste fratræder han stillingen for at blive ansat i København. I hans sted er det så meningen at Michel Møller skal ansættes den 9. april 1628.⁹⁷ Men af en eller

anden grund er hans ansættelse overstreget i tegnebogen. Den tidligere mester Hans Oddervald ansættes igen til Fastelavn den 3. marts 1633 til en løn af 4×30 daler.⁹⁸ Da mestermanden normalt kun betegnes ved hans titel og ikke ved hans navn, kan der være usikkerhed om hvem der fungerede, da mester Hans fik bud om at skulle til København. Måske er han ikke kommet afsted eller har betjent embedet fra hovedstaden. Men noget tyder på, at det er mester Hans der stod for henrettelsen af de øvrige 7 kvinder, og antagelig har han også stået for alle de pinlige forhør.

Skarpretterens embede var krævende, han skulle være en mester i torturering, samt effektivt kunne sende en fordømt sjæl til det hinsidige – som det var foreskrevet i loven. Det skulle ske ved hjælp af metoder, der spændte fra den almindelige henrettelse ved reb, hjul og stejle samt den sjældnere levende afbrænding. Dernæst torturinstrumenter som at strække på en ramme, hvor hænder og fødder er bundet fast på hver sin ende ved trisser og brændes derefter med hedt bækken. Ved hjælp af en skruevinge presses jernstykker hårdere og hårdere sammen om fingrene, smerten er uudholdelig, især hvis det er leddene i fingeren der bliver knust.

Man kunne også få gode råd hos skarpretteren, så han, som vi har nævnt tidligere, på den måde konkurrerede med troldkvindernes gode råd. I forhøret af Marine Hoffmands giver bødlen et råd til hendes mand Jens Hoffmand, som er dårlig fordi Marine havde sendt ham på vagt til trods for at han var skidt tilpas. Jens Hofmand sendte da bud efter bødlen og spurgte ham, om han kendte noget råd for hans dårlige helbred. Bødlen havde da sagt, at han tænkte, at den samme som havde gjort det, måtte hjælpe ham igen og, at *den laa ved hans side hver nat som havde gjort det*, nemlig hans kone.

Skarpretterens løn var i 1626 på 24 daler som udbetaltes 4 gange om året. Desuden fik han særskilt betaling for det arbejde han blev pålagt at udføre, det gjaldt også det at slæbe ådsler væk fra gaderne, og for at slå løsgående hunde ihjel. Det foregik mest i de såkaldte hundedage,⁹⁹ dette sidste gav en ikke ringe del af lønnen.

Han havde ofte flere folk til hjælp i tjenesten. Han iværksatte også den mildere form for afstraffelse ved kagen og halsjernet. I mestermandens instrukser indskærpede man, at *bøddelen ikke maa*



Helsingør Rådstue, Tegneboøger 1626-41, Side 188a

Siden er overstreget og han var derfor næppe ansat, men den fortæller om mestermandens bestilling på den aktuelle tid

Anno 1628 den 9. april på Helsingørs Raadstue antage samtlige borgmester og raad en ny mestermand eller skarpretter ved navn Michel Møller efter den forrige skarpretter ved navn mester Hans Aderholdtz, var kaldet til København at tjene for en skarpretter og have her opsagt sin tjeneste. Og blev forne Mickel Møllers bestilling forordnet som efterfølger:

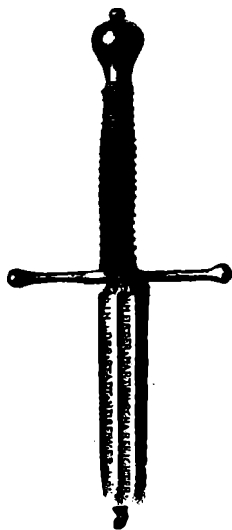
Hans årlige løn af byen skal være, til 4 terminer	30 daler
For at halshugge en misdæder eller en tyv at hænge	2 daler
For at kagstryge	3 mark
For et stort aadsel at udslæbe	1 daler
For et svin at udslæbe	1/2 mark
For en løs kvinde at følge af byen	1 1/2 mark

Uden byen at rette 3 daler, maa selv med ham forliges som de bedst kan forenes
Fra Strandgaden og Stengaden for hver balle urensel skal han gives 5 skilling, i de andre gader noget mere, efter som det findes længere, dog skal han ikke besvære borgerne, at der klagemaal paakommer.

Item skal mestermanden ikke opholde horer og andet slemt levned, lade i hans hus bedrive, at ingen klagemaal paakommer, men forholde sig som hans stad udkræver og medfører.

gange paa vildtbanen med bøssen dvs. opholde sig ude i den kongelige vildtbane omkring Helsingør og tilstødende byer med bøsse. *Ej heller maa han stede letfærdighed med horeri i hans hus ej heller skal han selv, hans hustru eller folk nogen ærlig folk udskælde for et eller andet.* Så skænderier med folk kunne han ikke tillade sig ej heller have besøg af letfærdige folk i hjemmet.

Skarpretteren skulle være forpligtet på sin kappe eller kjortel (ligesom stoderkongen) at have rødt klæde påsyet, hvorpå han kan kendes af andre. På hans hus skal han have et formalet bræt eller tavle udhængende over sin dør med formelding, hvem der bor i huset. *Disse artikler skal han holde ubrødeligt eller straffes paa sit liv uden videre dom.* I tilfælde af Guds bespottelse eller bespottelse af hans hellige navn, ord og sakramenter, skulle den dømte levende have tungen skåret ud, dernæst hugget hoved af, tillige med at



Helsingørs bødelsværd med mester Morten Skarprellers navn, han døde 1658.

Samme år blev sværdet taget som krigsbytte af hærfører Carl Gustav Wrangel i 1658-60. Det findes nu i Skoklosters rustkammer, Uppland, Sverige.

tungen blev sat på en stage. Det fortæller noget om hvilket hånddelag som skarprellerne måtte være i besiddelse af.

Toppunktet af hans håndværk var at *rette med sværdet*. Der skulle præcision og kraft til at svinge det godt tre-fire kilo tunge skarprellersværd, som havde sin plads på Rådhuset. Bødelsværdet var genstand for en særlig symbolik og stor økonomisk værdi. Det var stort, godt 1 meter langt, og en klinge der endte fladt uden spids, ornamenteret med graveringer og indskrift. Dertil havde det en afbalanceret fordeling af vægten, der var tilpasset det ene formål at halslægge.

Bødlen havde også det primære ansvar, at holde alle mistænkte ved relativt godt helbred både før og efter afhøringerne. De kummerlige forhold i rådhusets mørke kælder med latrintønden, der tilsyneladende kun blev tømt en eller to gange om året, har været et uudholdeligt sted for kvinderne, der sad her i månedsvis, hvor de samtidig plagede hinanden med beskyldninger. Stadstjernerne eller vægteren kom med lys, men ellers var det småt med lys der kunne komme ind ad vinduerne med gitter for. Så kvinderne så kun lys når de var oppe til forhørene i bytinget og rådstuen. Det lange ophold i kældrens mørke må have kunnet knække enhver. Der nævnes de to kældre under rådhuset der brugtes til fængsel, det »store fængsel« og det »lille fængsel«. Fra andre trolddomsprocesser i Danmark høres om kvinder der dør under opholdet i fængslerne og enkelte begår selvmord.

I 1588 får skarprelleren mester Christen et kvarter ($\frac{1}{4}$) rødt engelsk, som er købt *til at udskære udi tvende sværd at sy hans klæder*, som kendetegnet for hans embede (koster 1 mark). Et bræt er bekostet til at hænge over mester Christens dør, hvor der er malet hvem der bor i det. Skarprelleren boede forskellige steder i byens udkant. I 1609 blev hans hus revet ned og flyttet til den bydel som kaldes Sanden.¹⁰⁰ Peder Kedelsmed, Jeppe Pedersen og Christopher Villumsen brugte hver 2. dag til at bryde det gamle hus ned. Vognmændene Mourits, Jørgen, Tyge og Niels kørte de 21 vognlæs brugeligt tømmer ud på Sanden, hvor det nye hus skulle bygges. Byens tømrermestre brugte $7\frac{1}{2}$ dag på at rejse huset, murermestrene $14\frac{1}{2}$ dag og kalkslagerne 16 dage, lerklinerne $12\frac{1}{2}$ dag og brolæggerne $2\frac{1}{2}$ dag. Der brugtes 15 læs mursten, 1.500 tagsten, 22 læs kampesten. Til huset hørte også en kakkellovn,

og det hele blev afsluttet med et godt plankeværk omkring bygningen, alt for en pris af 136½ mark.

Stodderkongerne

Byens 2-4 stodderkonger bar røde klædedragter, et kendetegn for »gadens« embedsmand i funktion. Stodderkongen Anders gik klædt i rødt gørlist og islandsk vadmel med gule frynser, desuden bar han en filthat. Han skulle desuden bære et sort messing tegn. 56 kobbertegn blev udfærdiget af Laurits Guldsmed, de skulle bæres af alle de fattige *som tilstedes at bede Guds almisse her udi byen*. To fattigbøsser med snore og søm, gjort efter kongelig majestæts forordning skulle stodderfogederne på de fattiges vegne gå omkring med og bede om hjælp i Guds navn. Men det var fattigforstanderen der optegnede hvor mange fattige der var i hver fjerding, antagelig har stodderkongerne ikke kunnet skrive, til gengæld var de bevæbnet med hellebarder. Refomationen havde medført et ændret syn på tiggeriet. Der blev sondret mellem forskellige typer af tiggeri. Kun de uarbejdsdygtige skulle have lov til at tigge.

I 1603 skal 3 stodderkonger holde rendestenene rene ved Torvet året igennem. Det er stodderkongerne eller stodderfogederne, der skal give tilladelse til at en tigger må gå rundt i byen og tigge, som da han får 2 skilling for at Mette Ebbis kan gå i byen. Det er troldkonen Gundel i Birke som betaler stodderkongen for at Mette kan få tilladelsen til tiggeri i byen. Antallet af fattige i Helsingør var steget betragtelig og i 1630 blev de sjællandske Brahers store gård i Sct. Annagade købt af byen til brug som fattighus.

Byens nye og gamle torv

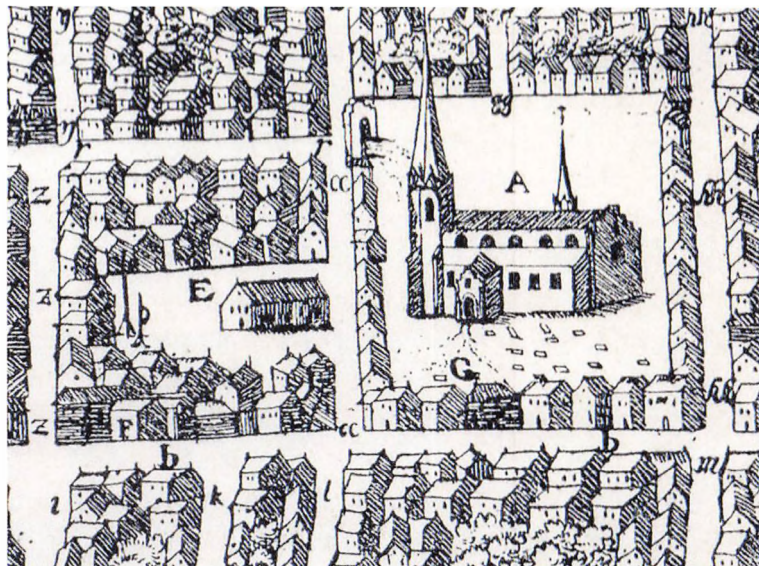
Et centralt sted for hvor vi møder byens købekoner – troldkvinder – og dem der bare handlede var på byens torv. Helsingør havde i løbet af 1500-årene fået et torv som lå bag rådhuset på det nuværende Slagtertorvs plads. Torvehandelen var indtil da sket på selve Stengade til stor hindring for den kongelige trafik til og fra Kronborg, og med stor gene af lugt fra byens slagtere og Helsingborg slagternes kød, svin og andre madvarer.

1589 døde den gamle Anders Bager, der havde en gård på kirkeens grund vest for kirkegården. Den købte byen og lod bygge 5



*Soldat med hellebard
fra Sankt Olai Kirkes
lysekrone 1662.*

Detalje af P.H. Resens kort med Slagtertorvet og Sankt Olai Kirke.



slagterboder på den nordlige del af gården. Sognepræstens gård og have lå øst for Rådhuset, og det senere torv er for størstedelen indrettet på præstegårdens have. Her fik byens slagtere og bagere deres boder, det var også her at Marine Hoffmands havde sin bod med brødudsalg. I 1600 var der kommet 6 nye boder til på den søndre side og 15 på den nørre side af torvet, der fungerede sammen med de 6 gamle. Helsingborg-slagterne havde deres egne bænke, ligesom lammekødsslagterne havde deres bænke. Et sted havde kallunskvinderne, der solgte de slagtedes dyrs indvolde samt hoved og fødder deres pladser. Bænke, hvor der solgtes fisk var der også til tider, ellers var de på den anden side af Stengade. Her må Else Fiskers have handlet sandynligvis blot fra en bæk eller kurv.

Bænkene var indrettet sådan, at der var bænke uden skur og bænke med skur, det vil sige bænke med tag over. Indenfor vinduerne kunne der være bænke og udenfor var der støtter, som vinduet det vil sige lemme kunne slås ned på, så den kunne bruges som disk. Handelen foregik altså igennem dette såkaldte »Slavindue«. Torvet havde en brønd med en vinde og junge til at drage vand op med. Og ved hvert hjørne af pladsen stod en gabestok *dennem til straf, som handler ulovligen*. Det var også opsat et halsjern fire steder i byen, til afstraffelse af dem, der forhandlede varer ulovligt.

Citze Bødkers, Marine Urtegårds og Marine Hoffimands havde deres boder på torvet, ligesom de slog boderne op i nabo-byerne på de faste torvedage. Birgitte Skånings har ikke nogen bod, men hun har gjort forretninger på torvet og solgt forskellige kramvarer, mens hun til andre tider har givet gode råd, når folk bad om det. Else Fiskers har købt fisk hos fiskerne i byens sydvestlige del og videresolgt dem i kurve på torvet og ved dørene. Citze Terskers og Marine Pommerantzis arbejdede som bedekoner, troldkvinder og de gjorde forretninger i byen eller ved dørene. Vi møder også andre kvinder der har deres boder på torvet. Anne Jensdatter som starter processerne, men også Elline Handskemager der har sin bod ved stranden (i dag Strandgade).

I 1583 stod der også den såkaldt dårekiste på byens torv, men i 1608 blev der bygget en ny og større. Længderne på stolper og træ var nu 12 og 14 alen.

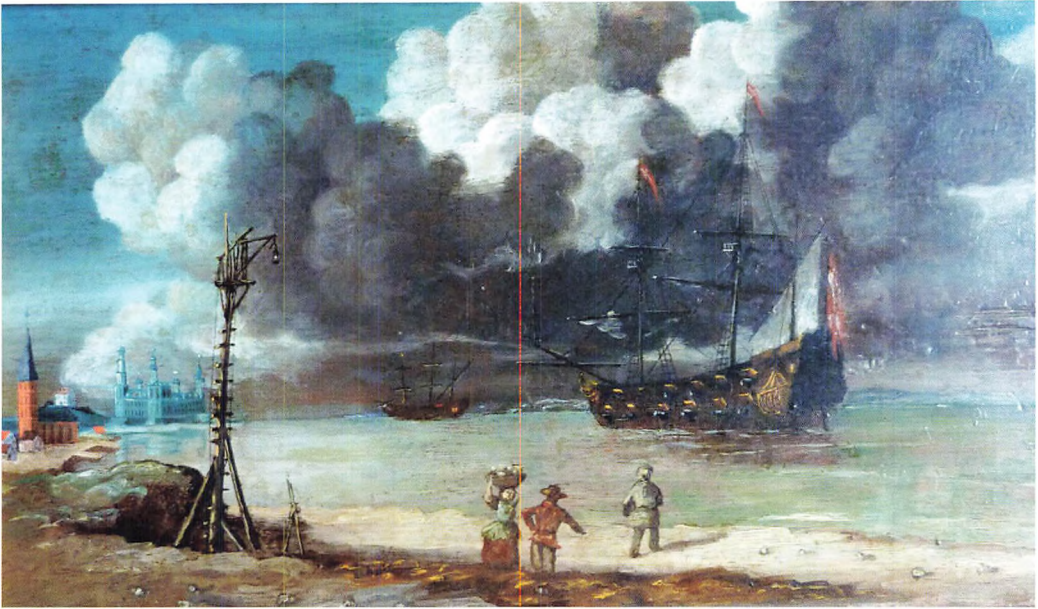
Kvinderne i bylivet

I de 8 trolddomsprocesser har vi kunnet følge kvinderne i deres daglige gang på byens torv, men også i byens gadedøre og ved havelågerne, på bænkene i husenes mange bislag, hvor de sidder i solen og snakker med forbigående. På gadehjørnerne, hvor de møder hinanden udveksler nyheder, bysladder, rygter og skænderier undervejs til deres daglige arbejde, deres eget erhverv eller deres mands. De passer deres små og store børn og børnebørn, og tjenestepigerne løber ærinder i byen. De overvåger hjemmet, arbejder i stegers (køkken og bryggers), låner ild hos hinanden, spinder garn og passer deres haver med grøntsager, høns og grise, de fejer fortovene og holder dem rene, og protesterer når nogen skider ved haver eller plankeværk. De har deres boder og bænke på byens torv – og markedsdage, hvor de sælger deres varer, øl, vin, grøntsager, brød og kød. Der handles og købes hør, blår, lærred og tekstiler skæres til og sælges. De sælger æg, plukker og sælger fjer, og handler med høns og grise. Fisk køber de ved skibene og sælger dem videre i byen. Husdyr og grøntsager købes af bønderne der kommer ind til torvet. Helsingørske og skånske dialekter blander sig med skotsk, nederlandsk og plattysk, og det er ikke alle der har lige let ved at forstå hinanden. Ind imellem



Sct. Annagade 19 var sognepræstens bolig. Her skrev Peder Lange sine lange prædikener, og herfra gik han til kirken, på kirkegården og til sygebesøg hos de døende, eller når han i retten, med bygmester og byråd præsiderede på rådstuen.

besøges de syge naboer, bedekonerne beder folk til begravelse, bryllup og barselsgilde og de drikker øl i værthusene. Fra dør til dør går den indvalide tiggerske Krykkekællingen fra Skåne med de mange gode råd, hun overnatter hos behjertede borgere på loftet eller i et af hjemmenes ledige stuer, af og til varmer hun sig blot ved kakkelovnen hos en venlig borger og får en kande øl og lidt brød. I Sankt Olai Kirke mødes de alle til højmessene om søndagen, og de går til alters i deres sorte højtiddragter (dem der har råd til det) og modtager sakramentet. Kvinderne sidder på klapperne, altså siddepladser der er monteret med hængsler på træværket, så de bliver slået ned når de skal bruges. Maren Peder Holsts, hører til blandt byens rigeste borgere og hun har betalt for en siddeplads, endda en af de bedre pladser både i sognekirken og den tyske Sanct Mariæ Kirke. Nogle af kvinderne færdes på kirkegården omkring Sankt Olai Kirke og den nye kirkegård uden for byen, hvor fattige og de mange pestofre blev begravet. På begge kirkegårde, mellem vildnis af gange på kryds og tværs,



ligger de græsbevoksede tuer efter de seneste begravelser, og dér vrimlede det med løse hunde og grise som skarpretteren tager sig af. Vi møder også flere kvinder på Galgebakken syd for byen, hvor forbryderne bliver henrettet ved galgen med hjul og stejle og vi møder dem i rådhusets kælder. Ind imellem tager nogle af kvinderne færgen fra færgevasen til markederne i København, Gilleleje, Halmstad, Laholm og Varberg, hvor de slår deres boder op. Nogle af kvinderne har gået den lange tur på 20 mil frem og tilbage til Køge for at få et godt råd mod sygdom, hos den kendte Maren Ringbjerg.

Troldkvinderne og de trolddomsanklagede med deres familier var kun lejlighedsvis i konflikt med retssystemet. Hverken Citze Bødkers, Mette Ebbis, Citze Terskers eller Else Fiskers havde tidligere været indblandet i kriminalsager. Else Fiskers datter blev kort tid før trolddomsprocessen mod hendes mor stævnet på grund af slagsmål, og Jens Hoffmand havde været den ene part i en injuriesag, men det var 12 år tilbage. I 1616 havde Laurids Bendsen drager to gange været part i en proces, dels da han, havde været i slagsmål med Knud Drager, og dels da Birgitte Skånings i april i næsten 14 dage konstant var i konflikt med Niels Tiil drager og dennes hustru. Årsagen hertil var at Niels Tiils hustru havde skældt Birgitte Skånings ud for en hore og bandet

Parret der står ved strandbredden og ser på et skib der antagelig er gået på grund eller ligger på rheden er en af byens købekoner. Hun har et rødt skørt og en hvid trøje med hvidt forklæde ud over skørtet. På hovedet anes en hvid hue og kurven er fyldt med hendes varer. Manden har en rød kort kofte og grålige bukser, på hovedet en flad hat med bred skygge. Den anden mand er helt i hvidt, antagelig en håndværker. Ca. 1620.

hende med skarn. Marine Urtegårds var i 1620 og 1623 gået ud af to retssager som den sejrende part, og derudover havde hendes mand Christen Andersen muligvis været i slagsmål med Anders Fogedsvend i 1618. Kun Marine Pommerantzis havde kort tid før processerne været part i processer; i 1624 var hun blevet forvist fra byen, og i 1623 var hun blevet stævnet af en tjenestepige, fordi hun havde *skældt denne paa hendes ære.* Marine havde dog undskyldt og var sluppet for videre tiltale.

I juni 1620 anklagede Marine Urtegårds Hans Henriksens skolapper, fordi han havde gjort hende overlast og slået to tænder ud på hende. Han hævdede, at han blot havde skubbet til hende, så hun faldt omkuld og slog sig, mens hun påstod, at han havde slået hende med en sten, han holdt i hånden. Der var ingen vidner til episoden, og alligevel besluttede rådstueretten at sende Hans Skolapper på arbejde ved Frederiksborg (Slot), da han tidligere var blevet forvist fra Helsingør. I juli 1623 anklagede Marine Urtegårds Hans Jensen fra København for at have skældt hende og hendes familie ud. Hans Jensen svarede, at han blot havde givet hende svar på tiltale, da hun havde skældt ham ud og kaldt ham for en skælm. Rådstueretten gav dog Hans Jensen besked på at, at *packe sig her fra byen did hvor hans hiem er* eller oplyse, hvorfra han i virkeligheden var kommet.

I forhold til den øvrige del af befolkning i Helsingør, der lejlighedsvis gav årsag til retssager, skilte troldkvinderne og deres familier sig imidlertid ikke særligt ud.¹⁰¹

Byens sognekirke Sankt Olai Kirke

Sankt Olai Kirke eller »Dansk Kirke« var sognekirke for hele byens dansktalende befolkning, mens de tysk og hollandsk talende borgere brugte Tyske Kirke (Sanct Mariæ Kirke). I begyndelsen af 1600-tallet stod Danske kirkes bygning færdig, som vi ser den i dag, blot var den omgivet af kirkegården, hvor der i dag er græs og asfalt. Den lå og ligger overfor byens gamle torv og rådhus. Indvendig må vi forestille os at den nuværende altertavle, korgitteret, døbefonts-gitteret og halvdelen af epitafierne og alle præstemalerierne endnu ikke var sat op, de kom først efter 1600-årenes midte.



På denne stol holdt Peder Lange sine mange prædikener.



*V: Døbefonten fra 1579
som byens danske og
skotske menighed brugte i
Sankt Olai Kirke.*



*H: Våbenskjold fra
Frederik Lejels private stol
i sognekirken.*

Prædikestolen var sat op i 1567 og den fik en renovering i 1624, så den fik det udseende vi kan se endnu i dag. Da Peder Rasmussen Lange var præst her og processerne mod de 8 kvinder stod på, var den altså fuldstændig ny. Den gamle døbefont fra 1579 i kirkens sydvestlige hjørne stod på sin plads, uden bakkens gitterværk. Her blev rig som fattig båret til dåben, og præsten holdt sin exorcisme uddrivelse af de onde ånder som fulgte det udøbte barn. Christian 4. havde foreslået rigsrådet, at exorcismen og forsagelsen af djævelen ved barnedåben skulle afskaffes, men det blev kun til exorcismen. I nogle kirker havde man tidligere døbt børnene uden for kirkedøren, for ikke at få de udøbte børn ind i kirken.

Kirken var dengang fyldt med private stole af meget forskelligt udseende, rester af disse stole står den dag i dag i det nordre sideskib og en del træskårne våbenskjolde er blevet genbrugt i de nuværende stole. I kirken sad borgerne som man levede i byen, de der havde fået en bolig nær Kronborg var de rigeste, jo nærmere alteret, des finere var det i kirken, jo længere væk man kom fra slottet eller alteret des mindre velhavende var man. Kvinderne sad i venstre side og mændene til højre, eller burde gøre det, alle med sorte kapper og kåber. Ifølge kong Christians brev til byens råd den 19. marts 1616 var der kommet en uskik i Helsingør. Han skriver *vi og kommer udi forfaring, hvorledes sig staar uskikkeligt udi forne Sankt Olai Kirke skal give i det, at baade mands og quindes personer paa begge sider skal stande iblandt hverandre, hvilket vi vil at aldeles skal være afskaffet, saa at mandspersoner skal stande paa den ene side, og quindepersoner paa den anden side.*

Når man kom til kirken, var den almindelige indgang igennem våbenhuset som i dag. Dem der havde råd, købte sig en stol med flere stader (pladser). De fleste stole havde 3 stader, og et stade kostede dengang 4 skilling for et år, de mindre bemidlede måtte nøjes med en skammel eller en klapp til den halve pris. Dørene ind til stolene havde den funktion at de var med til at holde på varmen, når familien havde taget plads i stolen. Klapperne fandtes overalt i kirken så fattige sad tæt ved de riges stolestader og ikke adskilt fra dem. Om vinteren var der frost herinde, og for at organisten kunne bevæge fingrene på orgelet, havde han et bækket med glødende kul, så han under pauserne kunne var-



Tolder og rådmænd David Hansen med familie, detalje på deres epitafium opsat 1599 i Sankt Olai Kirke. Byens fattige borgere kunne med beundring se epitafierne med byens højeste sociale lag. Alle i deres sorte kåber og kapper. Mændene bar hovedet med pibebræver (de højpullede sorte hatte ligger foran på gulvet) kvinderne med hvide linluer, sorte klædestrojer, hvide forklæder og pibede halskræver. Bornene er klædt som de voksne. Alle knæler fremt med hænder samlet til bøn i deres ærbare, protestantiske dragt på røde bedepuder.

me fingrene. Orgelpulpituret var anbragt som en slags svalerede skråt oven for prædikestolen.

I kirkens kor havde latinskolen drenge deres pladser på lange bænke. Det var en pligt de havde, at de ved hver gudstjeneste skulle synge. Af epitafier og mindetavler på kirkens vægge var kun Herluf Trolle og Birgitte Gøjes fornemme tavle, ophængt til minde om den store sum penge som det barnløse ægtepar skænkede latinskolen. Tavlen hang/hænger lige overfor prædikestolen, dernæst var der epitafierne for sognepræsten Peder Samsing, borgmester Frederik Lejel, tolderen David Hansen og toldskriveren Hans Meier, de øvrige malerier er kommet til efter 1626, et par smukke messing lysearme lyste lidt af rummet op, foruden dagslyset fra de store vinduer.

I koret stod den tidligere katolske altertavle, som byens borgere havde fået lov til at hente i Esum Klosterkirke. I tavlens predella havde man indhugget de to små nederlandske altertavler, der var skænket af Herluf Trolle og Birgitte Gøje (de hænger i dag i kirkens kor ved begge sider af altertavlen). Birgitte havde sin egen stol i kirken, mens Herluf som lensmand sandsynligvis har betjent sig af kirken på Kronborg. Af kirkens 15 katolske sidealtre, var kun et tilbage, den skotske menigheds Sankt Nini-antavle, den var fjernet fra sin oprindelige plads og sat til side op ad en væg i sakristiet. Ved vestgavlen stod »barnestolen« hvor forældrene sad med deres børn og ventede på at komme ind med dåbsbarnet til fonten.

Her på vestgavlen sidder stadig i væggen en jernlysestage, som var en del af de vejfarenes helgeninde Sankt Gertruds alter. I gul-

Borgmester og tolder ved Oresundstolden Frederik Lejls store epitafium opsat mellem 1601-06 i Sankt Olai Kirke, den fornemme familie knæler i bedestilling på røde bedepuder. Borgmesterhatten ligger foran.



Toldskriver ved Oresundstolden Hans Meyer og hustru Anna Thorsmedes knæler i bon på røde puder på deres epitafium i Sankt Olai Kirke over for prædikestolen.



vet lå/ligger talrige gravsten, der mindede om de bedrestillede borgers sidste hvilested, mens det var de færreste, der på den omkring liggende kirkegård havde råd til sten eller træ over graven.

Sognepræsterne i Sankt Olai Kirke

Der var præster ved Sankt Olai Kirke som allerede tidligt havde tilegnet sig kirkens officielle holdning i forhold til trolddom, og som allerede før signen og manen og anden helbredende råd blev forbudt ved lov i 1617 som gik i rette med den slags.

I 1616 blev Niels Simonsen Glostrup sognepræst ved Sankt Olai Kirke. Han kom kun til at virke i to år i Helsingør.¹⁰² Under sit ophold i Køge var han en af de præster, der forsøgte at uddrive den onde ånd, som de følgende år kom til at gå under navnet af Køge Huskors 1608-15.

Vi har intet mindre end et lille referat af, hvordan samtalen mellem djævelen selv og sognepræsten Niels Simonsen Glostrup



Kobberstik af Niels Simonsen Glostrup, han var sognepræst i Køge 1612, i Olai Kirke i Helsingør 1615-17, herefter biskop i Christiania, Norge.

spændte af i Køge. Satan henvendte sig til mester Niels: *I dag sad jeg i sømnen paa din kjortel, men den tid, du bad for din lille dreng faldt jeg ned og slog mig et fandens slag saa jeg fik skam.* Mester Niels prøvede så, at slå fanden ud ved at tale latin, men det slap han dårligt fra, for fanden svarede, at det gad han ikke bryde sit hovede med. Derimod spurgte han: *Maa jeg være din gæst i aften,* et spørgsmål, der sikkert har fået hårene til at rejse sig på mester Niels, for han skynder sig at svare: *Gud bevare mig for dig,* og denne gang godt nok på dansk. Imidlertid var det nær blevet værre, for Satan svarede: *Jeg kan komme ind der, som et lidet sandkorn ikke kan komme igennem, gik nu hjem og giv den lille dreng et stykke af den steg, din kone har paa ilden!* Her er det så, som om mester Niels alligevel tager sig selv lidt i nakken – nu var man jo ved de dagligdags ting – og han spørger: *Hvad ved du af den steg?* Hertil svarede Satan, at nok var han en

løgnagtig ånd, men vist var det, at mester Niels havde en steg på ilden, hvorefter han gik lige over til at tale om, at han også havde været med til præstens bryllup i København og inderlig gerne ville have lavet ulykker, og han sad også ved døren for at komme til; men han måtte ikke for *den store mand*, selv om de nær var kommet op at slås om dansen.

Mester Niels har ikke været godt tilpas hele tiden. Enden på det hele blev dog, at Satan måtte vige. Var mester Niels præst i tidens ånd, så må man dog undres over hans påståede samtale (måske undrer vi os i dag over sådan en samtale, men torsdag den 18. april 2019 skrev Politiken om journalisten Charlotte Rørth, der fører samtaler med Jesus og skriver bøger om det.¹⁰³ Til andre tider var Niels efter vores begreber mere fornuftig, og det er vel ikke mindst derfor, at han 1615 flytter til Helsingør som nyvalgt sognepræst. Niels Simonsen Glostrup blev kun et par år i Helsingør, idet han allerede 6. juni 1617 udnævntes til biskop i Hamar og Oslo stift, hvor han i 22 år til sin død var en myndig og flittig tilsynsmand. Hans visitatsbøger er for en del bevarede. I øvrigt var der åbenbart mange præster der talte med fanden selv. Palladius advarede ihvertfald præsterne der tiltalte djævelen. *Det var ligegyldigt om det var dansk eller latin, det som vedkommende selv fandt for godt, dog advarede Palladius dem bestemt mod at tale hebraisk, med mindre de virkelig var sproget mægtig, da de ellers stemplede sig selv som gække [narre] og djævelen let kunne opdage sligt.*¹⁰⁴ Efter reformationen vedblev befolkningen i øvrigt længe ved med at sige trosbekendelsen på latin, det ansåes for mere kraftfuldt end dansk.

Sognepræsten Peder Rasmussen Lange var født ca. 1589. Han blev ansat som nederste kapellan 1611 og året efter som øverste kapellan. Han var til stede ved de pinlige forhør i Helsingør, men vi har desværre ingen kommentarer fra ham i tingbøgerne, bortset fra forhøret af Mette Ebbis hvor hun bekender at Citze Terskers og Marine Pommerantzis havde villet sætte lys under hr. Peder Langes kjole, hvilket de begge nægtede ved højeste ed. Umiddelbart lyder det mærkeligt at de skulle sæt lys under præstens kjole, formodentlig med det resultat at han brændte eller ihvertfald blev forbrændt. Eller har de fået fortalt Anna Pedersdatters beretning om Køge Huskors, hvor djævelen påstår han har sat sig i præsten Niels Simonsens Glostrups kjortels søm?



Peder Rasmussen Lange ses på et af Sankt Olai Kirkes mange præstemalerier. Han var ansat som sognepræst 1625-46.

Anna Pedersdatters beretning var blevet kendt længe inden Johan Brunsmann¹⁰⁵ offentlig gjorde den i 1674. Måske havde Anna Pedersdatter allerede skrevet det nogle år efter sin søns død i 1620. Motivet for hende til at skrive har nok været for at sikre sin egen og familiens crindring og kendskabet til en begivenhed, der for

en stund havde placeret hende i midtpunktet for byens interesse. Dengang hun følte sit hus fuldt af djævlø og så sine kære kæmpe med og bukke under for onde ånder. Kongen blev personligt indvolveret i Køge Huskors idet den kloge kone Marine Ringbjerg som blev henrettet for trolddom i 1612, inden da var af kongen hentet ind til Københavns slot, hvor hun sad i 14 dage, og hvor hun blev pinligt forhørt to gange. Citze Terskers og de andre kvinder i Helsingør har i alle tilfælde kendt til nogle af årene, hvor besættelsen huserede i købmandsgården på hjørnet af Torvet og Nørregade i Køge, og Marine Urtegårds og andre kvinder fra Helsingør opsøgte Marine Ringbjerg for at få gode råd.

Men tilbage til Sankt Olai i Helsingør. Vi prøver at se den mærkelige scene for os – Peder Lange står på den dengang godt halvtreds år gamle prædikestol, som var blevet moderniseret i året før med en ny lydhimmel, hvorved der var opstået et hulrum. Her havde en rotte senere indrettet sin rede og foret den med papirstumper, med rester af nodeblade, skrivestykker og en bid af et brev fra den senere orgnist Hans Jensen Buxtehude til sønnen Diderich Buxtehude og et stykke af en salmebog bla. med titlen »Vdkårne Psalmer, At siunge i den, Christne Menigheds Forsamling«.

Her var det så at Lange prædikede sine umådelig lange prædikener – vi kender længden af dem fra Tue Slagters optegnelsesbog – og sikkert var der også mange mod trolddom og magi, for

Christian 4.s bibel med P.H. Resens oversættelse. Den har ligget på Olai Kirkes alter, hvor Peder Rasmussen Lange har lavet sine notater. Her hvor Davids Salmer slutter står følgende 1643 den 17. februar forklarede mester Peder Lange sognepræst denne salme, beviste Herrens lov mange steder af den hellige skrift.



menigheden skulle jo vide hvad der var lov og ret. Bagfra findes trappen der fører op til prædikestolen, som kvinderne ville kunne liste sig op ad, klapstolene de sad på var lige bagved. Men hvorfor ville de gøre det og – hvis de havde gjort – hvad havde fået dem til at gøre det? Spørgsmålet er relevant for hvad vidste folk om loven og om trolddom, og sad djævelen i præstens kjolesøm? i hvert fald kendte kvinderne og almuen jo netop kun loven ud fra kirken og præstens ord.

Nytårsdag 1622 prædkede han over Jesu navns kraft, at *Satan og troldsfolk intet kunne gøre dem, der gav sig hen i Jesu navn.*¹⁰⁶ Af tingbogen fremgår det, at ikke alle elskede ham – *fanden tage Peder Svendsen og mester Lange*, sagde en – og i et andet tilfælde mandede en borger sig under indflydelsen af stærke drikke op til at sige til ham på åben gade: *Din bøffel, du est ikke værd at være en præstemand, du har taget stikpenge ved fonten*, formentlig en hentydning til, at han ved en stor barnedåb har set gennem fingre med, at der var større pragt og flere faddere end forordningen af 1617's strenge bestemmelser tillod. Om han virkelig i den anledning har taget mod lidt ekstra betaling, er nok tvivlsomt, men den af mod og spiritus fulde borger måtte krybe til korset og bede om godt vejr. Som præst i Helsingør var Peder Rasmussen Lange en nidkær hyrde for sine får, alligevel tier hans visitats og kopibog om trolddomsprocesserne. Han har måske ikke været så sikker i sin sag, at hans autoritet kunne afgøre fremgangsmåden, da han blev stillet ansigt til ansigt med trolddomsproblemet.

Men et supplement til disse småtræk får vi, når vi ser nogle bevarede landemodeakter fra 1626-30 netop det ene af årene for trolddomsprocesserne. Her optræder mester Peder Lange som en flittig leverandør af sager til afgørelse. Som nybagt provst, for de følgende år optræder mester Peder med alvorlig strengthed over for alle, der indvikles i sædelighedssager og magi, og hver gang får han medhold af landemodet. En af disse sager synes at have hvilet på lurfødder. Niels Kræmmer var under et københavnsbesøg blevet fuld som en allike, hvad der ikke var ualmindeligt heller ikke dengang, selv for ellers pæne mennesker; og til alt uheld blev han grebet, som han ville gå ind i et *horehus*.

Den arme Niels hævdede efter at være blevet ædru, at han ikke anede, hvor han havde været, langt mindre i hvilket hus,

og vidner synes at have støttet ham. Efter svære forhandlinger enedes man om, at han skulle aflægge ed for konsistorium på, at han havde været fuld, da han blev grebet, hvad der jo i grunden var et aldeles urimeligt forlangende, når han intet kunne huske, og sandelig om han ikke til sidst måtte søge kongelig benådning! Derimod har der ikke i de andre sager været noget at tage fejl af.

Det var interessante ting, der kunde forskaffe et medlem af menigheden ubehageligheder af sværeste art med gejstligheden. Det kan endda forstås, at en kone, der havde gjort sin mand rask ved trolddom blev offentligt påmindet om det ugudelige i at lade manden drikke gennem en gåsefjer *gennem sin stegersdør*, hvorved han straks blev rask, (ganske som et af Mette Ebbis råd, hvor den syge mand skulle drikke igennem stegersdøren imod forstoppelse, så skulle han nok få sin stolegang. Gåsefjeren er jo datidens pen). Men hvorfor det skulle være nødvendigt at lade sagen gå til landemodet, har man en mistanke om, at heller ikke de gode kirkens folk selv kunne finde ud af. Den unge provst har nok overfor biskop og provster villet vise, at han havde magt, som han havde agt! Derimod forekommer det lidt voldsomt at kalde det *en halsløs gerning*, at glarmester Søren havde slået en »pasquil«, en lap papir op med injurier mod en pige, der tjente hos velbårne Sophia Brahe, på hendes madmoders gård. Desværre får vi ikke at vide, hvad Margrethe Hansdatter beskyldtes for, men glarmesteren måtte stå åbenbart til skrifte. Vi har tidligere omtalt en af Sophia Brahes husfrøkener.

I tiden efter trolddomsprocesserne får vi et lille glimt af, at der også dengang var folk, for hvem meget i gudstjenesten og kirkens ceremonielle liv var overflødigt. Peder Lange indberettede i 1630 en kætter, Hans Krum, der talte *slemmelig* om både præsteembede og kirkeskikke, således talte han mod uddrivelse af den onde ånd ved barnedåben, og pudsigt nok, mod at man brændte lys i kirken om dagen. Denne sag slap Lange for idet han henviste til den tyske præst i Tyske Kirke, i hvis menighed Hans Krum hørte hjemme. Vi får en mistanke om at den konservative Lange selv yndede at uddrive den onde ånd ved barnedåbene. Ved en anden lejlighed hører vi at Maren Anders Bysvend efter råd havde lagt sin døde søster på siden i kisten, for *at de skulle dermed ophøre at dø* (det var et pestår). Sagen kom for retten, og borgmester byråd



Thomas Lund, præst ved Tyske Kirke 1625-36. Han pådrog sig kongens mishag ved to prædikener, hvor kongen mente, at have opdaget »fremmede, mistænkelige og i Guds Ord ugrundede meninger«.

samt Peder Lange, som samme dag præsiderede på rådstuen, bestemte, at liget skulle graves op og lægges *ret udi kisten som et kristent menneske ordentlig lægges og bør lægge*. De døde skulle begraves på ryggen med hovedet i vest og ansigtet vendt mod øst og hænderne samlet til bøn.

Trods sin nidkærhed har Peder Lange også haft tilhørere, han har talt af karsken bælg, og Tue Slagter sætter ham overordentligt højt, som det fremgår af hans optegnelsesbog; Tue synes ikke at have haft udbytte af andre præster. En yderligere grund til at han havde en stor position i byen har afgjort været hans slægtskabsforhold til mange af dens ledende mænd, selv om netop det i nogle småfolks øjne vel har været mindre anbefalende. Peder Lange døde den 25. april 1646.

For Luther var nadveren et fællesskab med Jesus Kristus, som kun kan erfares i troen. Når Peder Lange ved uddelingen af nadveren sagde at brødet og vinen er Jesu legeme og blod, så skete der ingen forvandling – som var den katolske kirkes opfattelse – at der sker en forvandling af brød og vin til Jesu legeme og blod ved

Gavlen af Sanct Marie kirke. Oprindelig karmeliterordenens kirke. Den blev efter reformationen skænket af Frederik 2. i 1576 til Helsingørs tyske og nederlandske borgere.



præstens indstiftelsesord. Men spørgsmålet er hvad teologerne diskuterede og hvad menigheden især Citze Terskers og Mette Ebbis troede, som spytter brødet ud for at bruge det i helbredelses magi. *Brødet forbliver brød, og vinen forbliver vin. Det er Kristus selv, der giver dette maaltid mening. Saadan har Jesus Kristus valgt at give sig til kende for mennesker, Kristus er til stede i, med og under brøds og vins skikkelse.* Hvor om alting er så var nadver-brødet et oplagt stærkt middel for troldkvinderne, og det vidste Peder Lange godt. Det blev opbevaret sikkert under lås og slå. Man var endog mistænksom på gamle kvinder der ofte gik til alters, fordi de så kunne undlade at synke brødet og i stedet bruge det i magisk øjemed.

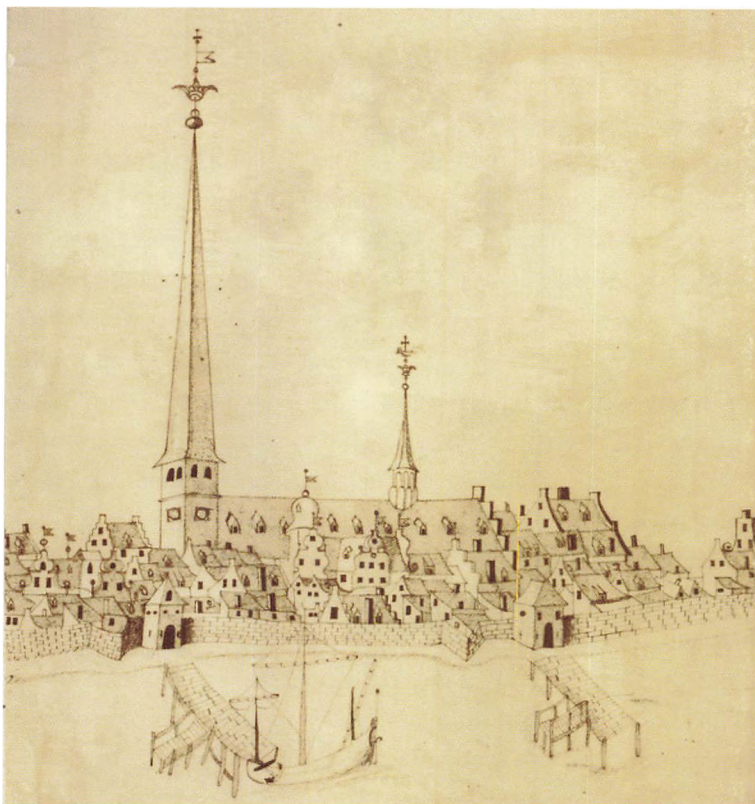
I bytinget den 1. marts 1627 fik hr. Peder Lange i følge Hans Adamsens skriftlige proponering (forslag) en seddel, der fortæller hvorledes der på landemodet er givet dom og befaling for ham og hans øvrighed om ikke at give privat absolution (syndsforladelse) til folk besmittede af troldfolk førend de er purgerret (renset). Ved landemodet havde Lange også stævnet Niels Bendsen og dennes hustru, fordi de havde benyttet ulovlige midler for at helbrede

Niels Bendsen, hvor hun blev *tilkiendt, at tage aabenbarlig afløsning*. Hvilket stemmer overens med trolddomsforordningens ordlyd om medvidere, *at de skulle staa obenbare skrift och straffis epter deris formufve*.¹⁰⁷

Kirkegården omkring Sankt Olai Kirke

Byens hovedkirkegård var Sankt Olai Kirkegård også kaldet Dansk Kirkegård (senere brugtes også betegnelsen Urtegård om en del af kirkegården). Den omfattede hele pladsen mellem Stengade og Hestemøllestræde fra Sofie Brahesgade til Sankt Annagade. De huse, der lå i denne karré, lå på kirkegårdens grund med deres baggårde åbne ud til gravene. Hvor ikke husene heggede kirkegården ind, var der kirkegårdsmur.

Det har været småt med vedligeholdelsen af hegn og stakitværk. I 1575 blev det på bytinget *strengeligen tillyst, at ingen skal holde kvæg paa kirkegaarden, enten kalve, lam, gæs, gedes, svin eller andet saadant*.



Sankt Olai Kirkes spir kaldet Helsingørs Jomfru. Bygget af Christian 4.s spirbygger Viet Kragen.

1585 rodede svin i et barns grav. 1624 måtte skarpreteren fjerne en død hest. I 1708 nævnes det at der var udgang fra et hus og *alt befindes deraf at udlades, høns, kyllinger og andet levende til at søge føde og ophold paa den indelukkede kirkeplads.*

Her er en malende beskrivelse fra en begravelsesbog af 1671: det var et virvar af begravelser og stier der mødte en på Sankt Olai Kirkegård, hvor levende og døde mødtes hvor f.eks. *Jørgen Schultz Bader blev lagt udenfor Anne Bertels vinduer, en anden blev begravet ud for mine (det er klokkerens)orstuevinduer, eller ret ud for min dør, og om nogle af stierne i hjørnet, som stien samles ved den rist ved fisketorvet, synden ved Rasmus Skolemester ud for Walter Bogbinders dør, næst ved hjørnet hos gabestokken, ud for Rudolf Urmagers køkkenvindue, tæt ved kirkemuren norden for Benhuset, ud for Jens Skrædders vindue, for vester ende af Jacob Kandestøbers hustru, ud for færgemandens vindue ved Jacob Ostindiefarers bagdør eller lige ud for det vejerbods vindue med krydsjernene udi. Didrik Buxtehudes moder Heile Hans Organistes blev begravet udi boghuset 2 alen fra absconseled (det er skærmen, bag hvilken bogbinderen sidder).*

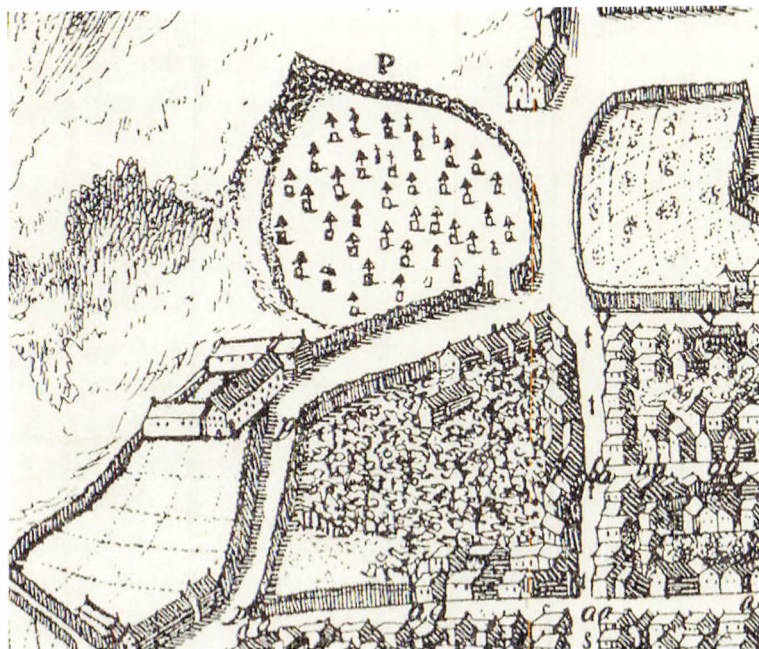
Der var ikke mange gravsten på pladsen, det kostede ekstra og de færreste havde råd til det. De døde blev begravet i fyrrekister på kirkegården i 6 fods dybde. Dem der havde råd lod sig begrave inde i kirken, de fleste her er jordbegravelser i kirkens gulv. Men de mere velstående slægter havde haft råd til at købe et stykke jord og der gravet sin egen kælder ud til familien. Kirken har 19 kældre alle i den østlige ende.

Med tiden blev kirkegården overfyldt med begravelser og omkring 1827 var det slut og alle begravelser flyttede til den såkaldte Nye Kirkegård ved Nygade. Herefter blev den gamle kirkegård udlagt med græs i takt med at gravstederne hjemfaldt til kirken og de blev fjernet.

Omkring Sanct Mariæ Kirke lå den tyske kirkes Johannes Kirkegård og Fratergården hvor byens tysktalende og nederlandske befolkning blev begravet. Som i Sankt Olai Kirke blev de rigeste begravet inde i kirken.

Nye Kirkegård

Allerede i sidste halvdel af 1500-tallet var byens kirkegårde ved kirkerne ganske forgravede. Borgmestre og råd besluttede da



Den nye kirkegård, som oprindeligt var pestkirkegård, men som også blev de fattiges kirkegård. Detalje af P.H. Resens kort.

1581 med menighedens samtykke at lade rens og indplanke et stykke jord paa Sletten lige uden for byens grænse til en ny kirkegård¹⁰⁸ (den nuværende kirkegård). Udstrækningen på den tids kirkegård, var mindre end kirkegården er i dag, og denne ældste indhegning med plankeværk har formentlig kun været på de to sider der omkranses af veje. Om en evt. udsmykning tier kilderne, bortset fra at i 1582 blev der rejst et kors.

Arealet hæftede sig til byområdet i skæringen mellem Fiolgade-Kongensgade og Stjernegade-Nygade. Byens grænse markeredes her af Ny kirkegårdsport, og et vagthus der lå på den nærmeste del af kirkegården.¹⁰⁹ I lang tid var det kun soldater, pestsyge og forarmede der fandt deres sidste hvilested her på Nye eller Fattige Kirkegård. Det hedder i en redegørelse til stiftsøvrigheden, at *kirkegaarden er fornemmelig indviet til forarmede fattige som for garnisonen, nogle faa skikkelige borgerfamilier har ogsaa deres arvegrave der.* »Nye Kirkegård« beholdt dette navn til langt ind i det 19de århundrede. Hvilken af kirkegårdene kvinderne brugte, når de skulle bruge indviet jord til deres amuletposer, kan vi ikke præcis vide, men de har helt sikkert kunnet bevæge sig mest frit og uhindret på den Nye Kirkegård. Men netop det at jorden skulle tages om natten indhyllet af mørke var praktisk og samtidig magisk.

Ortodoksien – den rette tro og trolddom

Kirken var i 1600-tallet en magtfaktor, der rakte ud over alle samfundets dele.¹¹⁰ Overalt bestræbte teologerne sig på at bestemme dagligdagen i kirkens ånd og billed, selv borgernes klædedragt, som vi har set det, på kirkens epitafier. Baggrund var samarbejdet med kongemagten, fundamentet var bibelen. Teologerne holdt fast ved bibelen og skriftens ord alene, og de fandt ikke Guds vilje i kirkens tradition. I bibelen stod svarene på menneskenes spørgsmål, og det var i den de fik vejledning til livet. Bruddet med katolisismen havde skabt et tomrum mellem kirken og folks dagligdag, med tilbedelse af helgener og Mariadyrkelsen, og den danske almue var for længst ophørt med at fæstne oprigtig tro til billeder. Det forklarer reformatorenes ligegyldighed over for den katolske kunst. Den var allerede ved reformationen halvdød, hvilket den måske også var for den katolske halvdel af Europa.¹¹¹ Bogstaveligt var kirkerummet blevet ændret. Et kongebrev havde i 1574 lydt med gentagende formaninger *alle billeder og altre paa nær ét borttages*,¹¹² og der skal opstilles stolestader i stedet. Niels Hemmingsen var blandt de ivrigste billedmodstandere. samtidig voksede syner og vækkelser uden for kirkens rammer voksede.¹¹³ Men magi var stadig en del af kirketjenesten.

Først og fremmest sakramentet »hoc est corpus fillie« (folkeligt opfattet som Hocus pocus filihankat). Men der var også exorcismen ved barnedåben. Selv om Christian 4. foreslog rigsrådet, at den skulle afskaffes, hvilket rådet var enig med ham i, så var bisperne det ikke. Kongen ville imidlertid efter sigende både have exorcismen og forsagelsen af ritualet, men det blev altså kun til exorcismen. Ved prinsesse Elisabeths dåb i 1606 gav kongen biskop Peter Winstrup ordre til at udføre dåben med *forbigaaelse af hin gamle ceremoni* befalingen kom så sent og uventet, at biskoppen ikke gjorde modforestillinger, men opfyldte kongens forlangende uden vægring.¹¹⁴ Og straks året efter udgik der besked fra forhandlingerne på Roskilde Landemode om at præsterne skulle oplyse deres tilhængere med hensyn til exorcismen, *at de maa forstaa, at børnene ikke ere legemlig men aandelig besatte, og at vi ved Ordet og Aanden skulle staa Satan imod og tilintetgøre hans rige. Ingen maa paa egen haand tiltage sig at gøre nogen forandring i hin skik, førend det bliver*



Altbrød anrettet på Sankt Olai Kirkes forgylt solvdisk, som det bruges ved gudstjenesten endnu i dag

paabudt ved kongelig befaling. Oprindeligt ønskede biskopperne ikke forandringer; de mente at et barn var besat af djævelen, som derfor skulle beordres.

Et afgørende skridt var til trods for kirkens egne ritualer at udrydde de magiske riter, der var en del af menigmands dagligdag. F.eks. ser vi hvordan troldkvinderne i Helsingør bruger kirkens sakramenter til deres formål. Befolkningen og kirken var enige i, at den farligste slags trolddom var når man ønskede at forvolde skade. Dertil hører også brugen af ganske almindelige dagligdags ting, så som sakse, nåle, og misbrug af sakramenterne. Ikke underligt når netop sakramenter var/er handlinger, hvorved den troende fik del i noget guddommeligt.¹¹⁵

Skolen var for kongen et vigtigt led i undervisningen af det kristne budskab, og den kunne skabe en grobund for en undervisning i troens indhold. Kongen og kirken ønskede at fremme den luthersk-ortodokse tro og brugte ortodoksien til at styrke sit greb om befolkningen. Via skolens undervisning ville Christian 4. sikre sig fromhed og gudsfrygt overalt i landet og herigennem hindre de unge i at blive påvirket af jesuitter, katolikker og andre kættere. Skolen skulle være religionens fundament. Latinskolen og de mindre private skoler i Helsingør skulle, som andre skoler i landet strammes op med kongens ordning i 1604, hvor det blev påbudt at læse dansk i de første klasser. Der skulle læres det samme pensum i hele landet, og fristelsen til at søge jesuitterskoler i udlandet skulle manes i jorden. Der var i ordningen også lagt vægt på læse- og talefærdigheder på latin, og senere i 1600-tallet opstod en lind strøm af forordninger, som alle havde til hensigt at styrke den lutherske ensretning i skolen og i familien.

Trolddomsanklager og jagten på trolddom

Hvor godt det danske retsvæsen end måtte være, såvel det teologiske som det verdslige, så gjorde det en bestemt social gruppe mennesker til lette ofre for en trolddomsanklage; nemlig den fattige gamle kvinde i Helsingør, der enten var invalid, ugift eller enke, og som ikke havde nogen slægtning med økonomien i orden, som enten ville eller kunne forsvare hende. Var man først blevet anklaget på rygter, selv om det kunne tage mange år at



*Kvinde uddriver djæle.
Dulle Griet. Et kendt
motiv i volddomshistorien.
David Ryckardt.*

opbygge et dårligt rygte, var man overladt til retsvæsenets for-godtbefindende, når man ingen slægtninge havde til at forsvare sig. Efter Recessen af 1576 § 8 kom ens sag automatisk for landstinget og den sigtede var sikret en retfærdig behandling. Men ved eventuel frifindelse ved landstinget, – at man selv f.eks. i Birgitte Skånings sag, som et privat søgsmål, lagde sag an mod anklageren Anne Jensdatter, for at få hende dømt som løgner, og samtidig lagde sag imod dommerne og nævningene for at få dem til at yde bod – tabte man igen sagen – blev man sorteper, hvis man ikke havde nogen mandlig slægtning til at føre sagen for sig,¹¹⁶ eller havde et godt skudsmål.

Efter krigen mod svenskerne i 1611-13 fulgte et længere fredeligt tiår, men i 1625 fulgte igen krig (Kongens indblanding i 30-årskrigen) dyrtid, flere pestangreb, andre epidemier, kampen mellem Gud og Djævelen tiltog og de sidste tider var nær. Religiøse vækkelser uden for kirken tog til, himmeltegn m.m. bekymrede myndighederne, men vigtigst af alt Djævelens stigende magt, og

han måtte bekæmpes med alle midler, både bål og brand. Djævelpagten var teologernes konstruktion alene. Teologerne mente, at alle der ikke var bange for Djævelen, heller ikke frygtede Gud. I 1500-tallet havde folketroens troldfolk blandet sig sammen med teologernes kætterbegreb, og det gav magthaverne mulighed for at gribe ind i det folkelige trosliv. Trolddomsforfølgelserne i 1600-tallet var frugten af denne kombination.¹¹⁷ Det som satte de 8 trolddomsprocesser i Helsingør igang var anklagen fra en udefra kommende person, misundelse, indbyrdes stridigheder, trusler og had kvinder imellem. Hvilket førte videre til nabostridigheder, rygtedannelser, sladder og gamle hændelser ofte mere end ti år tilbage dukkede op, dernæst må vi føje til de dårligt stillede borgers angst for pesten og andre sygdomme, fattigdom og syner. Faktorer der alle sammen satte brugen af trolddom i gang, hjulpet af det endelige anstød som – forordningen om Trolddom i 1617 – den ortodokse kirkes sejr og dens dystre syn på kvinder og samfundets patriakalske opbygning. Fra 1620'ernes begyndelse blev de økonomiske forhold samtidig i stigende omfang forværret for borgerne i Helsingør; dette ramte selvsagt de fattige, hvor op imod en fjerdedel 1625 ikke kunne betale deres skat.

Inden Christian 4.s forordning blev udgivet havde de omfattende trolddomsprocesser i Køge i årene 1608-15 som nævnt ovenfor fundet sted og 15 kvinder var blevet brændt. Kongen var opmærksom på sagerne og har selv været indblandet, idet han lod Marine Ringbjerg overføre til Københavns Slot for at lade hende blive afhørt. Marine blev under trolddomsprocesserne i Helsingør stadig omtalt som en betydningsfuld troldkvinde, selv om hun var henrettet mere end 10 år tidligere. I Ribe var der i 1620 dømt og henrettet tre kvinder. Fattige og halvgale personer var belastende for byen, og flere af Ribes troldfolk tilhørte også disse marginaliserede befolkningsgrupper.

I april 1622 blev en kvinde ved navn Sidse Tues fra Skovshoved anklaget for at udøve trolddomskunster. Under retssagen berettede et vidne, Peder Nielsen fra Nærum, at han havde tilkaldt Sidse Tues til sin kone Kirstine, som var syg. Sidse havde *maalt* hende, og straks havde hun fået det bedre. Et andet vidne – Oluf Jonsen fra Vedbæk – kunne berette, at han og hans kone havde sendt bud efter Sidse, da hans to børn var blevet syge af

Skt. Olaigade 53, den tidligere kapellan bolig ved Olai Kirke. Kirkens folk boede tæt omkring kirken. Sct. Olaigade var endnu ikke bygget og kapellanens adresse var på kirkegården, hvor pesten i 1625 krævede deres tilstedeværelse flere gange om ugen.



koldesygen, Sidse havde *signet* børnene, indtil de fik det bedre. Sidse indrømmede, at hun havde *læst over* børnene, men benægtede at have målt Peder Nielsens kvinde. Endnu en sag mod Sidse kom frem for retten. Rasmus Pedersen fra Hveen havde henvendt sig til Sidse, fordi hans kone ikke blot var ilde tilpas, men også noget afsindig. Konen var behandlet af Sidse, som undersøgte om hun var blevet elleskudt. I huset på Hveen foranstaltede Sidse en række prøver, hvor den stakkels kone skulle skræve over en glødende pind og dernæst en potte med gløder. Konen nægtede imidlertid, og til sidst opgav Sidse at *have noget med hende at skaffe*. Rasmus havde dog betalt Sidse med et stykke flæsk og en skæppe byg for hendes ulejlighed, ligesom den ellevilde kones brødre afleverede en skæppe byg til Sidse. Sidse benægtede ikke, at hun havde fulgt Rasmus Pedersen til hans ø, mens det var mere uklart, hvorvidt hun havde *signet* konen. Den 11. april 1622 faldt dommen: *Sidse Tues skulle undvige alle kongelige majestæts lande og fyrstedømmer inden 3 dage under sin hals fortabelse*. Sidse var blevet tilkaldt i landsbyerne ved Øresundskysten, og straffen var helt efter bogen. Forordningen af 1617 fastsatte jo at signen, manen og målen skulle straffes med landsforvisning. Hun blev ikke anklaget for trolddom, fordi hun ikke kom under pinligt forhør og bekendte forbindelse med

djævelen. Ellers svarede hendes gavnlige troddom ganske til dem som kvinderne i Helsingør udøvede.¹¹⁸

En sidste udløber af trolddomsjagten i Helsingør var nogle personer i byen, som havde beskyldt et kvindfolk ved navn Karen Knudsdatter fra Norge for trolddom i 1642. Da hun selv havde vedgået det, skulle hun *efter lov og ret lade tage dom over bemeldte kvinde og derefter eksekution*.¹¹⁹ Derefter var der ikke flere sager om trolddom i Helsingør. De 8 trolddomsprocesser har måske været så stor en økonomisk og mentalbelastning for byen, dens magistrat såvel byens almindelige borgere, at det ikke tålte gentagelse.

Trolddom i Skåne

På Helsingørs torv og marked blandede købekonerne og kloge folk af begge køn sig med handlende fra det skånske opland. Flere gange hører vi i kilderne om troldfolk fra Skåne, troldkarle, troldkvinder og kvinder med gode råd som færdedes i Helsingør. Malmø var ligesom Helsingør en by med omkring 5.000 indbyggere, fra 1544 til 1605 blev omkring 17 kvinder henrettet for trolddom. Mellem 1605-47 blev yderligere 19 kvinder brændt for trolddom på bakken i Tjuvapark. Ingen mænd blev dømt for trolddom.¹²⁰

Som i resten af Danmark blev de dømte i Skåne brændt levende, mens man i Sverige var mere human og henrettede troldfolk før de blev brændt, undtagen dog nogle enkelte tilfælde.

Der fandtes ganske som i Helsingør to domstole, den ene var byrådet den anden bytinget. For det meste var bytinget den vigtigste instans, og der blev straffesager afgjort. Mødet blev holdt under åben himmel foran rådhuset. Både torvet og rådhuset var bygget midt i 1500-årene. Selve tingpladsen markeredes af fire grove bænke. Indenfor disse fandtes den såkaldte »tjuvstenen« tyvestenen, hvor de anklagede sad. Bytinget blev ledet af byfogeden, som i kriminalsager bestod af 15 eller 16 nævns mænd, valgt blandt borgerne. Byrådet var ofte indblandet i forhandlingerne, men nævningenes afgørelser blev i almindelighed fulgt. Arrest og fangekammer fandtes i rådhusets kælder, som også havde et torturkammer. Som i Helsingør blev de trolddomsdømte tortureret så snart dommene var afsagt. På Christian 4.s tid havde Køben-



Elbogen (Malmö) var i slutningen af 1500-tallet Danmarks næststørste by, tæt bebygget med store stenhuse omkring Sankt Peter Kirke, store byporte med volde og hegn. Tv. ses slottet Malmöhus. Braun og Hogenberg. Verdens byer 1572-1618.

havn (Christianshavn), Malmø og Ribe den såkaldte landstingsret, således at rådstueretten og ikke landstinget var appelinstant i forhold til bytinget. Det betød at domme afsagt af rådstueretten i de byer kunne indbringes direkte for det omrejsende retterting.¹²¹

Henrettelsespladsen var ikke på byens galgebakke, men på en særskilt plads »Kirseberg« (Garnisons parken), nord for den gamle by. På denne bakke havde man langt tilbage i tiden tændt ild på Valborgs aften og til Midsommer. Under trolddomsforfølgelserne fik denne plads en ny betydning.¹²² Når dommen skulle eksekveres, kørtes troldkvinderne i vogn fra rådhuskælderen, forbi menneskemængden og kun i selskab med en præst eller to, samt skarpretteren og dennes medhjælpere. Fremme ved bålet blev troldkvinden bundet fast på en stige. Hun var klædt i særk, bekostet af byen. Tit fik hun en krudtpose fastbundet om maven, for at eksplosionen skulle forkorte hendes lidelser. Ofte udpegede hun andre i folkemængden til at være troldkvinder, hvilket ledte til yderligere trolddomsprocesser. Derefter blev hun væltet ind i ilden.

Legemsdele fra døde – kunne bruges i trolddomshandel som vi tidligere har set, men kunne også bruges af folk i al almindelighed. En hyrde beretter i 1590 om det han så en morgen tidlig, *straks efter han var drevet ud med fæet, hvorledes der kom to gaaende hen ad galgen vest for byen og klatrede op i galgen og skar fingeren af tyven.* Så løb hyrden og ville tage fat på dem. Da undløb Knud Bidders stedson, men den lille dreng fik han fat på og bad ham lægge fra sig, den finger han skar af tyven. Da havde drengen sagt *jeg har den ikke, men den anden, Mats, har den i sine bukser.*¹²³

I kæmnerregnskaber i Malmø i 1605 er noteret: *Den 7. juli blev Margrete Nyborgs indsat for trolddomssag, sad i ni uger og to dage, dømtes af femten mænd til ild og baal og ejede intet, som jeg kunne rette hende for.* Blandt udgiftsposterne var 1 mark til præsten, som »biktade« (dvs. gav syndsforladelse) og ledsagede hende. Kongens og byens tjenere, som vogtede hende i fængslet (Rådhuskælderen) og fulgte ud, fik 3 mark. Til mestermanden med hans selskab 2½ mark for øl, da hun blev brændt, til fangen selv en pot vin for 8 skilling. Herudover blev der betalt for diverse redskaber: 6 skilling for 3 lægter som brugtes til stigen, 8 skilling for to reb, hun blev bundet til stigen med, og 1 mark for et pund krudt, som blev bundet på hende. Endelig fik rakkeren ½ mark for stigen han gjorde, som hun blev brændt på den 10. september.¹²⁴

Den 6. februar 1619 kom en »ligger« (et sendebud med kongeligt pas der gav ham ret til overnatning og forplejning) i Helsingør med en troldkarl der var blevet »fanget« i Skåne. Han blev sat i byens fængsel i 1 nat og 1½ dag, hvor bysvendene Villem Crisanck og Ernst Richaertsen blev sat til at vogte over ham, samt forsyne dem begge med mad til den videre transport til København kunne foretages.

Under forhørene i Helsingør af de 8 kvinder i 1625-26 blev trolddomskyndige folk i Skåne nævnt flere gange. Birgitte Skånings selv havde sit skudsmål fra Fleninge sogn i Skåne. Mette Ebbis som også er fra Skåne, Kviddinge sogn og har sit skudsmål derfra kan skaffe en lykkefinger, *som sidder i det hus i Skaane.* Mette sagde, da hun bundet på stigen stod ved bålet *ja som Gud vil, saa skal jeg sige eder om Maren Peder Holsts hun haver haft med troldfolk at gøre i mange aar, og haft omgængelse med en kone af Spuldrup i Skaane.* Gundel i Birke i Skåne, som opholdt sig 4 år i Helsingør skulle

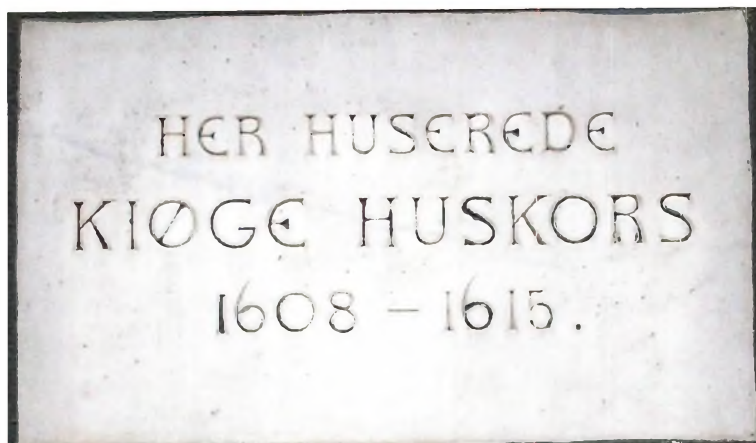
havde nedsat noget i en klud, hår, salt og negle under Christen Søfrensens dørtærskel så hans kvæg og næring skulle falde ham fra, bliver ikke anklaget for trolddom. Iøvrigt arbejder hun med gavnlige trolddom og folk opsøger hende.

Citze Terskers vidste at der var en kvinde i Skåne, som kunne fortælle hvor ting var blevet af, og Citze har selv lært trolddom hos fru Beate i Lund, og Marine Hoffmands fortæller om en gråhåret mand fra Skåne som blev kaldt Niels, der går *som en afsat præst med bøger i sit ærme*, en klog mand som med trolddom, kurerer Margrethes mand Oluf Madsens for hans sygdom.

Der blev ikke anklaget nogen kvinde for trolddom i Lund i 1500 eller 1600-tallet overhovedet.¹²⁵ En kvinde blev dømt og henrettet i Ystad i 1636. Hun havde fået 6 børn med 6 forskellige mænd, og hun tilstod, at hun havde stået i forhold til Elverkongen, *men han var en kold en*.¹²⁶ Så en slags trolddom må hun jo have haft kendskab til.¹²⁷ I 1600-årene blev der brændt 2 i Halland og 3 i Blekinge og Kristianstad len.

Troldkvinder henrettet i København og Sjælland/Fyn og øerne

Det er meget bemærkelsesværdigt at der i København med et anslået indbyggerantal på 25.000-30.000 – i 1600-årene blev dømt meget få for trolddom. I 1567 var mindst tre kvinder brændt, og i 1590 blev 13 kvinder som havde forgjort kongens flåde henrettet. De blev brændt på Gammeltorv, mens den adelige Christenze Kruckow, sandsynligvis blev halshugget og ikke brændt på Nytorv i 1621.¹²⁸ I 1613 var en person (fra Køge) brændt for trolddom. Men ellers forekommer der ingen trolddomssager i resten af 1600-årene. Bemærkelsesværdigt, især når man sammenligner med Malmøs indbyggertal på ca. 5.000 hvor 38 henrettes for trolddom. Måske skyldes det, at der boede mange borgere i København med større uddannelser, handelshuse, universitet og fornem adel, der havde deres huse nær hoffet. København var også en by med store sociale forskelle, håndværkerne med deres svende og lærlinge havde rimelig levestandard, men der var også mange tiggere og arbejdsløse fattigfolk. Overklassen var købmændene, der havde eneret til storhandel og de beklædte



Mindetavle for Køge Huskors på hjørnet af Torvet og Nørregade i Køge.

borgmester- og rådmandsposterne som i købstæderne. Men her har tilsyneladende hersket mindre tilbøjelighed til overtro.

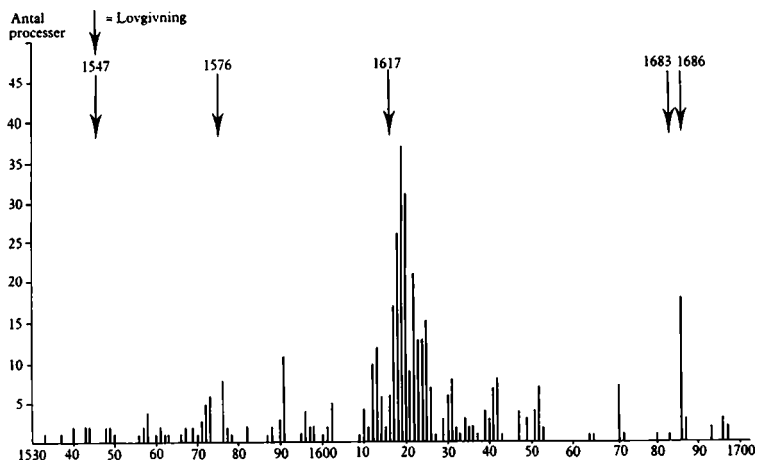
På Sjælland blev der i 1500-tallet brændt 30 kvinder og 2 mænd, mens der i 1600-tallet blev brændt 42 kvinder. Af store processer var der Køge Huskors med 11 dømte kvinder. Der havde været trolddomssager i Køge tidligere, med smådjævle som hjælpere, 7 var anklaget, dømt og henrettede. Det var den store besættelse og trolddom, som huserede i købmandsgården på hjørnet af Torvet og Nørregade. Der boede ægteparret Hans Bartskeer og hans kone Anna Pedersdatter med familie og tjenestefolk. De var til stadighed plaget af sygdom og mange underlige hændelser, kort sagt de var udsat for trolddom. Historien er vidtberømt og kendt, fordi Anna nedskrev hændelserne nogle år efter i en meget levende beretning under navnet »Køge Huskors« (husnavnet hentyder til forhold som volder plage i huset). Bogen blev oversat til tysk og latin, og kom på dansk i flere oplag og afskrifter. Ved de forskellige retsmøder, fæg det med beskyldninger mod mange andre kvinder end den for øjeblikket tiltalte, som også anklagede andre for trolddom og for at lyve.¹²⁹ Men købmandsgården var myldrende fuld af rotter. De var alle vegne, endog oppe i ægteparrets seng, hvilket man ikke opdagede før det blev dagslys. Anklagemydighederne og bøddelen havde virkelig travlt i Køge i de år. Men de forskellige skrivere og afskrivere af dokumenterne har kun interesseret sig for Huskors-historien. De har dog tilføjet: *Blev endnu for Køge anno 1612, 1613, 1614 og 1615 brændt og henrettet fem andre troldkvinde* mindst femten kvinder blev anklaget, hvoraf 11 blev dømt skyldige.

I alt blev der brændt mellem 75-80 på Sjælland i 1500 og 1600-årene. De fleste processer på Sjælland/ørerne og Bornholm var enkelte processer med 1 til 4 personer bortset fra flere processer i Stubbekøbing, Stege og Køge. På Fyn/Langeland blev 26 brændt i 1500 og 1600-årene. Anna Palles i 1693 på Falster blev den sidste i Danmark som blev brændt for trolddom.

Trolddomsprocesser i Jylland

Antallet af processer havde – ligesom i Helsingør indtil midten af 1500-tallet – været beskedent. Trolddomssager i Jylland synes at være afgjort i mindelighed før 1617 ligesom også i Norge; kun de alvorligste tilfælde blev bragt for retten. Med den eksisterende folkelige trolddomstro var der, især i Nord- og Vestjylland behov for at skride retsligt ind overfor troldfolkene, men mulighederne havde tidligere været begrænsede. I årevis havde befolkningen vidst, hvem der var troldfolk, men kun i de værste tilfælde var der blevet skredet ind. I perioden fra 1617 til 1625 blev det til gengæld gjort med eftertryk, så voldsomt at der i perioden efter 1625 kun var få tilbage.¹³⁰ Det må betragtes som en af de væsentligste årsager til, at procesernes antal derefter forblev på et lavt niveau, idet det som vi tidligere har nævnt tog mange år at opbygge et trolddomsrygte og et dårligt skudsmål.

En trolddomssag kom dog til at markere sig mere end nogen anden i 1600-årenes historie, det var den velbjergede borgerkone



Fordelingen af trolddomsprocesser. Jens Chr. Johansen, Da djævelen var ude.

Maren Splid. Processen mod hende indledtes ved byretten i Ribe i 1637, derefter i landsretten i Ribe. Maren havde under tortur anklaget seks kvinder, hun var i trolddoms-kompagni med. Da de så blev forhørt, angav de igen andre kvinder. Kun 2 andre blev brændt (1641), 13 andre blev reddet, men mindst fem af dem havde siddet i fængsel i 5-45 uger. Maren Splids sag kom til sidst for retterdagen, hvorefter sagen endte med at hun blev brændt i 1641. Herefter begyndte trolddomssagerne i Ribe at ebbe ud, og byens borgmestre og råd gjorde en stor indsats for at stoppe »trolddoms-galskaben« og redde kvinderne.

Gentagne gange høres om de anklagede kvinder, at de er – ar- rige og har en skap tunge. Ganske svarende til flere af de anklage- de kvinder i Helsingør. Kvindernes skænderier giver anledning til at de lover ondt, og hvis det havde været mænd var skænderierne endt i slagsmål. Her er så den væsentlige mentalitet i 1600-tallet at ord er langt stærkere end et slagsmål, til forskel fra vores egen tid. Troldfolkenes magt var i almindelighed geografisk begræn- set, og den nåede ikke længere end rækkevidden af deres sociale kontakter. Det var aldrig fremmede, der beskyldte hinanden for trolddom; beskyldningerne udsprang af spændinger mellem folk, der i forvejen kendte hinanden.

1620 blev et ægtepar anklaget for trolddom på Egtved-eg- nen.¹³¹ Johanne Anderskone og Anders Madsen havde forgjort kvæg og mennesker, som blev syge og døde, og de havde igennem flere år kendt troldfolk, der bragte skade på deres naboer, og de havde lavet forgørelsesmagi med magiske genstande. Med til at styrke anklagerne mod dem var Johannes datters vidneudsagn, som vægtede tungt. Datteren Anne Pers, var selv blevet dømt for trolddom, og inden hendes henrettelse afgav hun en forklaring omkring sine handlinger, hvor hun udpegede sin mor og stedfar som troldfolk. Alle tre blev dømt for trolddom og brændt. Vidner kunne berette at Anders tidligere var kommet ind til Anne Pers. Hendes mor havde været på besøg og de sad med et stykke, der lignede noget voks eller vognbeg, *det gjorde de i skikkelse lige som et drengébarns lønlige ting*, og lige så snart som de lagde det på bordet, ligeså snart sprang det op igen og stod på bordet. Flere vidner kunne bekræfte at ægteparret sammen med andre troldfolk havde *dreng* som hjalp dem med forgørelser. Johanne skulle have brugt



Vandgraven ved Rygaard, Djursland hvor de troldomsanklagede kom til vandprøven.

sin dreng »Grå Mand« og Anne havde en dreng der hed »Snap«. men Johanne var også kendt for at kunne helbrede. 29 kirkenævninge beedigede deres trolddoms evner og de blev dømt. Anders som dømtes er lidt atypisk idet kun omkring 10% af de ca. 552 trolddomsdømte i Danmark var mænd.¹³² Antallet for trolddomsdømte i Danmark har til tider været overdrevet. På Island var 90% af de anklagede mænd.

Alle skaderne i anklagerne var almindeligt forekommende skader i dagliglivet, og der må være forekommet i tusindvis af skader af samme slags i samme periode, som ikke blev tilskrevet troldfolk eller genstand for en rejssning af en sag. Der må være opfyldt en hel masse andre betingelser end blot én indtrådt skade, for at der kunne blive tale om at rejse sag og give troldfolk skylden (f.eks. som den voldsomme ødelæggelse af Claus Eddikebryggers 18 tønder eddike i Helsingør).

Den sidste store trolddomsforfølgelse i 1686 blev Jyllands sidste. Der var da blevet ført mere end 650 processer i Jylland – minus hertugdømmerne – og heraf blev 362 henrettet. En meget



omtalt retsform i Europa men også i Danmark var »vandprøven«. Man smed den mistænkte i en dam eller flod for at se om hun eller han ville flyde ovenpå eller ej. Højre hånd blev bundet til venstre fod og venstre hånd til højre fod. Den mistænkte fik et reb om livet og blev smidt i vandet. Hvis hun flød oven på var det bevist, at hun fik hjælp af djævelen og blev brændt som troldkvinde. Hvis den mistænkte sank, var hun formentlig uskyldig, hvorefter hun blev trukket op. Metoden blev ikke anvendt i Helsingør og fik heller ikke officiel status i Danmark, men til gengæld rigeligt udnyttet af rigskansler Jacob Ulfeldts barnebarn Jørgen Arnfelt (1644-1717) heksejægeren på godset Rugård og berygtet for nogle af de sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87. Forskellige dæmonologer gav deres forklaring på at vandet opførte sig sådan. En af dem, var at vandet var helligt, som dåbens vand er det, og derfor ikke vil modtage noget så ondt som en troldkvinde. En anden forklaring var at troldkvinden simpelthen var lettere, end folk er flest!¹³³

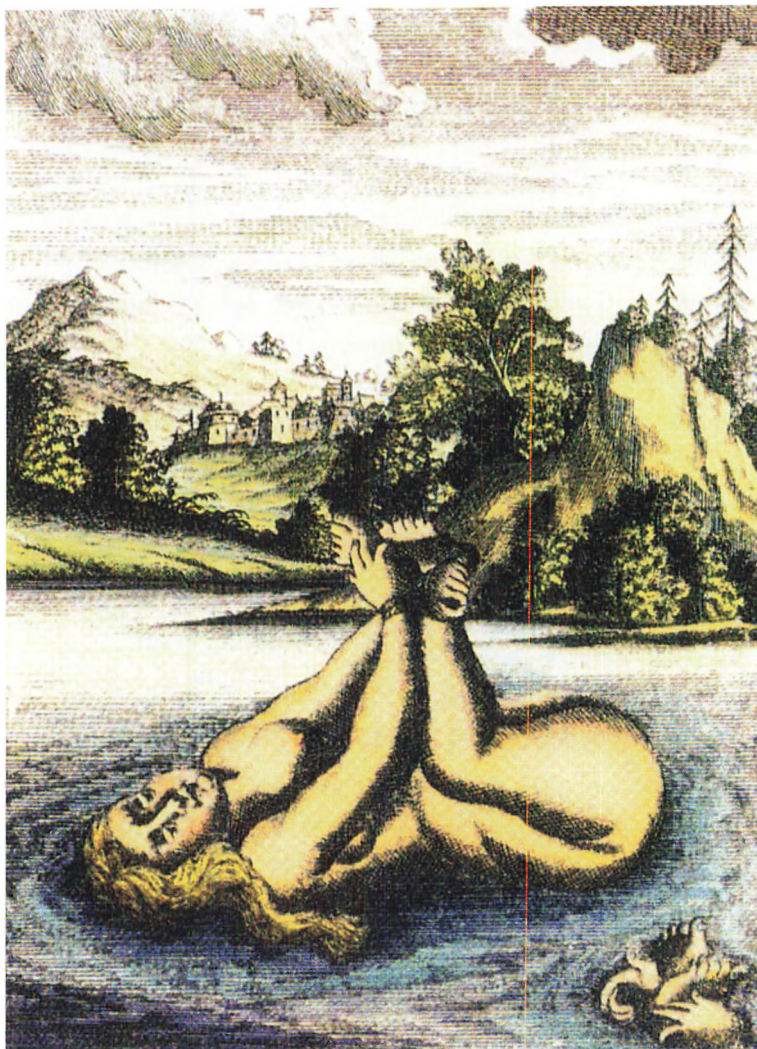
En større sag i Thisted, som fandt sted ti år senere, var ikke en trolddomsproces, men drejede sig alene om djævlbesættelse. Kvinderne beskyldtes for trolddom, men trolddommen bestod

Hervegården Rygaard på Djursland hvor godsejer og heksejæger Jørgen Arnfelt holdt de anklagede kvinder indespærret i slottets fangekælder. (1685-87).

her i at sende djævelen ind i ofrene (besættelse). Efter teologernes opfattelse var det når djævelen eller en dæmon talte ud af den besattes mund, hvor ved den besatte fik en række symptoner som fråde om munden m.m.¹³⁴ Men præsten magister Oluf Bjørn skulle komme til at sande, at tiderne havde ændret sig, og at tvivlen på trolddommens eksistens var større end troen på den. Det handlede om forgørelse, hvor kongens udsendte amtmænd var overbevist om, at de anklagede kvinder løj, og krævede dem dømt til døden. Præsten skulle fradømmes sit kald og rømme Jylland, han ankede sagen til højesteret og indstævnedes flere hundrede vidner til støtte for sin sag. Men i februar 1698 dømte højesteret kvinderne til kagstrygning og arbejdshus på livstid samt fængselsstraffe. Kongen benådede dog straks efter kvinderne til at blive hospitalsindlagt, mens præsten blev dømt til fængsel på livstid og sendt til Bornholm. Sådan endte besættelsen i Thisted. Der kan næppe herske tvivl om, at havde sagen udspillet sig i begyndelsen af århundredet, var de udlagte kvinder, der hævdedes at have fremkaldt besættelserne, blevet dømt til bålet. Mens de i 1500-årene blot var blevet landsforvist. Der er da også meget, der tyder på, at menig almue aldeles ikke var tilfreds med sagens udfald, og at mange præster så med skepsis på den letfældighed, hvormed myndighederne efterhånden behandlede trolddomsanklager.

Trolddomsprocesser i Norge og Island

I 1500-tallet i Norge var det almindeligt, at den som blev beskyldt for trolddom, kunne hjælpe sig ved naboer og tingalmuens hjælp, når de kunne sige god for at de var uskyldige.¹³⁵ Myndighederne styrede processerne helt uden om mededs – og skudsmålsordningen. Forhørene blev ledet af lensmanden/lensherren og/eller fogeden. En eller flere præster deltog i forhørene og præsterne blev regnet for sagkyndige. Tilståelser og angivelser under fysisk og psykisk tortur blev tillagt troværdighed. Mistanken klæbede let på den som blev angivet som medskyldig af en troldkvinde, og det blev forstærket ved flere vidner. Også vandprøven blev brugt i trolddomssager. Sagerne i Norge blev som regel afgjort i første retsinstans og den danske appelordning blev ikke indført, i stedet



Vandproven blev aldrig officiel bevismateriale i dansk retsvæsen. Den var ligesom jernbyrd, en gammel gudsdom hvor den uskyldige sank, den skyldige kunne ikke synke. Titelvignet fra et tysk skrift fra 1584, som anbefalede vandproven til trolddomsprocesser.

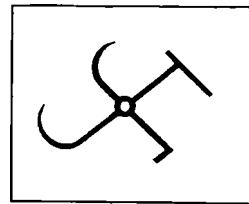
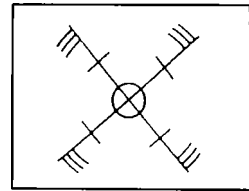
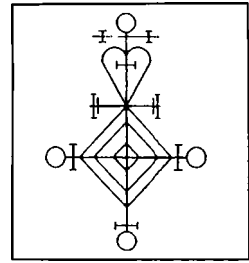
blev lagmannen (amtmanden) senere ofte knyttet til bygdeting og rådstueret. Men allerede i 1593 blev der udstedt en for Europa streng lovgivning, hvor det hed, at *hvor nogen saadanne folk befindes, som enten bruge eller gøre saadanne forargelige ukristlige middel, enten med kors, signelse, læsning, og anden saadan ugudelig og ukristelig handel, da at skulle lade dennem, som befindes enten at søge eller bruge eller at gøre saadan ukristelig handel, straffes paa livet uden al naade.* I 1600-tallet ser det ud til at processerne har haft et lige så stort omfang, som i Danmark, set i forhold til folketallet. Mens ca. halvdelen af de registrerede anklagede i Danmark blev dømt, lå andelen i Norge i underkanten af 40%. Det har drejet sig om ca. 20 henrettede om

året, mens det i Danmark var dobbelt så mange. Som i Danmark kulminerede henrettelserne i de første årtier efter 1617-forordningen, som et udslag af myndighedernes iver. Adelen følte sig udsat for onde ønsker af misundelse og de deltog derfor i troldomsforfølgelserne. Men det var ikke et folkeligt krav at udrydde dem som drev trolddom.¹³⁶ Der var stor forskel på, hvor mange processer der var fra distrikt til distrikt. At embedsmændene spillede en rolle i omfanget af processer, kunne man se af forskellen på antallet af processer i Rogaland og Hordaland. Med en langt mindre befolkning havde Rogaland tre gange så mange registrerede sager som Hordaland (med Bergen).¹³⁷ I 1608 nævnes der fra Stavanger ved en henrettelse, at krudt blev bundet på brystet af hende. Ligesom de danske henrettelser.¹³⁸

I 1609 underskrev Christian 4. et brev som angik samisk trolddom i Finnmarken. Som et blandt flere vedrørende kongerigets forhold til Sverige, om militærberedskab og skat, kom også punktet om trolddom. Det blev hævdet i brevet fra kongen til lensmand Laurits Gagge på Vardøhus (Rigets nordligste fæstning) at samernes hang til trolddom var til hinder for en norsk bosættelse og kolonisation i nordområderne. Claus Gagge og befalingsmanden over Nordlandene Hartvig Bille fik ordre til at undersøge samernes troldomsaktiviteter. De som blev fundet skyldige skulle *uden al naade aflives*. Brevet skal også ses i sammenhæng med den politiske situaion i kampen om Nordkalotten, og den derpå følgende krig mellem Danmark og Sverige Kalmarkrigen 1611-13. En trolddomsproces på Vardø fandt sted i 1621 og Finnmarken fik en uhyggelig Norgesrekord i omfanget af retslig forfølgelse af troldfolk i 1600-tallet. En englænder John Barclay udtalte i 1622 at verdens mest notoriske hekse fandtes i det yderste nord: *Norge er et afskyeligt land, hvor mange er beryktet for deres heksekunst*. I 1623 skrev en anden englænder Georg Sandys, at det var Satan – luftens baron, som stod bag heksene i Norge og Lapland. Mange blev dømt for trolddom og 92 fik dødsstraf, indkluderet fire som døde efter mishandling i fængslet før deres sager kom op til den endelige dom. Brugen af bålstraf, vandprøve og tortur forekom hyppigt. I modsætning til de norske kystegne, hvor trolddom primært var en kvindeforbrydelse, var forestillingen om trolddom i samisk miljø særlig knyttet til mænd, som var kulturbærerne af

samisk magi, en særlig type af trolddom gik under navnet *Gand*. Tallene sammenlagt over Finmarken, Troms, Nordland gav totalt 176 trolddomssager heraf gav 126 dødsdomme fra 1598-1695. I hele Norge fandt der 750 processer sted heraf blev 300 brændt.¹³⁹

Så runder vi lige af med et blik på Island. Jagten på trolddom havde også bredt sig helt op på den fjerntliggende ø, hvor forbindelsen til Helsingør var tæt. Christian 4. havde for at styrke sit lands og sine undersåtters stilling oprettet nye industrier, kolonier og handel og han udbød hele den islandske handel i licens i 1602 til bestemte købmænd i tre byer i Danmark: København, Helsingør og Malmø. Det blev begyndelsen til det berygtede handelsmonopol, de næste to århundreder trods islændingenes klager. Men der var også andre problemer. Angsten for trolddom spredte sig i hele landet som en epidemi, og de lærde – hvilket vil sige teologerne – var værre end almuen. Hvis der skete noget med en hest eller en kø, eller alvorligere ting, beskyldte man omgående en af sine naboer for fjendskab og trolddomskunst. Djævelen og hans dæmoner kunne ses i funktion overalt, og de brugte mennesker som redskaber, hvilket førte til anklager mod mange mænd. Bålstraffen ventede på de trolddomsanklagede, og det kom til at koste 23 personer livet i årene fra 1625 til 1685. Blandt alle dem var der kun én kvinde. De forhold svarer til Lapland og trolddommen i det samiske miljø.



Magiske tegn og bogstaver brugt mod trolddom i Island.

Trolddomsforfølgelse i Sverige

Sverige er et land med få trolddomsprocesser i sammenligning med andre lande i Europa. Omkring 400 mennesker blev henrettet for trolddom mellem 1492 og 1704. Af disse forekom de fleste tilfælde i en kort men intensiv periode; De otte år mellem 1668 og 1676, da trolddomsmanien forårsagede en stor mængde processer i landet.

Processerne i Sverige, var resultatet af en mærkelig massepsykose som begyndte i Hälsingland i 1668 og varede i godt 10 år. Mindst 300 kvinder blev dømt til døden og brændt. Trolddomsmaniens udbredelse har man sammenlignet med hvordan pest eller en anden form for epidemi hærgede en tid indenfor bestemte grænser. Trolddomsforfølgelserne i sidste halvdel af 1600-tallet

berørte ikke det sydlige Sverige og var kun koncentreret omkring Stockholm og de nordlige landskaber. Processerne afspejler, hvordan gamle folkelige forestillinger, kom i konflikt med den lutherske kirkes krav på ortodoks og ideologisk kontrol, ganske svarende til det øvrige Norden, fra regnet Christian 4.s forordning af 1617. Men ligesom Tyskland var/er Sverige en del af den kontinentale – Europæiske retskultur præget af jurister.

En nedsat trolddomskommission bestod af præster, jurister og betroede lægmænd der ledede mødet, vidnerne, børn og voksne vidnede om hvordan visse udpegede kvinder blev besat af djævelen. De påstod at have ført børnene med til Blåkulla i Dalarna, hvor de blev vist frem for djævelen og de oplevede diverse hæsligheder – ofte med seksuelle indslag.

De vidnesbyrd som findes bevaret i trolddomskommissionernes omfattende protokol er påfaldende ens. Det handlede åbenbart om vandrehistorier tilpassede til nogle personer på respektive steder. De fremtrædende kirkefolk tog dog stort på det meste af historierne om hvordan djævelen fik greb om disse kvinder og hvordan de siden ledte de små og uskyldige børn.

Ifølge svensk lov skulle intet barn kunne forhøres ved en domstol, men der blev gjort undtagelser ved »häxprocesserne«. Domstolene og trolddomskommissionen blev overbevist om at børn færdedes til Blåkulla trods det at de beviseligt fandtes i deres senge. Et blåt mærke sammen med en bekendelse fra et barn kunne regnes som begrundelse for at en kvinde dømtes til døden (svarende til Citze Terskers »ud af kroppen« oplevelse og et trolddomstegn i sin pande som en hestefod).

Trolddomsmanien hørte næsten lige så hurtigt op som den begyndte. To lærde, medicineren Urban Hjärne og juristen Gustav Rosenhane, som begge to havde deltaget i trolddomskommissionen, blev grebet af dybeste tvivl og skrev kritiske indlæg. De påviste hvor ens børnenes beretninger var og hvordan mennesker dømtes uden anden grund end historier som vandrede rundt i landskabet. Domfældelse ophørte i begyndelsen af 1700-tallet, og i 1779 lod Gustav III trolddomsparagraffen fjerne fra lovbogen.¹⁴⁰

Gustav Henningsen har påpeget i sin bog Heksenes advokat, den store lighed der er med trolddomsmanien i Sverige sammenlignet med de bassiske forfølgelser i Baskerlandet, som har detal-

jerede beretninger om heksesabbat. Til trods for adskillelse i tid og sted, hvor de bassiske trolddomsepidemier, fandt sted i begyndelsen af 1600-tallet mod de svenske i slutningen af århundredet, spillede sabbatdrømmene begge steder en fremtrædende rolle, hvor børnene troede, at de blev ført til heksemøde om natten, og begge steder optrådte børn i hundredevis som angivere. Baskerlandet er et centralt område for forståelsen af den europæiske trolddomsmani (ca.1450 til ca.1700), men ligger uden for vores bogs rammer.

Europæiske trolddomssager og vejrhændelser

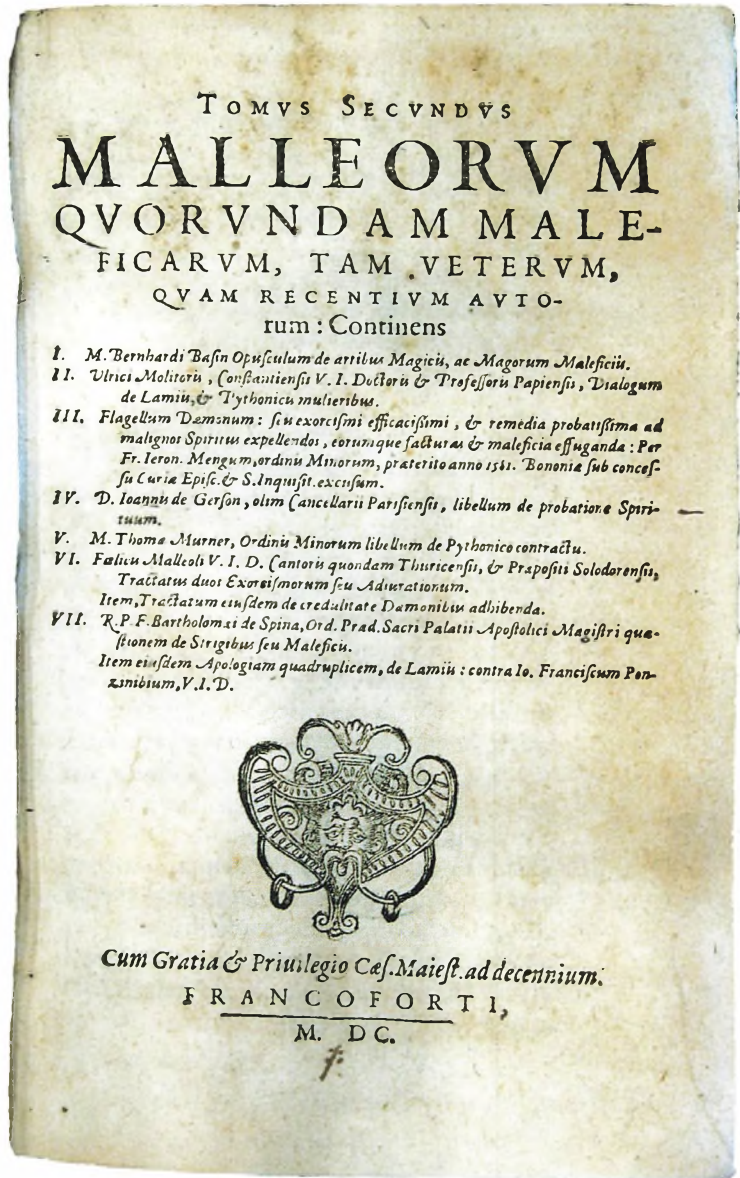
Trolddom, magi – sort eller hvid har hørt til i ethvert samfund, såvel i oldtiden, som i middelalderens tidlige kristne Europa, men der var ingen heksemani. Der var en naturlig tro på troldmænd og kvinder – spredte sagn, varsler, spådomme, forhekselse fremkaldt af uvejr, omgang med ånder og den gavnlige trolddom. En sådan overtro var i tid og kulturer universel. Men i det kristne Europa fra 1400-årene blev trolddomsprocesserne til et alment europæisk fænomen, som fik aflæggere helt til kolonierne i Amerika. 100.000 personer blev forfulgt for trolddom og omtrent halvdelen blev henrettet. Mest intenst var forfølgelserne i Tyskland.¹⁴¹ Gregor 7. skrev i et brev til Harald Hén (1041-80) hvor paven bebrejdede den danske konge, at man i Danmark beskyldte præster og kvinder for at være årsag til dårligt vejr og sygdom, og at uskyldige kvinder blev dræbt med denne begrundelse.¹⁴² Brevet nævner dermed en anden gruppe, der blev tillagt trolddom, nemlig kirkens egne folk – præsterne. Ikke så mærkeligt at befolkningen tillagde dem magiske evner, når man tænker på de kirkelige handlinger, som mentes at hjælpe folk af med sygdomme m.m. ofte på helt magisk vis.

I Centraleuropa, hvor der i 1562-63 var gang i trolddomsforfølgelserne, fik netop ekstremt vejr høj prioritet i anklagerne. På det tidspunkt havde debatten om, hvordan man skulle forholde sig til trolddom, raset i længere tid. Og paven Innocens 8. havde allerede i 1484 givet kirkens godkendelse til forfølgelserne, og anerkendt manipulering med vejret som en reelt eksisterende



Malleus Maleficarum – hekseshammeren, en instruktionsbog i hvordan man kunne genkende og finde troldfolk, og hvori deres forbrydelse bestod. Bogen blev første gang udgivet i 1487 i den tyske by Speyer. I de næste 200 år blev det den næst mest sælgende bog efter Bibelen. Bogen tilhører Det Kongelige Bibliotek den er fyldt med noter og kommentarer i blæk på latin.

Titelblad til *Malleus Maleficarum*.



forbrydelse. I pavebullen (forseglet brev for alle kristne) »Summis Desiderante Affectibus« hvor paven beklagede udbredelsen af hekseri i Tyskland, gav han de dominikanske inkvisitorer Heinrich Instittor (Kråmer) og Jacob Sprenger fuldmagt til at udrydde det. De to udgav det første store hekseri-leksikon *Malleus Maleficarum* »Hekseshammeren«. ¹⁴³ Hekseshammeren var en manual til hvordan myndighederne skulle efterforske og afsløre trolddom.

Den blev udbredt over hele Europa, og værket udkom i 29 oplag og udsendt i mange udgaver. Værket var inddelt i tre dele. I Om Djævelen og Guds tilladelse. II Om heksenens metoder og midler dertil. III Om rettergangen.

Malleus Maleficarums udkom senest i en nyoversættelse på engelsk. Interessen for værkets kontroversielle indhold har betydet, at bullen især af hekseforskere i første halvdel af det 20. århundrede blev tillagt en anden og større betydning end den formentlig var tiltænkt. Det var det første pavelige dokument til at mistænke almindelige mennesker for udøvelse af diabolisk hekseri. Propagandistisk var beskrivelsen af heksene og deres gerninger, at heksene var onde og vulgære, de havde afsvoret deres kristne dåb og havde bekendt sig til Djævelen. De havde seksuel omgang med ham, og deres hekserier var rettet mod at skade folk, fæ, afgrøder og bo. De påførte sygdomme, gjorde mænd impotente og kvinder ufrugtbare osv.¹⁴⁴

Især den franske filosof, økonom og statsteoretiker Jean Bodin (1530-96) der ellers var kendt som fortaler for religiøs tolerance, argumenterede for, at der skulle fares hårdt frem mod al form for troldfolk og han fik stor indflydelse på debatten. Hans værk om trolddom »*Démonomania*« fra 1580 var især rettet mod den trolddomsskeptiske læge Johan Weyer, og i et svar til Weyer skrev Bodin, at ethvert land, som tolererede disse skeptikere, ville blive ramt af pest, sult og krig.

Johann Weyer, agumenterede i sin bog (1577) »*De praestigiis daemonum ...*« om dæmoners bedrag og om besværgelser og giftblanderi/hekseri,¹⁴⁵ imod brugen af tortur og dødsstraf i trolddomsprocesserne. Han mente også, at heksene var syge kvinder, der havde brug for lægebehandling. Bagerst i hans bog har han en historie om den 12-årige Barbara fra Unna, der var krøbling, men som ved mellemkomst af grev Adolph af Nuwenar blev behandlet på ryggen med »min« almindelige salve, som bruges på sygehjem og andetsteds til halte og handicappede, som efter at have kastet deres krykker kunne gå selv. Barbara accepterede påstrygningen, og dagen efter gav hendes søster Elsa hende to behandlinger. Næste dag smed hun krykkerne, sprang op og løb rundt i byen. »Jeg ved, at halte og syge er blevet kureret således.« Weyer foretrak nemlig de rationelle for-

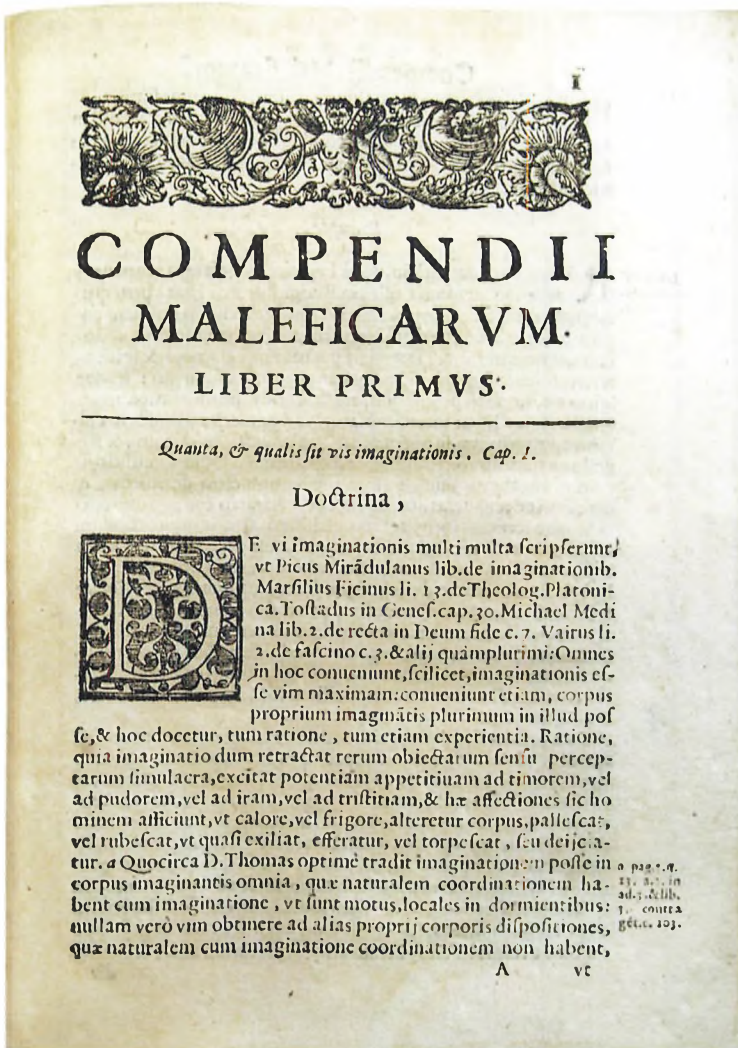
*Weyers billedtekst lyder:
En billedfremstilling af
den tolvårige pige Barbara
fra Unna. – Som på mid-
delalderlige votivgaver vises
også hendes krykker, der nu
ikke mere er i brug.*



klaringer frem for religiøse og havde stor skepsis over for mirakelberetninger, selvom han med sin salve jo netop gjorde noget tilsvarende!

Vi har fulgt et eksemplar af den kontroversielle bogs vandring i danske hænder: En ung dansk adelsmand Jacob (Mogensen) Ulfeldt ejede et eksemplar og han gav den – måske efter endt læsning i april 1617 (selv om bogen nærmest ser ud som om der aldrig var blevet læst i den) – til Robert Oliphant Balchiton, kaldet Skotte som opholdt sig på Borreby Slot (som kongens kansler Christian Friis ejede). På titelbladet tituleres Olifant på latin Ulfeldt som ung, fornem og gudsfrygtig – han må være 17 år. I 1636 er det en Severin Nicolaus (Niels Sørensen) som er ejer af bogen og senere Viborg bispen Peter Willadus (Villadsen 1610-73) som ligeledes har sat sit navnetræk på titelbladet. Endelig blev Bolle Willum, Luxdorff, 1716-88, embedsmand, digter, bogsamler ejer af bogen og hans bogsamling som findes på DKB er indbundet med adelsslægtens mærke et elefanhoved.

En anden skeptikker var matematikeren Herman Witekind (1522-1603) hvori han under pseudonym argumenterede for, at beretningerne om troldfolks skadelige evner ikke var troværdi-



Compendium Maleficarum i to bind.

Compendii Maleficarum, titelbladet, 1600.

ge. Men i 1608 udkom »Compendium Maleficarum« som er en heksejæger-manual skrevet på latin af Francesco Maria Guazzo og offentliggjort i Milano. Illustreret med en fyldig tegneserie af heksesabbatten i alle detaljer. Bogen diskuterer hekse-pagter med djævelen og detaljerede beskrivelser af heksenes magter og gift-stoffer og en klassifikation af dæmoner. Compendium Maleficarum, er samlet i 3 bøger fra mange kilder, der viser de usikre og udtrættelige handlinger, som hekse mod den menneskelige race har, og de guddommelige retsmidler, som de kan blive frustrerede over.



Troldfolket danser ved sabbatten, det foregår i en rundkreds og altid avet om, akkompagneret af en geige spiller i træet. De danser til de er fuldstændig udmattede og de bliver så udmattede, at de må tilbringe flere dage i sengen, når de kommer tilbage. En vognmand har set Marine Urtegårds og hendes pige med hinanden i hånden, dansende på en bakke ved Kongensvej (Gl. Hellebækvej).



Djævelen døber dem på ny ved en spottedåb. De forsverger deres (kristne navn) og får et nyt. De fornægter deres gudfar og gudmor.



Djævelen modtager klædningsstykker, for han er ivrig efter, at de skal tilhøre ham i alle henseender.



Nogle gange står de med ryggen vendt mod ham, og nogle gange, sparker de benet højt op, vender ansigtet mod jorden, og de gør alting på en måde, som adskiller sig helt fra, hvad der er skik og brug. Citze Terskers løber rundt med hånden i vejret og skaffer ting tilbage. Hun tager lykken fra nogen, og går baglæns ud ad døren.



De ofrer ham begsorte kærter eller børns navlestreng, og de kysser ham på endeballerne som tegn på deres hyldest. Peder Palladius fortæller at heksene er parat til at kysse koen i rumpen for at komme af med sin velsignelse.



Et stjålet barn er anbragt over et brændende bål. Bagefter samles omhyggeligt barnets glødende aske. De blander den med dug, så det bliver til en let smuldrende masse. Og det pulver, drysset de udover vin og afgrøder, så alting visner og intet bærer frugt.



Heksene beder djævelen om at slette dem af livets bog og indskrive dem i Dødens bog



Der bliver anbragt borde og dækket op, og troldfolk går til bords og begynder at spise, den mad som djævelen har skaffet, eller de selv har medbragt.



Heksene, denne helvedes ogleynge, er ikke blot ved deres djævelske værk i stand til at sætte sjæle i brand, de kan antænde legemer, huse, ja hele byer. De sorte fugle flyver fra byen. Citzze Terskers påstås at være skyld i at taget på kongens staldgård Lundegården (ved det kongelige lysthus Lundehave) faldt ned.



Det er helt klart bevist ved mange hændelser, at heksene ikke blot kan lave regn-, hagl- og stormvejr, men også forårsage lynnedslag. Hans Laursen var på en færg, der sejlede til København. Det var godt vejr, da de lagde ud fra broen, men da de kom ud, blæste et hårdt vejr så meget op, at de sviglede masten over bord og tog 20 eller 30 tønder vand ind, og han havde sagt til Anders Joensen, som var med i færgen, at om Marine Hoffmands kunne noget ondt, da troede han, at hun have gjort det vejr.



Djævelen sætter sit mærke et eller andet sted af deres krop, som man brændemærker slaver. Alle træsmittene viser at de har fået et sort øje. Mester Henrich Skarpretter havde set på Citze Terskers og sagt, hun havde et trolddomstegn i sin pande som en hestefod.



Når de er blevet mærket på denne måde, aflægger de ed på, at de aldrig vil tilbede alterets sakramente.



De gifte som heksene bruger er lavet og blandet sammen af mange slags farlige ingredienser. De forhekser deres offer mens vedkommende sover. Birgitte Skånings gode råd. Tag en potte, en pande og hente isop for 1 skilling hos Marine Urtegårds, ligeledes 1/2 pæl vin, og tavs hente noget rindende vand og tage 9 sten af en lervæg og koge urterne i vinen, lægge det på sit hoved, og læg stenene i vandet og sidde og gabe over dem.



Hekse graver et lig op, for at bruge afkoget til trolddom, mens 4 troldkvinde skære indvoldene ud af et barnelig, og en troldmand er på galgebakken ved at skærer en hængt ned for at få dele af liget til sin trolddom. Mette Ebbis kan skaffe lykke, ved at skaffe en lykkefinger, eller pottesfinger fra Galgebakken eller kirkegården. Birgitte Skånings henter et stykke tyvepande og noget hår og jord fra Galgebakken, og Marine Pommerantzis har taget et kranium ved en grav, hvor hun har fulgt et lig til graven, for at give Erik Skrædder den at drikke af, da han lå syg af koldfeber.



Det er en af heksenes forpligtelser, at de hver gang de forsamles til sabbat, må vise, at de har begået nye ugerninger. Djævelen sidder på sin imponerende tronstol og hilser flere roder af hekse i et bakkelandskab. Citze Terskers bekender at Anne Hans Adamsens havde været i det selskab, som Citze selv havde været med i. Det var henne ved en herregård der ligger halvanden mil fra Køge, på en bakke, her samles disse godtfolk.



Til ære for djævelen synger de, de mest obksøne sange til akkompagnement af en liderlig mjavende sækkepibe. En demon danser med troldfolket. En galgebakke ses i horisonten.



En heks rider ud på en gedebuk (djævelen), mens hekse ser til. Djævelen har magt til at anbringe en falsk krop i sengen for at narre manden, mens hans kone er til sabbat. Måske ligger hendes krop stadig i sengen, for djævelen kunne anbringe en falsk krop der for at narre manden. Citzze Terskers sagde at hun selv forleden juleaenge da menneskene falder en tøffe paa, saa er det der henne, ude en siuffe (?), mens kroppen ligger hjemme, og de kan dog vel kende hver andre, thi de er i deres fulde gestalt.



En hund og en kat står ude foran et hus for at gøre onde gerninger. Djævelen kan omskabe sig til en hund og katten er hans hjælpedemon. Ingen må forledes til at tro at et menneske kan omskabe sig til et dyr. Sneglen er symbolet på kvinders kønsdele. Citzze Terskers som sad i fængslet bag porten råbte tre gange på Cannis og vægterne havde da svaret hende, han haver lydet dig så længe, måske han ikke længere vil lyde dig, så tav hun stille.



De sværger huldskab og troskab til djævelen, mens de står i en kreds, som han har draget på jorden. Måske gør djævelen det, fordi cirklen er symbol på fuldkommenhed og jorden er Guds fodskammel. Han overbeviser heksene om, at han er himlens og jordens gud.



Når disse djævoletilhængere modtes, plejer de at tænde et skident og hæsligt bål. Djævelen præsiderer ved møderne og sidder på en trone i frygtelig skikkelse, som en gedebuk eller som en hund.



De lover at ofre til ham, og visse djævelske troldfolk sværger at strangulere og kvæle et barn til ham hver måned eller hver anden uge.



Næsten alle teologer og lærde filosoffer er enige om, at det er alle tiders og landes erfaring, at hekse har samleje med djævole. Djævelen har haft samleje med både mænd og kvinder. Han overtager kroppen fra døde mænd og skaber sig selv om til en kvinde.



Mytologien om troldfolk var utrolig fantasifuld i Europa, og den var inspirationskilde for mange malere. Her er det Albrecht Dürers fremstilling af hekse, der flyver baglæns på en ged. Kobberstik Albrecht Dürer.

Forfølgelsen af de troldomskyndige blev mest intens i årene 1580-1630, og den rigsdækkende straffelov »Constitutio criminalis Carolina«, var en klar bestemmelse om straf for hekseri. Omkring 1630 slog henrettelserne alle rekorder og i Centraleuropa var de blevet et brændoffer i hvilket advokater, dommere og

*Anneken Hendricks
henrettelse på bålet i
Amsterdam 1571. Hun
blev dømt for kætteri, idet
hun tilhørte den religiøse
fraktion kaldet anabap-
tister. I modsætning til de
danske troldfolk, fik hun
lige inden stigen blev vællet
ind i bålet, munden fyldt
med levende krybdyr. Jean
Luyken ca. 1685.*



gejstlige selv delte kår med gamle kvinder og kom på bålet.¹⁴⁶ Den franske advokat Henri Bouget (1550-1619) fik i sine skrivelser voldsomme hysteriske anfald, når han tænkte på kristenhedens skæbne, hvis hekseepidemien ikke blev bragt til ophør. Hekscene i Europa kunne allerede – beregnede han – stille en større hær på benene end den Xerxes havde ført til Europa!¹⁴⁷ Stigningen må ses som en følge af, at trosdelingen af Europa nu havde fundet et nogenlunde stabilt leje, og myndighederne rettede derfor øjnene mod egne rækker, hvor inkquisitionens arbejde hidtil først og fremmest havde bestået i at beskytte den katolske tro mod udbredelsen af andre trosretninger, blev det centrale nu at sikre en korrekt forståelse og praktisering af katolicismen hos den almindelige udannede borger.

Til forskel fra nævningene i Helsingør, hvor menigmand – dømte menigmand – var det alle de øverste kirkelige instanser i det katolske Bayern, der førte borgere af vidt forskellige samfundslag til bålet. Blandt bispedømmerne i Tyskland var det fyrstebiskoppen i (en fyrstebiskop var gejstlig hersker over et fyrstebispedømme – et hochstift) Philipp Adolf von Ehrenberg af Würzburg som var særlig aktiv. I sin otteårige regeringstid (1623-31) lod han 900 personer brænde, deriblandt sin

egen nevø, 19 kastolske præster og børn på syv år som skulle have omgang med dæmoner. I årene 1627-29 var der 150 ofre i Baden. I Eichstadt i Bayern krævede en dommer død over 274 hekse osv., tallene for ofrene er frygtlige. I Bonn blev kansleren og hans kone og ærkebiskoppens sekretærs kone henrettet, børn på tre – fire år blev anklaget for at have djævle som elskere og studenter og små drenge af fornem herkomst blev sendt på bålet. Men de mest omfattende trolddomsprocesser fandt sted i Bamberg og Würzburg i 1626-32. I Bamberg var 75% af de dømte kvinder.

Den 24. maj 1626 blev det centrale Tyskland ramt af en overnaturlig haglstorm, som raserede markerne, der blev dækket med valdnøddestore hagl i et metertykt lag. To dage senere begyndte iskolde arktiske luftmasser at blæse ind over Tyskland, hvilket fik floderne til at fryse til is og ødelagde de afgrøder, som haglstormen ikke allerede havde gjort det af med.

Løvet på mange træer blev sort, og ingen kunne erindre, at en så voldsom katastrofe nogensinde havde ramt landet. I den mellemiggende tid var trolddomsforfølgelserne steget voldsomt, og der opstod et krav om at de skyldige blev straffet af myndighederne. Fyrstebiskopperne gik straks i gang med at finde de skyldige og henrette troldfolk.

Atter året efter – i 1627 og 1628 – indtrådte ekstreme vejr-fænomener, som ingen havde oplevet i mandsminde, og den efterfølgende misvækst forårsagede fattigdom i store landområder. Det var således tydeligt, at vejret ikke længere var normalt.¹⁴⁸

Endelig var der trediveårskrigen (1618-48) med en række militære konflikter i Centraleuropa, hovedsageligt i Tyskland. Udgangspunktet for krigen var religionsstridigheder mellem katolikker og protestanter. Felttogene og slagene foregik fortrinsvis inden for grænserne af det Tysk-romerske rige, og krigshandlinger, hungersnød, pest og epidemier lagde store landområder øde. I Sydtyskland overlevede kun ca. en tredjedel af befolkningen.

Malefizhaus i Bamberg 1626-32

Når vi beskriver forfølgelserne i Bamberg mere indgående, skyldes det tidsmæssige sammenfald i 1626 og forskellen mellem processerne i det katolske Bayern og det protestantiske Helsingør. Efter

*Rådhuset og møllen i
Bamberg hvor de ulyg-
ligste trolddomsfølgelser
fandt sted i 1626-1627.*



den overnaturlige haglstorm og frost i maj 1626 og den derefter manglende høst, var prisene steget og der var opstået hungersnød, hvilket igen foranledigede forfølgelsen af hekse. I Bamberg var fyrstebiskoppen dér Johan Georg II Furchs von Dornheim, kendt som Hexenbischof. Under ham var nedsat en Heksekommision, der bestod af en række betydningsfulde lærde og gejstlige personer. Den bestod af ialt 18 doktorer, teologer og jurister og unge dimitterter fra Universitetet Ingolstadt. Til forhørene var heksekommisæren ledsaget af en skriver, en geistlig, en læge og en bøddelknægt. Spørgsmålene til den anklagede var udformet som et særligt spørgeskema med 101 definerede spørgsmål. Under 30-årskrigen mistede Bamberg ca. 40 procent af sin befolkning og den skrumpede ind fra 12.000 til godt 7.000 indbyggere, dvs. en by der ikke var meget større end Helsingør i de år. Siden foråret 1627 fragtede man hekse fra Bamberg til det yderste af fyrstebiskoppens stift dvs. 30 km til byen Zeil am Main, hvor man ved siden af andre bygninger havde et bytårn, som fungerede som heksefængsel. I stadtarkivet i Bamberg findes 884 hekseprocesser hvilket forklarer, hvorfor det blev nødvendigt at bygge et Malefizhaus – heksehus med fangehul og torturkammer, hvor ca. 300 ofre i uger var arresteret og blev tortureret. Mængden af arresterede var voldsom og det havde ført til pladmangel dels på grund af fangetransporterne til Zeil og dels det bureaukratiske

stort rum med en 3 m høj afsats antagelig, som en slags balkon for tilskuere til processerne. Almindeligvis blev flere fanger tortureret samtidig. Op til gavlen på selve Malefizhuset var bygget et kirkekor. I underetagen var der foruden de 8 celler, forhørsrum, vagtstue desuden rum for centraldomstolen, samt 2 sidekamre og to toiletter. I den øvre etage var der 18 snævre celler på knap 3 m² samt kapellet, og et lille bedekammer. Lys kom der kun ved en lille firkantet åbning under taget. Her var også en vagtstue, samt et af husets 3 toiletter samt et bedekammer, og en trappe førte op til et tagkammer. Der boede enten en vagt, torturknægte eller bødlen. Der var seks ovne i hele huset, der først og fremmest skulle opvarme vagtstuerne og forhørsrummet. Arkitektonisk havde man sørget for at afværge sig mod djævelen: en stenhugger havde i muren indhugget cirkler, og kvadrater på etageadskillelsen, som middel mod djævelen og en snedker havde skåret og fastnaglet træornamenter i tagryggen. Husets tre skorstene havde mur med metal hager for at djævelen ikke kunne bruge dem som adgang til sine medspillerinder.

I et særligt lille kammer var gulvet fyldt op med pyramideformede spidse træstykker, hvor deliquenten måtte udholde og sidde og vente i flere timer. To dobbelte kamre i underetagen blev brugt til retsmøde og afhøringskammer. Dermed var det muligt at afholde den samlede proces på stedet, uden at skulle transportere fangerne frem til rådhuset ved bryggen og tilbage, mens vidnerne i et tilordnet rum blev spurgt anonymt, var den anklagede med kæder fikseret på en stol og han/hun kunne ikke se hvem der stod bag til og udtalte sig. Dommer, domsmænd og skriver kom til de to rum ad en særlig dør. I rummet foregik ikke kun den indledende undersøgelse, her fandt heksekommissionens forhør sted, mange gange med trusler om tortur. Efter bekendelsen i torturkammeret måtte undersøgeren den følgende dag afgøre skylden – og efter videre tortur og tilståelse – derefter bekræfte det skriftligt i forhørsstuen. I tilknytning til det blev derefter den blodige dom forkyndt.

Over indgangsportalen på Malefizhuset var en indskrift af Vergil: *Discite justitiam moniti et non temnere Divos*. Og på tysk: *Lasst Euch das eine Ermahnung sein, das Recht zu lernen und die Götter nicht zu missachten* (lad det være jer en formaning, at



*Stadsplan over Bamberg.
1602.*

lære hvad der er ret for ikke at mishage Gud). Over indskriften befandt sig en statue af Justia – med vægt, sværd og bind for øjnene. En uhyggelig upassende placering af en figur, som siden den romerske oldtid havde været symbol på retfærdigheden.

Bryggerådhuset (det gamle rådhus) midt i byens centrum Innenstadt, lå adskilt af floden Regnitz (en biflod til Main) op til det høje Bergstadt, hvor domkirken og fyrstebiskoppens imponerende bolig og store administration lå. Centraldomstolens præsident var »der Zentgraf«, en tjenestemand, der førte processen. Ved siden af den egentlige ledelse af forhandlingerne havde han den opgave at samle rådet af udvalgte borgere. Doms mænd blev udnævnt tidsbegrænset, og der var en tidsfrist for henrettelserne, afhængig af den øvrige procedure. Vigtig og tvivlsom strafudmåling som ellers i riget (kejserriget) skulle have været i landsretten, undgik man i Bamberg ved at indsætte Malefizamtet, som foretog forundersøgelsen og fastsatte skylden. Når flere fanger skulle til torturkammeret, torturerede man først den, som man håbede, på

grund af sin alder, tilstand og hans/hendes svaghed først ville gå til bekendelse. Torturen var inddelt så man begyndte med mildeste grad, arbejdede så succesivt videre til bekendelsen. I første fase fik den anklagede kun vist torturredskaberne. I anden fase var det tommelskrue og benskruer. I tredje fase var det »der trockene Zug« (også kendt som stigen). Her på blev ofrets arme lænket over en sejlindretning, med armene ført bag på ryggen. Dertil bandt man ofte en vægt på benene. Så blev fangen trukket op for derefter at falde ned igen. Også strækkebænken eller den såkaldte heksestol, var et jernsæde som blev opvarmet nedefra. Al tortur varede ikke mere end en time. Hvis den anklagede bekendte, måtte han/hun blive fri for spørgsmål. Hvis han/hun ikke tilstod eller erkendte sin skyld ville marteringen fortsætte. Hvis torturen i løbet af en time ikke førte til bekendelse, havde man den risiko at torturkammeret måtte forlades. Den derpå følgende grund var Absolution ab Instantia, befrielse for instansen. Men torturkammeret gjorde ganske normalt, uskyldige mennesker til hekse. Hvem ville under utrolige pinsler ikke tilstå?

I den daværende bylovgivning stod, at intet menneske uden rådets eller domsmænds tilladelse kunne blive bragt til tortur. Til overværelse af torturen var to rådmænd og to domsmænd samt sognerådsformanden. Skyldspørgsmålet som førte delikventen til døden, var det pinlige forhør sammen med tilståelsen. Efter tilståelsen spurgte forhørslederen den skyldige om legimitation, hende/hans arbejde, som afsluttende bevis for og retfærdiggørelse af torturen. Henrettelsen påhvilede sognerådsformanden. Jesuitterne ledsagede i reglen – som en del af deres arbejde – de anklagede direkte til bålstraffen.

Der var dog folk i Bamberg som talte imod processerne, men de løb en høj risiko for selv at blive anklaget for at være i ledtog med troldfolkene. Det mest prominente offer var byens stiftskansler Dr. Georg Haan, der havde protesteret over de enorme omkostninger ved retssagerne, han blev selv dømt for trolddom og henrettet sammen med hele sin familie, Han var den højst råden person over den politiske og juridiske institution i Hochstiftet. Over ham var kun domkapitlet med fyrstebiskoppen i spidsen. Mellem 1626 og 1630 var næsten det samlede byråd blevet henrettet. Selv sognepræsten fra Sankt Martin, Michael Cörzer, blev

sendt til bålet. Selskabet af velhavende købmænd var blevet afløst, således at byen ved de svenske hæres indtog så godt som var ruineret. 12 vinhandlere, 2 apotekere, 5 borgmestre samt kansleren blev alle brændt. Talrige andre velhavende borgere undgik samme behandling ved at flygte til det Lutherske Nürnberg, hvor de ikke blev udleveret. Toppen af denne perversion var det såkaldte »Bamberger Gnadenzettel« hvor delikventen som skulle henrettes offentligt kunne købe sig fra bålet. Som tak for denne akt måtte ofret håbe på nåde fra fyrstebiskoppen. 75% af Bambergofrene var kvinder. Det yngste offer var 7 år, det ældste 95 år. Den offentlige henrettelsesplads lå ved det daværende Sorte Kors, det nuværende Schönleinplatz. I et Nürnberger flyveblad fra 1627 hed det: *zu Bamberg wird gebauet/ für die Hexen ein Hauss/ Druten dafür grauet/ Ein Tortur Überaus/ hat man darain gesetzt/ müssen bekennen frey/ wen sie haben verletzet/ mit ihrer Zauberey.*

Efter denne gennemgang af hekseforfølgelsen i Bamberg, må vi heldigvis erkende at vi i Danmark aldrig nåede tilnærmelsesvis de højder for trolddoms-forskrækkelse. I modsætning til Danmark havde det bayerske retsvæsen en nedskreven forfatning der bestemte, hvem der gav lovene og det var kirkens folk. Foruden teologerne var det jurister der fortolkede dem. Den tyske forfatning bestemmer, den dag i dag, hvem der giver lovene, hvordan og hvilke begrænsninger der skal være for, hvad landets lovgivere kan bestemme. Det er næsten udelukkende jurister, der fortolker loven – og på ægte tysk manér, forfatter meget store værker om juridiske begreber¹⁵⁰ i modsætning til det danske og engelske retsvæsen, hvor folket (de 16 nævninge) er med til at anvende loven og dermed med til at danne, hvad der skal gælde for ret.

Når hekseforfølgelsen i Europa fra 1620-erne døde hen i 1630'erne skyldtes det i høj grad ydre årsager: 30-årskrigen og fremmedherredømme. Omkring 100.000 mennesker kom for retten, men kun omkring 40-50.000 blev dømt til døden i Europa.

Godt 80% af de anklagede var kvinder. Som regel var det voksne kvinder over 40 år som blev anklaget. Gifte kvinder og enker var oftest repræsenteret og langt de fleste hørte til den mindre bemidlede og socialt dårligt stillede samfundsgruppe.

Straffen for trolddom var henrettelse på bålet ganske som kættere i middelalderen, men i England og New England brugtes hæng-

En af de utallige europæiske fremstillinger af heksesabbatten. Teologer og andre lærdes forestillinger om kvinders seksuelle tiltrækning. De nøgne kroppe, det udslåede hår og krukken mellem kvindens ben, hvorfra de djævelske dampe stiger op. Kvinden øverst rider baglæns på en buk, / djævelen selv, mens hun med en fork holder en krukke, hvor benene af et barnelig stikker op. Hans Baldung Grien, 1510.



ning, mens Danmark og Norge brugte stigen og bålet som aflivningsmetode, adelige blev henrettet med sværd både i England og Danmark. Mildere straffe var landsforvisning, piskning og kagen.

Hvilken forklaring var der på disse tilståelser og på deres ensartethed? Når man læser de tilståelser heksene i 1500 og 1600-tallet fremkom med, oprøres man ofte over den grusomhed og tåbelighed som udvirkede dem og sikkert undertiden gav dem form. For hvert offer hvis historie ganske tydeligt er skabt af eller forbedret ved tortur, er der to eller tre som tror på sandheden af deres egen historie.¹⁵¹

Når videnskaben med folk som Kopernicus og Paracelsus m.fl. troede eller synes at tro at mennesker ved hemmelig viden kunne få engle til at arbejde for sig og således beherske himlens bevægelser, så var det vel ikke urimeligt for almindelige mennesker at antage at hekse som erhvervede magt på et lavere plan kunne få djævle til at arbejde for sig og således gribe ind i begivenheder på jorden.¹⁵²

Den sidste heksebrænding i Europa forgik i det katolske Polen også i 1793, uden at det dog var en lovlig henrettelse idet heksebrænding var ophævet ved lov i 1787.

Christian 5.s Danske Lov 1683

Så vender vi igen tilbage til Danmark. Efter indførelse af enevælden kom kong Christian 5. Danske Lov af 15. april 1683. I loven fremgik at der ikke var meget ændret med hensyn til opfattelse og strafudmåling af trolddom, troldmand og troldkvinde der havde forsvoret Gud og hengivet sig til Djævelen skulle fortsat kastes på ilden og brændes. Der står endvidere at dem der giver sig af med signen, manen, målen og igen-visning på forskellige dage og sådanne mistænkelige kunster skal have tab af ejendom og landsforvisning. Loven byggede i det store og hele på de tidligere lovgivninger.

Om pinligt forhør hedder det bl.a.: *Ingen skal pinligen forhøris, uden han tilforn er dømt til døde for nogen ugerning, om vildfarende lære. Guds bespottelse og troldom. Hvem som overbevisis at have lastet Gud, eller bespottet hans hellige navn, ord og sacramenter, hannem skal tungen levendis af hans mund udskæres, dernæst hans hoved afslaaes og tillige med tungen sættes paa en stage* (straffen for Gudsbespottelse var almindelig brugt inden Danske Lov blev vedtaget).

Befindis nogen troldmand, eller troldkvinde, at have forsoret Gud og sin hellige daab og christendom, og hengivet sig til Djævelen den bør levende at kastis paa ilden og opbrændes. – Hvo som bruger indbildte kunster med forsæt at ville forgøre og skade én anden, have sin hovedlod forbrudt, og er det mandsperson, da straffes hand med jern og arbejde paa Bremerholm, eller andet saadant sted, sin livstid, er det kvindeperson, straffes i ligemaade i spindehuset. – Dersom nogen befindes med signen, manen, maalen, igen-visning visse dage i udvælgelse, charateres misbrug, at omgaas, og



Christian 5.s Danske Lov af 15. april 1683.

i saadanne mistænkte konster kyndige og forfarne at være, og dem øve og bruge, da skulle de have forbrudt deres boeslod, og rømme kongens riger og lande.

I 1686 blev appellen til landstinget udvidet, dommene måtte fremover først eksekveres, når de havde været indbragt for højesteret. Højesterets dombog 1693 indeholder 4 parallelt løbende trolddomssager fra Falster.¹⁵³ Den ene var den 74-årige gamle kone Anne Pallis sag, hun havde 50 år tidligere forbundet sig med djævelen i en katslignelse, hun havde bl.a. ofret ham sit blod, hun havde øvet signen og manen. Hendes signebønner var af et sådant indhold, at hun dømtes efter blasfemiparagraffen. Tungen skulle dermed udskæres af hende levende og sættes på en stage, men hun slap for tungens udskærelse, da hun næppe var klar over sine ugudelige signebønner. Hun fragik alt for højesteret og blev dømt til kagstrygning, landsforvisning og hovedlodsforbrydelse.

Den 80-årige Anne Kruse, som i 1693 havde tilstået at have givet sig til Fanden i en hunds lignelse, og have foretaget en troldomsrejse til Trondhjem og have drevet signen ved hjælp af bespottelige signeremser. Hun blev dømt til tungens udskærelse og derefter levende kastet på ilden tillige med tungen. Men inden det skete, var hun imidlertid død. I højesteret var man enige om, at det nu ikke blev spørgsmålet om tungens udskærelse, men da man er enig i dommens realitet, var problemet om liget, der stod i en kiste, skulle brændes i eller uden denne. Man vælger det sidste, ligesom hendes boeslod skal være forbrudt. Der opsættes en skampæl på retterstedet.

Men der var efterhånden sket en holdningsændring, der skete det, at troldom efterhånden blev betragtet som bedrageri. Danske Lov talte om *indbildte konster om den sorte magi*. Skepsissen gik dog ikke så vidt, at man ville hævde at trolddom slet ikke fandtes. Det hed bl.a. om djævelpagten: *dette er meget taabeligt, at Fanden er kommen til hende som en hund* (som den sorte hund der kom til Birgitte Skånings). Danske Lov's djævelparagraf forblev i kraft indtil straffeloven af 1866. Historikeren Merete Birkelund skriver om trolddomprocessernes ophør at der var en stigende skepsis hos de lærde over for det begreb de selv havde opfundet.¹⁵⁴

Carl Th. Dreyers film »Vredens Dag« fra 1943 slog med 7-tommersøm fast at skylden for de danske hekse- og trolddomsprocesser var præsternes, som fremtvang heksenes tilståelser. Jens Chr.V. Johansen siger derimod, at den almindelige danske sognepræst, må tilskrives æren for, at trolddomsprocesserne så småt gik i stå fra det 17. århundredes midte og helt ophørte før 1700. Omkring 1700 havde pietismen også vokset sig stærk som modbevægelse til den lutherske ortodoksi i Tyskland. Man fremhævede det fromme, inderlige religiøse liv i modsætning til lutheranernes fokus på dogmatik, trosartikler og rettroenhed, og man gik ind for større trosfrihed. Det var strømninger der bredte sig mod nord og påvirkede efterhånden Frederik 4. og Christian 6. og dermed de danske sognepræster.

Forordning om kvaksalveri 1794

At bruge den hvide helbredende magi genkendes langt op til vor egen tid. Nu hedder det bare ikke magi eller trolddom, men kaldtes ofte under et for kvaksalveri og kloge folk, hvad enten rådene hjælper eller ikke og fra 1794, hvor loven om kvaksalveri blev skrevet til godt ind i 1900-årene gjorde man fortsat brug af troldkvindernes metoder, men efterhånden var der lige så mange mænd blandt de kloge folk. Spørgsmålet var vel, om der ikke før, også havde været lige så mange kloge mænd som kvinder? De blev bare ikke forfulgt ifølge den Lutherske og ortodokse lovgivning. Forordningen om kvaksalveriet – som den hvide »medicinske« magi – var ulovlig i hele Danmark: *Forordning, Angaaende Straf for Kvaksalver, hvilke, under Navn af kloge Mænd og Kvinder, paatage sig at helbrede Sygdomme iblandt Almuen, uagtet de ere aldeles ukyndige i Løgekunsten, og de, ved ureteligen anvendte Medicamenter, ødelægge de ulykkelige Menneskers Sundhed og Førlighed, der ere eenfoldige at søge Hjælp hos dem, og underkaste sig deres Kuur, med videre Forholds-Regler, til at afværge, standse og læge smitsomme og andre Sygdomme. Friderichsberg Slot den 5te September 1794.*

Folkemindesamler og museumsleder i Herning H.P. Hansen (1879-1961) skrev om kvaksalveriet: *Hvad forstaaes ved kvaksalver og ved kloge folk? Ja ved kvaksalver forstaar man en, der kvakler og prøver sig frem; men udtrykket er mindre heldigt, eftersom en hvilken som helst videnska-*

belig uddannet læge gang paa gang maa gaa frem paa samme maade for at finde et middel, der hjælper – eller ikke hjælper.

Udtrykket kloge folk er bedst, idet man ved sådanne forstår folk, der uden faglig uddannelse giver sig af med at kurere folk og fæ. Der har fra de ældste tider eksisteret sådanne folk, og de vil vedblive at eksistere, måske under varierende betegnelser, ikke fordi en mængde mennesker er dumme nok til at tro mere på disse end på de faguddannede læger, men fordi sidstnævnte ikke sjældent må melde pas, efter at de har prøvet alle mulige og umulige midler, der stod til deres rådighed.

En anden forfatter Birgitte Rørbye skriver i sin bog om Kloge Folk og Skidtfolk (1976): *Historien viser, at behovet for de kloge folk ikke er noget, der kan reduceres til et spørgsmål om manglende dannelse og latterlige vrangforestillinger. Behovet ligger langt dybere. De kloge folk er en institution, og det vil sige, at de altid vil findes i en eller anden form. Deres eksistens fjernes ikke gennem mere eller mindre velgennemtænkte lovparagraffer. De love, som gælder i vore dage, er til for at beskytte læger, apoteker, kvaksalver og patienter, men de kan ikke lave samfundet om.*

Der har virket i tusindvis af illegale sygdomsbehandlere i de over 200 år, siden loven i 1794 om kvaksalveri blev indført.

Placebo og stresseffekten i dag og dengang

I forhold til folketroen i 1600-tallet er det vigtigt at inddrage moderne syn på healing, placeboeffekten og stressfaktorerne der gjorde sig gældende dén gang som i dag. Allerede i slutningen af 1700-tallet fik placebo sin lægelige betydning,¹⁵⁵ og efter ca. 1950 benyttede man placebobehandlingen i tiltagende grad som kontrol i lægemiddelafrøvning. Forholdet mellem behandler og patient var/er en helt afgørende ramme for placeboeffekters opståen, og det kommer i høj grad an på patientens egne forventninger. I dag ved man, at alle kan reagere med en placeboeffekt, afhængigt af situationen, og patientens tiltro til behandlingen opfattes som afgørende for helbredelse. Det er lidt i det lys – sammenholdt med den magiske verden – vi skal se og forstå Helsingørs borgere i 1600-årene når de har søgt gode råd for sygdomme.

Placeboeffekten optræder ved så godt som alle sygdomme, og omtrent en ud af tre personer bedres væsentligt. Der findes

imidlertid kun få metodologisk tilfredsstillende undersøgelser, og ofte sammenblandes placeboeffekten med de fleste sygdommes tendens til ganske enkelt at gå over af sig selv. Det er altså fortsat uafklaret, i hvor høj grad placeboeffekten indvirker på forskellige sygelige tilstandes spontane forløb. Placeboeffekten skaber en ændring af stoffer i hjernen dvs. at helbredende ritualer medvirker til frigivelse af bl.a. endorfiner, der er naturlige beroligende midler i kroppen. Endorfiner, er en gruppe af meget små proteiner (peptider), der dannes i visse nerveceller i hjernen og det perifere nervesystem samt i hormonproducerende celler i hypofysen og mave-tarm-kanalen. Endorfiner er kroppens egne morfinstoffer og de nedsætter opfattelsen af smerte ved at hæmme aktiviteten i de smerteførende nerver til og i hjernen.

Hvad angår husdyr kan ejerens stress-tilstand i høj grad påvirke dyret. Ved patientens helbredelse vil dyrets tilstand angiveligt også ændres til det positive. Amuletter (som kors-hvid kan sammen med de forskellige klude med magisk indhold) kan have haft en godgørende virkning. De forskellige amuletter som Citze Terskers og Marine Pommerantzis brugte, var oplagte eksempler på placebovirkning, når blot bæreren af dem troede på effekten af dem. Flere af patienterne siger da også at kvindernes gode råd hjalp og deres tilstand bedredes.

Enkelte kontrollerede undersøgelser i dag dokumenterer også markante placeboeffekter, især på smerter. Der forskes bl.a. i placebo på Harvard Universitet Massachusetts, samt universiteterne i Oxford og Essen. Et stort placeboeksperiment i England og Wales omfattede 50 personer med kroniske rygsmerter. Ved medicinering med placebo piller, opnåede 60% en bedring af kroniske smerter i ryggen. Pillerne virkede som et skud opioid (Opioidreceptorer findes koncentreret i centralnervesystemet) og udløste endorfiner – kroppens naturlige morfin. Men det er stadig uforståeligt, hvorfor nogen reagerer på placebo og andre ikke gør. I Essen arbejder læger med operationer, der svarer til medicinske placebo piller, også med gunstigt resultat.

Tirsdag den 10. oktober 2017 havde Gigtgruppen Gribskov inviteret to healere fra Samsø til Græsted Frivilligcenter. Her ville de fortælle om de muligheder som de har for at hjælpe smertepatienter. De medbragte en briks, så nogle af de fremmødte kunne

oplevelse, hvordan det er at blive healet, og hvad det gør ved kroppen. Ovenstående er nutidens Danmark, som behandlingsmæssigt ikke befinder sig ret langt fra 1600-tallets trolddom.

Troldtøjet farer gennem luften – og eventyrenes hekse

Vi vender nu tilbage til trolddom – hvor vi i folkeeventyrene møder heksen som en arketypisk gammel ond kone, der udøver trolddom helt på linje med troldkvindernes virke. Hendes udseende er som mange opfattede hende i renæssancen, sådan som historikeren Hans Svanings beskrev Mor Sibrit i midten af 1500-årene, *et fedladent fruentimmer med et rødt ansigt, smaa stikkende øjne og kinder, der hang ned til brystet*, hun blev da også beskrevet som en troldkvinde, men hendes udseende (som Svanning opfatter hende) svarer også godt til H.C. Andersens heks i eventyret om Fyrføjet: *hun var saa akel hendes underkæbe hang hende lige ned paa brystet.* (1835) Heksen i Fyrtøjet blev halshugget – og hun slap for bålet. Mens Mor Sibrit blev borte i historien, landsforvist om man vil.

Brødrene Grimm var Tysklands mest berømte folklorister og filologer, der redigerede og udgav folkedigtning. Men også i an-



*I eventyret om de fattige og sultne børn Hans og Giete (1812) lokker den venlige kone børnene med mad, for siden at blive en uhyggelig heks, der vil æde dem.
Tegnet af Svend Otto.*



Forestillinger om at troldfolket skulle ride baglæns på koste (kvæster) kan genfindes langt tilbage til Edda-digtene Havamal, således i Runesangen.



Sankt Hansaften. H.C. Bärenholdt 1917.

dre eventyr optræder heksen først som venlig og hjælpsom senere som et uhyre.

Ligesom ulven blev heksen det gentagende onde i eventyrene, hvilket ingen af dem på nogen måde havde gjort sig fortjent til, og rygtet om dem lever den dag i dag i bedste velgående, også når vi fejrer Sankt Hans med bål og heksefigur på toppen. Trold-

domsforfølgelserne blev også kunstnerrisk udtrykt af Francisco de Goya i hans album »Witches and Old Women« 1819-23 og i filmens verden i Carl Th. Dreyers film »Vredens Dag« (1943).

Trolddomsforfølgelsernes afskaffelse

Mange historikere har gjort sig tanker om hvorfor trolddomsforfølgelserne holdt op. Folkemindeforskeren Gustav Henningsen som er den der længst har beskæftiget sig med emnet i Danmark, mener at der var et nøje sammenhæng imellem antallet af processer og de faciliteter, lovgivningen og domstolene gav befolkningen, for at kunne udføre den slags processer, f.eks. højesteret der som sidste appelinstant blev indført i 1661 af Frederik 3. Man kan derfor bedre end at tale om hekseprocessernes ophør tale om deres afskaffelse. Udviklingen efter processernes tid, viste at befolkningen forsatte længe med at være motiveret for hekseforfølgelse, og troen på hekse forsatte helt frem til det 20. århundrede.¹⁵⁶

Men netop i 1600-tallet og 1700-tallets begyndelse skete der en overgang fra den magisk-religiøse menneskeopfattelse og læren om universets – baggrund og ramme for alt hvad mennesker har tænkt og gjort i de pågældende århundreder – til en anden og på mange måder lige så modsætningsfyldt virkelighedsforståelse med en anden form for rationalitet. Men følelsen af den nære samhørighed med naturen og dens kræfter blev ganske langsomt væk. Meget blev tabt, men meget blev også vundet, bl.a. på sygdomsbekæmpelsens område.¹⁵⁷ Alligevel var de magiske forestillinger stadig fremherskende i 1700-tallet.

Historikeren Poul Duedahl skriver om djævelpagter og trolddom i 1800'tallet. Endnu ved indgangen til 1800-tallet levede dele af befolkningen fortsat i et magisk univers, der inkluderede ikke bare Gud, men også Djævelen som ubestridelige realiteter. En historie om tre håndværkssvendens forsøg i 1803 på at slå en handel af med den onde selv, blev Danmarkshistoriens sidste djævelforsikrings-sag – men det betød ikke at det var slut med, at folk opsøgte mørkets fyrste. I øvrigt havde svendene købt bl.a. et sort dyr (senere en sort hund) som de bar tre gange omkring Sankt Jørgens Kirke ved midnatstid. Derefter skulle de blæse

at den forholdt sig, som præster og øvrigheder lod sig forlyde med, men hvad skulle man gøre, når gigten plagede eller koen blev syg. Man var ikke til sinds at lade sig overtale til konsekvent at udrydde sine troldfolk og derved afskære sig fra de gennem århundreder velprøvede muligheder, der lå her. – Men mange troldkvinder blev anklaget, når de af den ene eller den anden grund kom i nabostrid eller anden konflikt i det nære samfund. Kvinderne, især enker havde ret til og mulighed for at bruge rets- systemet, men ikke autoritet til at være en del af det som lovgiver eller dommer. Borgmestre og rådmænd i rådstuen, tingmændene og nævningene var alle byens bedste mænd, som med forordningen af 1617 for troldfolk og deres medvidere i hånden dømte de otte kvinder Birgitte Skånings, Mette Ebbis, Citze Bødkers, Citze Terskers, Else Fiskers, Marine Urtegårds, Marine Hoffmands og Marine Pommerantzis til *at lide paa livet til baal og brand*. Det var de ord som skriveren Niels Pedersen i Helsingør afsluttede sin tekst med inden han lukkede tingbogen.

Bilag

Sådan boede de

Ved offentligt skifte var byfogeden, kærneren og byens skriver, eller deres repræsentanter til stede, sammen med arvingerne eller deres formyndere. Øvrigheden skulle have afgifter, arvingerne deres arveparter, kreditorer meldte sig, og mange kritiske øjne hvilede på registreringen. Listerne er meget nøjeregnende og alligevel mangler der ofte noget, som f.eks. boets tekstiler. Skifterne fra Citze Bødkers, Marine Urtegårds, Else Fiskers og Marine Pommerantzis boopgørelse, samt den ligeledes udlagte kvinde Boel Niels Olsens hustru er bevaret. De to enker Citze Bødkers og Else Fiskers boede i byens sydvestlige del, den såkaldte 4. fjerding, Else Fiskers i det »Gammel Kloster«, det tidligere Sortebrødre Kloster i 4. fjerding. Marine Urtegårds og hendes daværende mand Christen Andersen Urtegård boede i 3. fjerding.

Boel Niels Olsens som blev udlagt af Marine Hoffmands var antagelig også enke, hun boede i byens 1. eller 2. fjerding, og havde en bagerbod på Torvet, hvor hun solgte brød. Hun undgik en retssag, men den 6. august 1626 blev hendes gods og formue vurderet. – sandsynligvis fordi hun ved en eventuel proces ville blive stillet overfor betaling af omkostningerne. I hendes egen tilstedeværelse overværede Christen Jensen underfoged, og Peder Nielsen byens kærner at Caspar Dusch bager modtog brød til sig for 5½ daler, 5 skilling mønt. Der var desuden adskillige små brød og grovbrød som lå i en sort dantziger kiste.

Kvindernes boliger bestod af en mørk stue, som oplystes af det åbne ildsted. Sengestedet lå også ligeledes i stuen enten langs væggen eller indbygget som et skab. Hos Boel havde sengestedet et spærlagen som omhæng (en alkove). Midt i stuerne stod skiven – et rektangulært bord omgivet af de faste bænke ved væggene, bænke med bænkehwynder, slagbænke, fyrreskab, egekister og skrin, og et håndklæde ophæng (hos Citze Bødker). Else Fiskers og Boel Niels Olsens ejede nogle af de indførte Dantziger kister. (Måske nogle af dem som Cornelis Petersen solgte fra sin bod på Torvet. Det var også her Boel opbevarede brød og der indgik i en af vidnernes beretninger. Desuden havde hun en rødmalet Dantzigerkiste. Som den eneste nævnes det, at hun havde en stol,

mens de andre kvinder kun havde deres bænke. I Else Fiskers stue stod en hellebard og i Citzes hang der en bøsse.

Citze Bødkers bordservice var stort, med 15 fade, en kande og to potter. Messingbordkransen til at sætte varme ting på har stået midt på det lange bord. Ved ildstedet var der kobberkedler, et messingbækken og en trefod af jern samt en sav. I sengestedet lå der dyner, hoveddyner og hynder til bænken. Desuden havde hun 3 pund blågarn. Hjemmets kostbareste genstand var en skude med tilhørende båd, samt en 1/2 sildebåd vurderet til henholdsvis 44 og 15 daler. Et pænt ikke helt fattigt hjem, men Citze og hendes svigersøns gæld var til gengæld blevet meget stor, ikke mindre end 307 daler. Blandt de mange som skyldte hende penge var bødkere, en skudekipper og en kunde i Marstrand. Måske er det en af de reelle årsager til at hun også blev inddraget i trolddomsprocesserne.

Else Fiskers, var den eneste af de trolddomsdømte kvinder, der havde en lille formue på 149 daler, og 2 1/2 mark. Blandt de dømte kvinder kan kun Else Fiskers betegnes, som hørende til de lidt bedrestillede borgere. I hendes »grønne« sengested fandtes dyner og puder, lagner og bænkehwynder men kun to kobberkedler ved ildstedet. Else som levede af at sælge fisk, havde et anker til en båd og 7 gamle sildegarn. Men da hendes aktiver efter dommen var gjort op og gælden fratrukket, var der 101 daler og 3 mark tilbage. Pengene tilfaldt byen, bortset fra 50 daler og 3 1/2 mark som var forfalden til kongen til dækning af udgifter under processen mod hende.

Skiftet efter enken Maren Peder Holsts er meget stort og vi gengiver kun et uddrag. Maren boede i sin hovedgård på Stengade, antagelig 1. fjerding hvor størstedelen af byens rigeste familier boede. Vi har tidligere fortalt at gården havde indlagt vand. Dens mange rum bestod af en stue med malede paneler og skildrier, et stegers, bryggers, sengekammer i alle tre etager på øverste, mellemste og nederste kammer. Dernæst et gårdskammer, et mellem kammer og et rustskab fuld af alskens våben.

I stegerset stod en rottebænk, 1 fadebord, 1 skab bag døren med låse og endelig var der en stegevender. I bryggerset var der en enorm stor bryggerkedel på seks tønder. 2 større bryggekar flere kedler, kobberhaner m.m. Der er klart nok blevet brygget



øl i hendes hjem. Stuen havde egepanel med tre bænke, dernæst var der et stort egeskab med 4 døre og låse. En jernkakkelovn opvarmede stuen, og der var malede vægge. I seng stod i sengekammeret med rødt panel omkring. En hylde kunne bruges til at sætte nogle af hjemmets mange bøger på.

Hele hovedgården var vurderet til 1000 daler. Endelig ejede enken 4 boliger i Slotsstrædet vurderet til 350 daler. Dernæst en have ved den Nye Kirkegård, et stykke jord i en vang i marken, en fiskedam. I alt var jordegodset vurderet til 1750 daler. Hun ejede anseelige mængder af sølv og guld, engelsk tin, Danziger tin, kedelkobber, grydekobber, messing, bl.a. en lysekrone.

Kvindernes gangklæder og hjemmets tekstiler

Dernæst fortæller skifterne lidt om det tøj, de gik og stod i, men man må regne med at de almindeligste klæder allerede var foræret bort. Almindeligvis bliver undertøjet særke m.m. meget sjældent nævnt, måske på grund af blufærdighed. Bemærkelsesværdigt at der næsten ikke findes lin (hør) kjortler m.m.

I Boel Niels Olsens røde Danziger-kiste lå Boels værdifuldeste gangklæder, en grov klædeskåbe og en sort klædes kåbe (den sidste havde tilhørt hendes pige som havde boet der). Dernæst havde hun en stakket (kort) kåbe, og et indsprængt (meleret?) klæde skørt. Dertil hørte en sort klædes trøje. I hendes seng lå hendes undertøj 3 særke, dernæst 1 gammel ruekrave (?). 1 bremelt hue



Detalje fra billedet på side 214 der viser personernes klædedragt i nærbillede.

(hue kantet med bånd evt. silkebånd). To halsklæder, og 1 par sølvhægter og en sølvnål. Til hendes sengested hørte som omtalt ovenfor et spærlagen og et sengeklæde. Desuden en del dyner, hynder og lin, både i hør og blår. Yderligere ejede hun et grønt skab. I skillinger (?) og i nældeblade var der for 14 daler (nældeblade er nældegarn som er meget fint til de hvide forklæder og tørklæder). I kontanter var der i søslinger (små mønter) og hvider 3½ mark, 2 skilling.

Citze Bødkers havde kun en kåbe med foer som Rasmus Pedersen skrædder vurderede til 3½ daler, desuden var der sengetøjet, sengedyner og hoveddyner og en bænkyne samt 6 gamle hynder. Dernæst 3 pund blågarn á 10 skilling (blågarn er garn spundet af de grove fibre, der er et restprodukt fra hørproduktionen).

Else Fiskers havde en agekåbe (kørekåbe) som vurderes til 11 daler (hendes absolut kostbareste ejendel). Dernæst havde hun 1 sort klædes trøje til 2½ daler. Hun har også dyner, linklæder og bænkyner samt 1 pund usødet blågarn á 8 skilling (usødet kan evt. betyde at det ikke er slettet dvs. det ikke er gjort parat til vævning ved at være glattet således at det er nemmere at væve med).

Marine Urtegårds havde en gammel sort klædestrøje, samt et par bukser (vel hendes mands) og et brunt klædesskørt, 6 pund blågarn, underdyner og hoveddyne, gamle blågarnslagter, puder med vår over, og et gammelt sengeklæde.

Marine Pommerantzis havde kun en særk og en hue samt div. lagter, gamle puder, en hoveddyne og et 38 alen langt hørlærred.

Marine Peder Holsts havde hele 6 kåber. Hvoraf de 3 var foldekåber, det vil sige at de var syet med tætte læg ved halsåbningen. En anden kåbe var firtrådet eller måske 5 skaft vævning, 1 borat skørt = satin eller atlask. En kåbe som var stakket (dvs. kort) 2 skørter, 1 trøje i klæde (uldstof der har gennemgået en efterbehandling som valkning, presning og afskæring af luven).

Sammenligner vi nu de 4 kvinders indbo og klædedragt med Maren Peder Holsts ditto var der en verden til forskel, men der var også betydelig forskel på Boel Niels Olsens klædedragt og hjem.

Kvindernes kåber

De relativt høje vurderinger af tekstilerne var i overensstemmelse med deres betydning i 1600-årene, i modsætning til 1700 og

1800-årene hvor tekstilerne blev mindre kostbare, takket være tekstilindustriens billige stoffer. Med reformationen var opstået en særlig dragtform, som blev omtalt som rigets borgerdragt eller den protestantiske dragt.¹⁶⁰ Den var opstået efter at den sorte præstekjole, var blevet et symbol på præsten som statens tjenestemand og kirkegængerne skulle derfor bære en særlig protestantisk dragt. Dragten skulle være ærbar og from og klart adskille sig fra den tidligere kirkegangsdragt. Den bestod af det hovedtøj, der allerede var brugeligt og dertil en sort kåbe.

Og de få bevarede skrifter fortæller om kåberne og trøjerne som netop er sorte, når en farve bliver nævnt. Kulørte kåber og kapper hørte i protestantisk optik til katolicismen. Blandt andet havde Peder Palladius udgivet en hel bog om rigtig og forkert klædedragt: Peder Palladius: *Om Hosedjævelen*. 1556. Men også her havde Luther blandet sig i befolkningens skikke: *Der er ikke nogen kjole eller klædning, som passer daarligere til en kone eller jomfru, end hvis hun vil anstille sig intelligent!* Vi spekulerer på om de ord stadig blev husket næsten hundrede år senere af Maren Peder Holsts, der med sin store bogsamling, næsten kunne betegnes som lærer.

Men ser vi nu først på kåberne som er det kostbareste blandt de få tekstiler som findes i skifterne, hvilket væveren Kamma Gudmand-Højer har gjort os opmærksom på. Betydningsfuldt var som sagt de sortfarvede stoffer. Den rette dragt til kirkebrug for kvinden, hvad enten man var rig eller fattig, var et hovedtøj og en sort kåbe, og mændene bar kapper i kirken og til fint brug. Men sort farve var dyrt. At det netop blev sort var en kostbar historie for de fattige. Ingen planter giver sort farve, og ved kombination af rødfarve, indigo krap, blåtræ m.m. fik man meget dyrt farvestof.¹⁶¹

Den sorte kåbe var så betydningsfuld, at der var udstedt påbud igennem i 1500 og 1600-tallet, hvor man sikrede sig at de blev båret på den rette danske facon. F.eks. skulle kåber bæres på dansk maner, dvs. rundt om halsen og ikke op om hovedet. Den lange kåbe var forbeholdt gifte kvinder, tyske, hollandske og skotske kvinder hvilket jo især kendetegnede befolkningen i Helsingør bar deres borgerdragter, som i form af mindre detaljer afveg lidt fra den danske mode. Flere hollandske kvinder i byen havde »hollandische kaaber«. Specielt for Helsingørs danske kvinder,

var også at nogle af dem ejede en hollandsk kåbe, men også ejede mindst en dansk kåbe. Men den danske kåbe var den foretrukne til kirkegang. Hustruen til en børstenbinder i byen i 1625 havde både en dansk og en hollandsk kåbe, hvor den danske kåbe blev vurderet til over det dobbelte.

Man kan vel sammenligne de fattige kvinders kåber som Boels, Citzes, Marines, Elses og den rige Maren Peder Holsts har båret, med en overfrakke i dag skåret og syet af godt klæde, som meget ofte også er det dyreste i en moderne dansk garderobe. Kvindedragtens centrale dele foruden forklæder og sorte kåber, var også foldekåber, et ærmeløst slag ligesom mændenes kapper, men med ærmeslidser, forklæder, trøje og skørt samt de mere intime klædningsstykker, særke, strømper, fodtøj dertil dragtsølv, smykker og muffer. Boel havde et par sølvhægter og 1 sølvnål.

De skånske kvinder, som der jo var en meget stor del af i Helsingør bar antagelig en såkaldt »svenskerdragt«, som var dukket op i Skåne og på Sjælland.

Desværre er det kun i Boels skifte hvor der nævnes en bremelt hue (en hue kantet med bånd evt. silkebånd), og vi hører ikke noget om farven. Men ved slutningen af 1500-tallet var de kulørte kjortler og de røde underhuer forsvundet. Tilbage var de hvide hovedtøjer og hvide forklæder, sorte kjortler, sorte kåber, dvs. en dragt helt i sort og hvidt – i hvert fald til kirke- og festbrug. Myn-dighederne påpeger at den i 1571 trolddomsanklagede Charine las Munck havde en rød hue på ved sakramentet. Det at blive kagstrøget kaldes i øvrigt at få en rød trøje og en farve som f.eks. stodderkongen brugte i sin dragt. Det kunne betyde at man netop foragtede den gamle mode.

Når man mødte folk på Stengade eller Bjergegade vidste man straks på afstand, hvilken stand man havde for sig. Borgerdragten markerede ikke blot et standsmæssigt forhold, men også et nationalt- og netop et nationalt sindelag lå de magtfulde reformatorer på sinde. Prostituerede, rakkere, natmænd og skarprettere bar deres meget synlige embedsdragt.

Udgift og bekostning på troldkvinder udi år 1626

Givet Gregers Madsen fisker for Birgitte Skaanings, Mette Ebbis og Marine Pommerantzis kost fra den 24. december 1625 til den 6. januar 1626 efter borgmester Povl Lejels befaling.....	7 daler
Givet ham for deres kosthold fra den 6. januar til den 14. januar.....	3 daler, 3 mark, 8 skilling
Fra den 14. januar til den 28. januar givet ham.....	7 daler
Fra 28. januar til den 11. februar givet ham	7 daler
Den 11. februar givet for 10 læs ved som Birgitte Skaanings og Mette Ebbis blev brændt paa. 3 daler, 3 mark Fra den 11. februar til den 25. februar givet for Marine Pommerantzis, Citze Bødkers og Citze Terskers kost.....	7 daler
Den 9. marts givet Reinholt Vagtmester for lys som var brændt over troldkvinderne i kælderene	2 mark, 8 skilling
Fra den 1. marts til den 8. marts givet for forne 3 troldkvinders kosthold	3½ daler
Den 9. marts blev Citze Bødkers og Cize Terskers domt. Givet skarpretteren for deres kosthold til den 27. marts da de blev henbrændt.....	6 daler, 3 mark
Den 13. marts givet for lys der de blev berettede.....	4 skilling
Givet for 5 potter vin som blev hentet til dem, der de blev pinligen forhørt potten á 18 skilling er.....	1 daler, 1 mark, 10 skilling
Givet Søren Horneby for 2 stævninger over nævningsmændene at hente tvende gange.....	4 daler
Givet Jens Slangstrup og Oluf Christensen bysvende tærepeng med forne 2 troldkvinder til landstinget og fra hver 2 daler er.....	4 daler
Givet Niels Vildskytte og Marcus Vognmand vognleje med dem til landstinget og fra hver 8 daler, 1 mark.....	16½ daler
24. marts givet for 20 læs ved at brænde dem paa	8 daler, 8 skilling
Givet for 4 lægter til 2 stiger de blev paabunden	1 mark
Givet rettermanden for hver at rette 5 daler er.....	10 daler
Fra den 25. februar til den 18. marts betalt Marine Pommerantzis kost	2 daler, 1 mark, 8 skilling
Fra den 18. marts til den 8. april givet Jens Bysvend for Marine Pommerantzis kosthold.....	3 daler, 1 mark, 2 skilling
Fra den 8. april til den 15. april givet for hendes kost.....	1 daler, 6 skilling
Efter Niels Madsens befaling givet Oluf Christensen bysvend for Marine Urtegaards kost fra den 19. juni til den 7. juli	8 daler, 3 mark
26. juni givet Oluf Bysvend til tærepeng ved Else Fiskers og Marine Hoffmands hver 2 daler.....	4 daler
Samme tid givet Niels bysvend med Marine Urtegaards til tærepeng til landstinget.....	2 daler
11. juli givet skarpretteren for forne troldkvinders kost	6 daler
13. juli betalt Jens Jørgensen af Niverød for 5 læs ved som forne troldkvinder blev brændt paa læsset 22 skilling er	1 daler, 2 mark, 14 skilling
16. juli givet Gudmand Vognmand for Else Fiskers at føre til landstinget og fra.....	6½ daler, 1½ mark
21. juli givet til 2 stiger som Marine Urtegaards og Else Fiskers blev paabunden.....	1 mark, 8 skilling
Givet skarpretteren for dem at henrette.....	10 daler
31. juli givet ham for Marine Hoffmands kost	2½ mark
4. august givet for 10 læs ved som Marine Hoffmands blev brændt paa	3 daler, 3 mark, 12 skilling
11. august givet rettermanden for hende at henrette.....	5 daler
21. september givet Oluf Christensen bysvend til tærepeng ved Marine Pommerantzis til landstinget fra.....	2 daler
Givet Gudmand Vognmand vognleje, at føre hende og tjeneren til landstinget og fra	6½ daler, 1½ mark
8. oktober givet ham til 6 lægter til en stige stykket 4 skilling er	1 mark, 8 skilling
Givet ham for hendes kost i 14 dage om dagen 10 skilling er.....	2 daler, 12 skilling
Nok givet ham for hende at henrette hans halve betaling.....	2½ daler
Summa troldkvinders bekostning og beløber pengé	160 daler, 3 mark, 1 skilling
Udgift til skarpretteren som følger	
Givet ham for begge Raadhuskældrene at rense den 21. april	4 daler, 3 mark, 2 skilling
Den 8. oktober givet ham paa byens anpart for kælderene at rense	1½ daler
Givet ham for hunde at slaa i hundedagene	7 daler
.....	13 daler, 1 mark, 2 skilling

Ordliste

Absolution: syndsforladelse

Afrigt: dom

Afspændig: ulydig, oprørsk, frafalden, uvillig

Anlangende: angå, vedrøre, med hensyn til

Bai: uldent stof med tykke tråde

Bindelse: forstoppelse

Bislag: Udvendig åben forstue

Boldavit: en slags ubleget lærred

Borgen: forsikring, sikkerhed, garanti

Brak: være i nød, at mangle noget

Buddike: krukke, lille (rund) træske med låg

Cannis: Fanden, oprindelig latin for ulv

Citant: den der stævner en anden for retten.

Dragedukker: Mandragora, Alrunen, ansås for at være en trylleplante, hvis rødder havde menneskelignende træk. Den var vigtig som troldomsurt, og blev kaldt for Satans æble, galgeurt, dragedukke og dukkeurt

Eftermål: betegnelse for forfølgning i en retsag

Eftermålsmand: person som ved eftermål forfulgte en drabs(sag)

Elleskudt: ramt af ellefolkets pil, som følge deraf syg, besat eller fortryllet, rasende, vanvittig

Endrægtig: i enighed, fuldt ud enig

Fetalje: levnedsmidler, fødevarer

Forbistret: forvirret, i vildelse

Forfaring: erfaring

Forligelsesmål: hvordan man forholder sig til hinanden

Forret: ret eller rettighed, som tilkommer en person fremfor (forud for) andre

Forsæt: indlæg

Forvare: beskytte, passe på

Fransose-syge: syfilis

Fuld sag: udelukkende, total, fuld? ham/hun alene, fuldstændig, færdig, afsluttet

Gemægt: penis eller pung

Gerådet: kommet, stedet

Gestalt: størrelse

Handsel: drikkepenge eller de første penge man får af dagen af noget man sælger

Hart: fast

Hjemgangen: død, hedengangen

Hvid: mønten hvid var en dominerende nominal i den sene middelalder. Den prægedes af godt sølv, deraf navnet. På grund af bagsidens motiv (et blankt skjold med et kors over) kendes også betegnelsen korshvid. Den antoges at virke imod djævelens angreb, hvad enten man bar den på sig eller gravede den ned

Hvide tirsdag: tirsdag i fastelavnsugen, navnet kommer fordi man på den dag spiste mælkemad

Judicium: domstol, dom, kendelse, dømmekraft

Kirkenævn var et særligt nævningeting, der blev anvendt ved trolddomssager. Nævnet bestod af oftest 12 udvalgte mænd (der kunne dog være både færre og flere) fra samme sogn som den trolddomstiltalte

Koldesygge: koldfeber

Korshvid: se hvid

Kousen: mindre skål eller kande især til øl

Kulbrænder: kulsvier

Kulleboer: folk fra Kullen

Kurs: gå sin vej

Lille Jylland: forsvundet gade i 1. fjerding

Lind merck: måske engelsk syge

Loco: på stedet, på det sted, i stedet for

Lovforvunden: om en person som der er fældet dom over, således at vedkommende er fradømt sin ære

Meen: betegnelse for legemsfejl, skavank

Måle: den syge blev målt f.eks. med en snor på en særlig måde, og samtidig mumlede den kloge kone ofte en trylleformel

Nødehår: kohår

Passelig: tilpas

Pot: mål for flydende vare 1/2 pot ca. 1/2 liter

Purgerre: udrense, rense for en beskyldning

Rosen: infektionssygdom med stærk rødmen af huden og hævelser

Rygben: ryghvirvel, ryggraden

Rørelse: lammelse, slag, slagtilfælde, apopleksi

Signelse: velsignelse
Slet: kaldes et klokkeslæt
Slikkefinger: pegefinger; slikkepot
Sotteseng: sygeseng
Stolgang: det at gå til stols, forrette sin nødtørf
Stændig: standhaftig, fuldstændig, indstændig; næsten helt for-
trængt af bestandig, stadig
Stævning: at møde i retten
Svar: stor, besværlig og tung
Svare: være ansvarlig, stå til ansvar, holde skadesløs for tab
Svingle: uregelmæssigt frem og tilbage, vakle
Svøft, om række af bånd i et sejl, ved hjælp af hvilke sejlets flade
kan formindskes, eller om afstanden mellem to rækker
Søgning: betegnelse for det første ting (den første tingdag) efter
helgtidernes, navnlig julehelgens, ophør
Søndagsbarn: en person, som er født om søndagen, og som ifølge
folketroen er udstyret med særlige evner, navnlig synskhed
Tiende: tavshed
Tov: vidnesbyrd, person(er) der vidner; kendelse, udsagn afgivet
af en gruppe af nævninger; især om sandemænds (og ride-
mænds) kendelse, vidnesbyrd i skeltrætter, rans- og drabssager
og lignende
U-dædisk: ugerningsmand, forbryderisk, moralsk fordærvet
Vadmel: vadmel er uldstof som oftest fremstillet lokalt både med
hensyn til vævning, valkning og farvning. Kvaliteten kan vari-
ere både i finheden og efterbehandlingen. Men er normalt et
solidt og varmt stof
Vandt: vidne og vinde
Vedermål: gøre indsigelse mod noget, gemæle; modsigelse; ind-
sigelse; især om den anklagedes eller indstævntes svar i retten
Vidskab: vidende
Vise igen: lede, føre, mane tilbage; med hensyn til tyvekoster: på-
vise ved overnaturlige midler (og skaffe tilbage); også af ma-
gisk vej påvise en tyv
Værneting: den ret, ved hvilken en retssag mod en person skal eller kan
anlægges (i reglen vedkommendes hjemting)
Vætte-blæst: overnaturligt væsen i menneskeskikkelse, lille væsen
Æske: fordre, kræve, anmode, bede indtrængende, stærkt

Illustrationer

Bibilioklept. 195

Carsten Møller 226

Det Kgl. Bibliotek 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259

Det Nationalhistoriske Museum Frederiksborg Slot. 37, 40, 191,

Erimitage Museet Forsiden, 73, 98

Gallery/Bridgeman, Art Library The Johny Van Haeften 202

Køge Museum 276

Lars Bjørn Madsen 172

Leiden Collection 77

Lone Hvass 243, 244, 263

Museerne Helsingør 11, 19, 21, 49, 50, 52, 59, 83, 100, 101 128,
147, 213, 214, 235, 283

Nationalmuseet 48, 199, 228

Nivaagaard 159, 167, 171

Rigsarkivet 42, 124

Rijksmuseet 55, 177

Roberto Fortuna, Nationalmuseet 218, 219, 222

Skalk 67

Statens Museum for Kunst 130, 137

Torben Bill-Jessen 12, 13, 29, 38, 41, 44, 81, 82, 89, 187, 204,
210, 216, 223, 227, 231, 240

Wikimedia commons 233

Utrykte kilder

Helsingør Retsbetjente Bytingsretsprotokoller, Rigsarkivet.

Helsingør Retsbetjente Justitsprotokoller, Rigsarkivet.

Helsingør Rådstueprotokoller, Rigsarkivet.

Helsingør Rådstue Kæmnerregnskaber, Rigsarkivet.

Helsingør Retsbetjente Skifteprotokoller, Rigsarkivet.

Helsingør Stifts Kirkebøger, Rigsarkivet.

Helsingør Rådstue Tegnebøger, Rigsarkivet.

Trykte kilder og litteratur

- Andersen, Poul O.: På hedningers Vis, Om magi, hekseri og hekse, 1998.
- Askholm, Ibi: Dagligdagens gode og onde varsler, 2014.
- Bill-Jessen, Torben, Hvass, Lone: Christian 4. som kanonstøber, 2011.
- Bill-Jessen, Torben, Hvass, Lone: Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør, 2017.
- Bill-Jessen, Torben: Borgerlige portrætter i Sankt Olai Kirke, 2016.
- Birkelund, Merete: Troldkvinden og hendes anklagere, danske hekseprocesser i 16. og 17. århundrede, 1983.
- Bolvig, Axel: Reformationens rindalister, om kunst og arkitektur i 1500-tallets Danmark, 1976.
- Brunsmann, Johan: Køge Huskors, indledning og noter ved Anders Bæksted, 1953.
- Christensen, Peter M.M.: Matthias Moth – Embedsmand, hekse-dommer, leksikograf og landligger i Søllerød, Søllerødbogen, 1997.
- Christiansen, Palle Ove: De forsvundne, hedens fortællere, 2011.
- Dahl, Camilla Louise: Klædt i rigets borgerdragt – i stand, status og national identitet, udtrykt i borgerskabets dragt i reformationstidens Danmark, Norge og Sverige, 2015.
- Danmarkshistorien, Aarhus Universitet. Uddrag af ”Den københavnske rescens om trolddomsager 6. december 1547”.
- Dansk Litteratur historie 2, Lærdom og magi 1480-1620.
- Dansk Litteratur historie 3, Stænderkultur og enevælde 1620-1745.
- Danske Magasin bd. III.
- Dige, Morten: Tortur, Aarhus Universitet, 2016.
- Duedahl, Poul: Velkommen til bagsiden 2018
- Edsjö, Alexander: Ihjälbrända på Kirseberg, Häxprocesser i Malmö under 1500-tallet, jämfört med senere svenska, Juridiska fakulteten vid Lund Universitet, Rättsvetenskaplig uppsats 2016.
- Ejstrud, Jannie Uhre: En trolddomssag fra Egtvedegnen i 1620. Lokalhistorie fra sydøstjylland side 43-53, 2018.

- Eller, Poul: Borgerne og billedkunsten på Chr.4's tid 1775, ud-
drag af Helsingørs skifteprotokoller. Årbog 1974 for Frederiks-
borg Amts Historiske Samfund.
- Griesshammer, Birke: Frauenschicksale in Franken, Hebammen,
Hexen, Heilkundige, 2017.
- Grönlund, David: Historiske Efterretninger om de i Ribe Bye for
hekserie forfulgte og brændte Mennesker, Viborg 1780, gen-
udg. af hist. samfund for Ribe amt, 1973.
- Hadenius, Stig, Nilsson, Torbjörn, Åselius, Gunnar: Sveriges hi-
storia, 1996.
- Hagen, Blix Rune, Per Einar Sparboe (red.): Kongens reise til det
ytterste nord, Dagbøger fra Christian IVs tokt til Finnmark og
Kola i 1559, Syddansk Universitetsbibliotek.
- Harrington, Joelf F: Bøddel af guds nåde, en skarpretters dagbog
1573-1617, 2013.
- Henningsen. Gustav: Hver by sin heks, Skalk, 1979, nr. 3.
- Henningsen, Gustav: anmeld. Jens Chr. V. Johansen, Da djæve-
len var ude, trolddom i det 17. århundredes Danmark Histo-
risk tidsskrift bd. 92 hæfte 1. side 131-149, 1992.
- Henningsen, Gustav: Heksejægeren på Rugård, De sidste trold-
domsprocesser i Jylland 1685-87, 1991.
- Henningsen, Gustav: Heksenes advokat, historiens største hekse-
proces, 1981.
- Henningsen, Henning: Sagn og historier fra København og om-
egn udg. af foreningen Fremtiden, 1950.
- Hvass, Lone: Dominikanernes kloster i Helsingør, Helsingør
Kommunes Museer, 2009.
- Jacobsen, Grethe: Kvinder, køn og købstadslovgivning, 1995.
- Jacobsen, J.C.: Danske Domme i trolddomssager i øverste In-
stans, 1966.
- Jensen, Karsten Sejr: Trolddom i Danmark 1500-1588, 1988.
- Jensen, Mogens: Rosenvingebrødrene i Helsingør fra ca. 1510 til
1564 og 1583 Zise, Told – og skattehistorik Tidsskrift 40. årg./
2017/nr. 1.
- Johansen, Jens Chr.V.: 24 Læss Wed att varme sig Wed, Trolddom i
Helsingør 1625-1626. Tradition og kritik, festskrift til Svend El-
lehøj den 8. september 1984. Den Danske Historiske Forening
- Johansen, Jens Chr.V.: Da djævelen var ude, 1989.

- Johansen, Jens Chr.V.: Hekse og troldfolk, Danmark og renæssancen 1500-1650, 2006.
- Johansen, Jens Chr.V.: Om helte, skurke Guds forsyn: De danske trolddomsprocessers ophør – et opgør med en tradition. (Foredrag).
- Jørgensen, Poul Johs.: Dansk Retshistorie. Retskildernes og forfatningsrettens Historie indtil sidste halvdel af det 17. Aarhundrede. 6 opl., 1974.
- Kallestrup, Louise Nyholm: Maleficium ò »abuso di sacramento«? Konsensus I Cardinal Scaglias Inkvisitionsmanual og den posttridentine kirkes forståelse af trolddom i Italien 1560-1620. Historisk Tidsskrift, Bd. 102, h. 2, 2002.
- Kallestrup, Louise Nyholm: De besmittede og de skyldige, om kætteri og trolddom i det efter-reformatoriske Danmark, 2012.
- Kallestrup, Louise Nyholm: Djævelen, Nattens gerninger red. Poul Duedal, Ulrik Langen, 2015.
- Kallestrup, Louise Nyholm: I Pagt med Djævelen, trolddomsforestillinger og trolddomsfølgelser i Italien og Danmark efter reformationen, 2009.
- Kallestrup, Louise Nyholm: Knowing Satan from God: Demonic possession, Witchcraft, and Lutheran Orthodox Church in early modern Denmark, Magic, Ritual, and Witchcraft vol. 6 no. 2, 2011.
- Kallestrup, Louise Nyholm: Maleficium ò »abuso di sacramento«? Konsensus I Cardinal Scaglias Inkvisitionsmanual og den posttridentine kirkes forståelse af trolddom i Italien 1560-1620. Historisk Tidsskrift, Bd. 102, h. 2, 2002.
- Kallestrup, Louise Nyholm: Trolddomsfølgelser. Byliv og bykultur side 294-305.
- Kallestrup, Louise Nyholm: Women, Witches, and the Town Courts of Ribe, Ideas of Gendered Witch in early Modern Denmark, 2013.
- Kanceliets brevbøger 1560-1630.
- Kloos, Ralph, Göttl, Thomas: Die Hexenbrenner von Franken, 2012.
- Knudsen, Lise Gerda: Pesten er nu begyndt at hæрге her. En brevveksling om pesten i København 1654. Personalhistorisk Tidsskrift 2008:2.

- Knudsen, Pernille Ulla: Sørg for at bevare dit rygte, studier i Helsingørs tingbøger 1549-88.
- Kongsted, Ole: Kirkerotte, skalk 202, nr. 1.
- Kragh-Nielsen, Niels H.: Straffet på livet, Henrettelser i Danmark 1537-1892, 2018.
- Krogh, Tyge: Oplysningstiden og det magiske, henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel, 2000.
- Ladewig Petersen E. anmeldelse: Danske domme 1375-1661. De private domssamlinger. Udg. af E.Reitzel-Nielsen og Ole Fenger Historisk Tidsskrift bd. 89 hefte 2, sde 368-376.
- Lund, Allan A.: Magi og hekseri, Fra den romerske oldtid til og med middelalderen, 2010.
- Lund, Morten: Magt og mentalitet, m.m. livet i Danmark 1500-1750, 1990.
- Madsen, Lars Bjørn: Tolden i Sundet, Ørestunds Toldkammer i Helsingør, side 85-124, 2010.
- Neubert, Gerd: Fundamentalismen i begyndelsen af 1600-tallet, trolddom i Køge, Køge Museum, 2001.
- Nyborg, Ebbe: Fanden på væggen, 1978.
- Olesen, Anemette: Lægeplanter fra danske urtehaven, 2000.
- Olrik, Jørgen: Borgerlige hjem i Helsingør for 300 aar siden, 1902.
- Ottar: Hekseprosesser og trolddom 1. 2001 Tromsø Museum, Universitetsmuseet nr. 234.
- Palladius, Peder: en visitats-bog genfortalt af Johannes Kaas.
- Pedersen, Kenno: Da Birgitte Skaaning og syv andre kvindfolk forheksede Helsingør, 1985.
- Pedersen, Laurits: Helsingør i Sundtoldstiden bd. 1 og 2.
- Piø, Jørn: Den lille overtro, håndbog om hverdagens magi, 1973.
- Probst, Niels M. Christian 4.s flåde, Marinehistoriske skrifter, 1996.
- Rehfeldt, Nina: Lægemedler fra dyreverdenen. Natur og museum.
- Rian, Øystein: Danmark-Norge 1380-1814, bd. II, Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648.
- Ring, H.: Helsingør Rådhus, Fra Frederiksborg Amt årbog, 1976.
- Rørbye, Birgitte: Kloge folk og skidtfolk, Kvaksalveriets epoke i Danmark, 1976.

- Rørdam, Holger: Danske kirkelove I-III, 1883-89.
- Scocozza, Benito: Danmarks historie 1600-1700, bd. 8 red. Olaf Olsen, 1989.
- Scocozza, Benito: Kongen og købekoncn, om Christian 2. og Mor Sigbrit, 1992.
- Skou, Kaae R.: Lov & Land, En fortælling om Danmarks grund-love gennem 800 år.
- Sørensen, Jesper: Magi, Aarhus Universitet, 2014.
- Tamm, Ditlev: Juraens 100 bedste historier, rettens kulturhistorie fra middelalderen til i dag, 2016.
- Tamm. Ditlev: Christian den fjerdes kanslere, 1987.
- Toftegaard Nielsen, Gorm: Loven, Aarhus Universitets forlag, 2018.
- Tradition og kritik, festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984, Dansk Historisk Forening.
- Trevor-Roper, Hugh R.: Hekse og heksejagt, 1973.
- Troels-Lund: Dagliglivet i det sekstende Aarhundrede 4. udg. bd. V og X.
- Tønnesen, Allan: Helsingørs Bomærker, 1968.
- Urth Laustesen, Merethe: Speciale, Historiestudiet, Aalborg Universitet.
- Verdens Litteratur Historie, red. Hans Hertel bd. 3, 1450-1720.
- Weik, Hannes: Hexenverfolgungen in Südwestdeutschland im Kontext der »Kleinen Eiszeit« (1560-1630).
- Wittendorf, Alex: Rejsen mod virkeligheden.
- Wittendorf, Alex: Trolddomsprocessernes ophør i Danmark, Hi-storisk tidsskrift bd. 92 hæfte 1, side 1-28, 1992.

Noter

- ¹ På svensk »troldkvinna og troldkarl«. I Tyskland brugtes betegnelsen Hexe og i England Witch.
- ² Eller, 1974.
- ³ Se note 27.
- ⁴ Landsarkivet Sjælland (LAS) A1, side 23-24.
- ⁵ Pedersen, L., II, side 95.
- ⁶ Johansen, »24 Læss Wed att warme sig Wed«, side 259.
- ⁷ Kæmnerregnskab 1599, opslag 105.
- ⁸ Kæmnerregnskab 1584-85.
- ⁹ Kæmnerregnskab 1595-96.
- ¹⁰ Jensen, Karsten Sejr, side 69ff.
- ¹¹ Reces: I 1500 og 1600-tallet var det betegnelsen som oftest blev brugt om lovkomplekser eller større samlinger af lovgivning med artikler af forskelligt indhold, som var resultatet af en forhandling mellem kongen og rigsrådet. Særligt under Christian 3., men også senere under Christian 4., var der en livlig lovgivningsvirksomhed, og man forsøgte ad flere omgange at samle gældende ret i omfangsrige recesser.
- ¹² Danske domme 1375-1662, side 375.
- ¹³ Henningsen, Hist. Tidsskrift nr. 92, side 142, 1992.
- ¹⁴ Skou, side 37.
- ¹⁵ Ved siden af den verdslige domsmagt fungerede i katolsk tid kirkeretterne, som havde de internationale kanoniske lovregler som deres grundlag, og disse retter var effektive og grundige. Men striden mellem de stærke ærkebiskopper og kongen, som middelalderen igennem havde kæmpet om ledelsen af retsplejen, var i senmiddelalderen faldet ud til kongens fordel.
- ¹⁶ Kallestrup, de besmittede og de skyldige, side 37.
- ¹⁷ Efter reformationen søgte mange helbredelse ved de hellige kilder Sankt Hans nat. Kirken tog afstand herfra, og særlig var den imod de natlige gudstjenester, vågemesserne, der blev afholdt efter katolsk forbillede – med Dans og Nattedrik, Gadelams Krans, Ild at optænde, at huje, skrike og drikke den hele Nat over ... (og) ... med hvad slemhed siden efterfulgte.
- ¹⁸ Danmarks Historien, Aarhus Universitet.
- ¹⁹ Urth Laustesen, side 45.

- ²⁰ Lund, Morten, 2010, side 47, I jomfru Christence Kruckow sagen indgår også et voksbarn.
- ²¹ Købekonen Doritte Nippers blev brændt i 1571 og den 21. november 1576 bare fire måneder inden Frederik 2. udsendte »Den Kallundborgske Reces« med bestemmelse i sager om trolddom, blev Mette Glarmester brændt.
- ²² Skou, side 77.
- ²³ Henningsen, Hist. Tidsskrift nr. 92, hæfte 1, side 139, 1992.
- ²⁴ Dansk Litteraturhistorie bd. 3, side 52.
- ²⁵ Henningsen, Hist. Tidsskrift nr. 92, hæfte 1, side 136-41, 1992.
- ²⁶ Rådstueprotokollerne er fra år 1612 og frem i en sammenhængende række i hele 1600-tallet. Protokollen kan i nogen grad for hele perioden karakteriseres som magistratens forhandlingsprotokol, idet dog kun beslutninger i ganske specielle spørgsmål er indført i protokollen. I de første 100 år, er rådstueprotokollen retsprotokol for rådstueretten, »magistraten forsamlet på rådstuen som siddende ret«. Der er ved indførslerne ikke skelnet mellem retslige og administrative sager. Overgangen har da også utvivlsomt for såvel skriver som magistrat været glidende. Retsagerne optager den altovervældende plads i protokollerne. Indførsler om administrative forhold er ofte yderst kortfattede. Rådstueprotokollen er på den måde en fortsættelse af tingbogen.
- I forbindelse med udnævnelsen af en ny byfoged blev rådstueprotokollen som selvstændig række udskilt fra tingbogen i 1611. Indtil da var tingbogen (Helsingør byfogeds arkiv) fælles for bytinget og rådstuen. Rådet og byfogeden deltog ifølge tingbogen i fællesskab i retsudøvelsen i tiden før 1611. I tingbogen indførtes adskilligt, som intet havde med retsudøvelsen at gøre: beslutninger fra rådstuemøder og fra borgermøder vedrørende byens forhold og styre. De ældste tingbøger kan betragtes som forløbere for rådstueprotokollen. Ifølge forordet til protokollerne skulle da også heri indføres alt, hvad der blev forhandlet og afgjort både »på tinge og inde på rådstuen«.
- Den 14. oktober 1611 fandt delingen i protokollrækken af tingbøgerne og rådstueprotokollen sted, idet byfogeden denne dag på tinget anmodede borgmester og råd om at få udmeldt 8 mænd, som for fremtiden kunne sidde ting med ham på kongens vegne. Arbejdsdelingen trådte i kraft samme dag, idet

dog såvel rådkammeren som byskriveren, der begge var medlem af rådet, deltog i tinget ved siden af byfogeden og de 8 af rådet udmeldte tingmænd. Bytingsbogen blev herefter udelukkende almindelig retsprotokol.

Efter 1611 mødte byfogeden til gengæld ikke længere regelmæssigt i rådstuen, og når han optræder her, er det ofte som anklager eller som prokurator. Undertiden føres sager på denne måde fra bytinget til rådstuen, ligesom også en hel del sager startes i rådstuen, hvor forundersøgelse og forhør finder sted, for at finde deres afslutning ved bytinget. Dette er grunden til, at så mange sager i rådstueprotokollen ophører uden tilsyneladende at være bragt til nogen afslutning.

Skellet mellem de to retter var altså på ingen måde klar, og i rådstuen blev da også behandlet sager af enhver art: inkasso, kontraktindgåelse, ejendomssager, skeltrætter, tinglysning, gældssager med gældsfængsel til følge, søretssager, toldsager, visitering, jordskyldssager og vurderinger, ægteskabssager, formynderisager, faderskabssager, skiftesager, konkurs, nærings-sager af enhver art, laugssager, nattesæde, drabssager, trusler på livet, sædelighedsforbrydelser, tyveri, lejermål, forargeligt levned, prostitution, brandstiftelse, injurier, krænkelser af privatlivet, vold og slagsmål, betleri, trolddoms- og hekserisager m.v. Ved rådstueretten blev også foretaget pinligt forhør.

Der var således i den første periode efter 1611 ikke tale om nogen systematisk deling af sagerne de to retter imellem. Dette fremgår da også af en indførsel i rådstueprotokollen 20. juli 1626, hvor det bestemmes, at rådstuen for fremtiden ordinært skal holdes om fredagen i stedet for tirsdag, »og skeede denne Forandring paa dett Øffrigheeden med sager at forhøre i deres Huuse kunne haffue nogen forskonnelse och affvise Sagerne til allmindelige Retterdage, som holdes om Mandagen til Byetingett og om Fredagen til Raadstue og besluttede de herefter ingen extraordinære Dage att holde Raadstue undtagen nogle Sager paa Kgl. Mayts Veigne ...«.

²⁷ I alt blev betalt på den nye havn i 1626 85½ rigsdaler, 23 skilling

²⁸ Madsen, side 92.

²⁹ Tegnebog på Helsingør rådstue, side 64, Kragh-Nielsen side 376. Kancelliets brevbøger 1642, 23. 5, side 155.

- ³⁰ Fleninge sogn, Helsingborg Kommun, Luggude Härad, Malmö län.
- ³¹ Byen har siden de ældste tider været inddelt i 4 fjerdinge med 1. fjerding begyndende fra øst og 4 fjerding længst mod vest.
- ³² Motivet findes også hos Francisco de Goya: *A caza de dintes*, en jagt på tænder, 1799. En kvinde der fjerner tænder fra en hængt tyv.
- ³³ Den, der gaber, skal holde en hånd for sin mund, mens det gøres, da ellers alle de onde ånder, der er omkring ham, slipper ind igennem den åbne mund. Det er en forestilling, man har kendt til igennem århundreder, og den kendes mange steder fra. Jørn Piø side 83. Isop er en gammel lægeurt. I theform virker den på grund af sit mineralindhold hurtigt og kraftigt mod astma, hoste, bronkistis, hæshed, mavekatar, forstoppelse, gigt.
- ³⁴ Det har ikke været rart at få Birgittes tommelfinger i munden. Der har været mange forestillinger i ældre tid i Europa om tommelfingre: f.eks. var det at dreje tommelfingrene om hinanden et tegn på at man kendte heksenens kunst.
- ³⁵ I forhold til jyske troldoms processer har Jens Chr. V. Johansen gjort opmærksom på at nævningene i Helsingør har optrådt langt mere aktivt.
- ³⁶ I salmernes bog 109, beder salmisten Herren om ikke at lade de gudløse onskab og svig uænset. Han nedkalder forbandelse over de onde og beder Herren forbarme sig over ham i hans trængsel.
- ³⁷ Landsarkivet B 37, side 1.
- ³⁸ Kropp sogn, Luggude härad, Helsingborg Kommune.
- ³⁹ Robbert Lorimer var gift med Marine Andersdatter og boede i det såkaldte »Skottehuset« der lå i 3. fjerding. Der findes skifter efter ham 20. okt. 1630 og 24. okt. 1649.
- ⁴⁰ Kranie: der findes eksempel på at stykker af menneskekranie med runeindskrift fra vikingetiden fundet i Ribe. Hjerneskalen har været brugt som amulet og har en gennemboring til ophæng, Sesam bd. 1 Vikingetiden side 12. Raad fra den kloge kones bog 1886: Lykke at faa. naar man vasker hænderne i regnvand, der er opsamlet i en hjerneskal, da opnaas lykke.
- ⁴¹ Henrik Skarpretter dør og bliver begravet den 19. februar 1626. Han når derfor kun at henrette Birgitte Skånings. Der betales ved hans begravelse for den store ringning med sogne og kirkeklokker til 2 daler og lejerstedet er frit.

- ⁴² Den sorte hund antog man for at være djævelen selv.
- ⁴³ Kvidinge sogn, Åstorp kommun, Södra Åsbo Härad, Kristanstad län, Skåne.
- ⁴⁴ Troldkvinder kunne også optræde i tudseskikkelser. Flere eksempler på at man med ild vil komme tudsen til livs. Tudser optræder tidligt i andre kilder om hekseri. En tudse lagt på et spædbarns krop, var et ondtafværgende middel. Iflg. Plinius den ældre som kunne dæmpe malaria-feber. Alan A. Lund, side 107. Et paveligt brev i 1300-tallet fortæller hvad der sker, når en novice skal optages i en kættersk sekt. Sædvanligvis viser der sig allerførst en tudse, som novicen skal kysse bagi eller på munden.
- ⁴⁵ Kirstine i Ankeret er værtshuset fra 1500-tallet som endnu ligger i Strandgade og er i dag byens ældste bindingsværkshus.
- ⁴⁶ Perler broderedes sammen med guld- eller sølvbroderi på udsmykning af bl.a. kirketekstiler og fyrstedragter.
- ⁴⁷ Det kan være den røde glente som stadig er almindelig i Skåne.
- ⁴⁸ Peder Rasmussen Lange, sognepræst ved Sankt Olai Kirke fra 1625 til 1646.
- ⁴⁹ Antagelig Spjutstorp sogn, Tomelilla kommun, Ingelstad härad, Kristianstad län.
- ⁵⁰ Sankt Olai Kirkes regnskabsbog fortæller at den 20. maj blev der i 1619 ringet i spiret for Citze Bødkers datter, det kostede 12 skilling, og for lejerstedet 2 rigsmark. Den 9. juni 1619 købte de et lejersted for 2 rigsmark, men dennegang var der ingen klokkeklang til begravelsen.
- ⁵¹ Hvis målet på en tønde eddike svarer til målet på øltønden og andre flydende varer, så var en eddiketønde 131 liter. Hvilket giver 18 tønder = 2.358 liter eddike, altså et ikke ringe kvantum.
- ⁵² Marine Ringbjerg blev brændt året efter i 1612.
- ⁵³ Røde Port: byporten imod Lappen.
- ⁵⁴ Christian 4.s brev, se ovenfor.
- ⁵⁵ Andersens Poul O. side 36, I renæssancen blev det flittigt brugt at troldfolk kan rejse til sabbat samtidig med, at det ser ud, som om kroppen ligger fredeligt og sover. Allan A. Lund side 144, Langt tilbage i historien havde kirkefaderen Augustinus (d. 430) eksempler på illusion og virkelighed: Præsten Prestan-

tius, hvis far hævdede at have spist en ost tilsat en slags gift, havde været i trance i flere dage. Efter at være vågnet af tran-
cen fortalte faderen, at han havde været forvandlet til en hest
og havde transporteret korn fra et sted til et andet. Under ar-
bejdet havde kroppen befundet sig i sengen, som om han sov.
Sjælen skulle have forladt kroppen. Noget der ellers kun skete
i døden. Biskop Burchard af Worms 950-1025 skriver om ud-
af kroppen fænomenet. Hekse skulle ligesom shamaner – være
i stand til at forlade kroppen og fjerne sig fra denne – uden at
andre kan iagttage det. Mange mennesker havde den besyn-
delige egenskab at de kunne være to steder på en gang, og så-
danne folk blev kaldet for Dobbeltgængere langt frem i tiden.
Således var der engang en skibstømmermand i København,
der godt kunne sidde hjemme og tale med sin kone og sine
børn, og samtidig så svendene ham endda altid på dækket med
sin økse i hånden gå omkring mellem dem og føre tilsyn med
arbejdet, ja endog selv gøre et hug en gang imellem. Han var
altid Dobbeltgænger. Mange er det derimod blot for en gangs
skyld, men så er de gerne feje, dvs. de skal snart dø, selv om de
er sunde nok endnu. Beskrivelsen er fra Just Mathias Thiele,
Danske folkesagn fra 1818-23 svarer helt til ud af kroppen op-
levelse som beskrevet af Citze Terskers.

⁵⁶ Johansen, »24 Læss Wed att varme sig Wed«, side 267, det er
yderst sjældent at bøddelen optræder i kontinental-europæiske
rolle ved at påvise heksemærker, men måske skyldes det blot at
de er gået tabt.

⁵⁷ Antagelig en sildebenrad.

⁵⁸ Her er den originale oversættelse: Heer tålis flux om trold-
kuynder y (i) køben: och helsingør, huory blandt ieg finder
en deel, som alledage liidit duet haffuer. Nu ued ieg uell, at
tty på derriss gammell måner skal hielpe på dem, såuydt dy
kan, for en pardt er flux besuorgrid med Øffrigheden y køb-
stederne. Huorfor du skaldt yuåre dem ad, som bør med dy
andre haffue yndseen, at de uårer dem, atty låder dem ynted
offuertale. Dy siiger, atty låder dem ynted offuertale. Dy siiger,
at ty byer flux penge, yhuor dy bekommer dem, når ieg spør
ded, ded skall dii erfhare. Dysteuer uy haffuer altformange aff
ded slags, Och er ickun best, at ty engan tilgaffns udfeies, att

- man ded skårn aff hussid bliffuer kuydt. Dii haffuer med myn persohn forsøght allehande, endog, gud uerre loffuid, dii inted dermed udrettid haffuer, ty ieg aldrig ephter ded hudlerie haffuer giffuid acht, gud uerre loffuid. Vale (lev vel). Datum wulfenbittel (Wolfenbüttel) den 3. aprilis Anno 1626. – Christian.
- ⁵⁹ 3. fjerding: er området mellem Bjergegade og Stjernegade samt fra Stranden til Sudergade.
- ⁶⁰ Knud Mule var byfoged den 29. november 1630, blev muligvis byfoged i Bergen, Norge den 27. august 1634, han døde den 15. april 1645, 64 år gammel, faderen var Mikkel Mule i Odense, hans moder hed Margrethe Knudsdatter (Seblad), Knuds hustru hed Marine og de boede i Helsingør 3. fjerding.
- ⁶¹ Andersen P.O, side 58, Til heksetroen i Europa hørte, at mens de synger og danser, har de alle en kost i hånden og holder den op. I disse magiske forsamlinger danser heksene altid og i deres danse synger de.
- ⁶² Skifte fra den 6. august 1626.
- ⁶³ (svoger er en person der er beslægtet med en anden ved giftermål).
- ⁶⁴ Halvottende: fire ???
- ⁶⁵ Landsarkivet A6, fol.160.
- ⁶⁶ I Davids 109. salme i Bibelen står følgende: Salmisten beder Herren om ikke at lade de gudløses ondskab og svig uænset, og han nedkalder forbandelse over dem.
- ⁶⁷ Davids 29. salme i Bibelen omhandler: Syv gange tales om »Herrens tordenrøst«.
- ⁶⁸ Bentes mand er Jeppe Brygger, se under Marine Urtegårds.
- ⁶⁹ Sankt Olai Kirkes regnskab 1631-34, opslag 63.
- ⁷⁰ Skifte efter begge ægtefællerne, findes 3. december 1618 og 20. marts 1632.
- ⁷¹ Appel, side 745 Thomas a Kempis: De imitando Christo. Om Christi Efterfølgelse, oc huorledes wi forsage all Verdens Forfengeligheid udkom. 1599, 1608, 1626. Thomas a Kempis var født omkr. 1390 og døde 1481.
- ⁷² Appel, side 759.
- ⁷³ Jensen, Karsten Sejer, side 68.
- ⁷⁴ Pedersen, Laurits, side 135.
- ⁷⁵ Iflg. tingbøgerne kom kvinder såvel mænd berusede for retten eller undskylder sig med ved den pågældende lejlighed at have

været drukne. Troels Lund skriver bl.a. om børns og kvinders drikfældighed.

⁷⁶ Krogh, side 355.

⁷⁷ Jensen, Karsten Sejr, side 74, J.C. Jacobsen, side 264.

⁷⁸ Johansen, »24 Læss Wed att varme sig Wed«, side 269

⁷⁹ Hvor alvorligt det var ikke at kunne betale sin skat giver købekonen Doritte Nippers os et indblik i. I 1551 var hun blevet fritaget for at betale skat og byens tyngde, så hun ikke længere kunne købe varer fra bøndernes vogne. Hun havde efterfølgende sendt et brev til magistraten som et fortvivlende råb "Efterdi at ingen skal sige paa mig at jeg ikke giver skat som enhver anden hæderlig kvinde, der gaar efter sin fornæring". Dorette Nippers blev dømt og brændt for trolddom den 23. juni 1571 ved de 36 læs ved, som vognmændene agede ud på Sanden/Sletten, det var en betragtelig stor mængde.

⁸⁰ Nogle »dreng« med meget fantasifulde navne som Gråsvend, Jeronimus, Luser, Allebast, Langimus, Op i vejr og Hørduej (Merete Birkelund side 82 Janni Uhre Ejstrud side 47).

⁸¹ Kallestrup, side 186, I Pagt med Djævelen.

⁸² Bill-Jessen, og Hvass, 2017, side 149. Det var netop i 1626 at Sophie Braha renskev sin 900 sider store slægtsbog.

⁸³ Bill-Jessen, og Hvass, 2017, side 146.

⁸⁴ Griesshammer, side 71.

⁸⁵ Kallestrup, I pagt med Djævelen, side 94.

⁸⁶ Den 10. maj 1597 betales mester Christen skarpretter for at optage en død mand af en dam under skoven, som havde druknet sig selv og, at begrave ham i skovbakken, Helsingør Rådstue Kæmnerregnskab 1597, opslag 145.

⁸⁷ Troels-Lund: Dagliglivet i det sekstende Aarhundrede 4. udg. bd. X, side 82, Olrik, side 105.

⁸⁸ Johansen, »24 Læss Wed att varme sig Wed«, side 283

⁸⁹ Birkelund, side 39.

⁹⁰ Knudsen, Lise Gerda, side 232.

⁹¹ Jensen, Morten Jensen (Rosenvinge) – 46 år som Øresundstolder, Zise 30. årg. 2016 nr. 3.

⁹² Bill-Jessen, og Hvass, 2017, side 60.

⁹³ Bill-Jessen, og Hvass, 2017, side 83.

⁹⁴ Steensberg, 1969, bd. 1, side 248.

- ⁹⁵ Bill-Jessen og Hvass, 2017, side 48.
- ⁹⁶ Steensberg, 1969, bd. 1, side 252.
- ⁹⁷ Helsingør Rådstue Tegnebøger 1626-41, side 188a.
- ⁹⁸ Helsingør Rådstue Tegnebøger 1626-41, side 188b.
- ⁹⁹ Hundedagene: lå i tiden 23. juli til 23. august, da hundene i disse dage mentes at have en særlig tilbøjelighed til at blive gale.
- ¹⁰⁰ Helsingør Rådstue kærnerregnskab 1608-09, opslag 88.
- ¹⁰¹ Johansen, »24 Læss Wed att varme sig Wed«, side 271 og 276.
- ¹⁰² Vi omtaler ham her fordi han blev involveret i sagen om Køge Huskors i 1614. Efter at have fuldendt sine studier ved Københavns Universitet med stor hæder, især som disputator, i Wittenberg, blev han magister den 28. april 1612, og umiddelbart efter sognepræst i Køge.
- ¹⁰³ I en kirke i Andalusien, skriver Charlotte Rørht: stod Jesus pludselig foran hende som i en kuppel. Langt hår og skæg, kjortel, støvede sandaler og solbleget hår på benene. Jesus talte til hende. Først ganske kort på dansk, og de kommende 15-20 minutter på noget, hun gætter på kan have været olddansk. Hun var klar over at de øvrige turister i sakristiet ikke kunne se ham, men det vildeste var, at hun vidste at hun var ved sine fulde fem.
- ¹⁰⁴ Danske magasin III, side 89-96.
- ¹⁰⁵ Brunsmand, 1953.
- ¹⁰⁶ Bill-Jessen, Hvass, 2017, side 36.
- ¹⁰⁷ Johansen, »24 Læss Wed att varme sig Wed«, side 279.
- ¹⁰⁸ Kærnerregnskabet opregner prisen, efter at kirken havde betalt sin part. Da byen hverken havde forråd af stolper og deller (planker) eller af penge, måtte de to kærner Broder Jensen og Jens Holm lægge pengene ud til indkøb og betale vognmændene, der kørte tømmeret ud, samt Jep Tømmermand og hans selskab, der »indplankede samme kirkegård«. Arbejdet blev udført om vinteren, thi der forekommer bl a. en udgift på 2 skilling »for at lade skærpe 2 jernstænger at støde hul med gennem jorden udi frostet, der som stolperne sattes ned«.
- ¹⁰⁹ Udstrækningen af det 1579-80 afstukne område synes, bl.a. ved sammenligning mellem Resens og Lønborgs kort over Helsingør, ikke at være ændret før i 1800-erne.
- ¹¹⁰ Dansk Litteraturhistorie bd. 3, side 42.
- ¹¹¹ Bolvig, side 73.

- ¹¹² Rørdam, side 359-406.
- ¹¹³ Bill-Jessen, og Hvass, 2017, side 48, 56.
- ¹¹⁴ Kaiser, side 70.
- ¹¹⁵ Krogh, 2000, side 128ff, I 1692 havde Margrethe Pedersdatter fra Kronborg amt været til alters og gemt det velsignede alterbrød i munden. Da hun kom hjem havde hun vædet brødet med sit fastende spyt og lagt blandingen på sine øjne for at kurere dem. Birkefogeden havde dømt hende til døden efter Danske Lov 6-7. Sjællands Landsting var klar over at det var en vanskelig sag, og det bad derfor kongen om at forelægge den for det Teologiske Fakultet. Teologerne fandt, at hendes brug af alterbrødet, ikke havde været forbundet med nogen gudsbespottelse, da hun efter eget udsagn ikke havde påkaldt Fanden. De indstillede derfor, at hun slap med at skrifte sine synder for hele menigheden og nogen tid sattes i gabestok. Da hun desuden i »den menige Almue« var berygtet for trolddomskunster, selv om ingen havde kunnet bevise det, fandt de, at hun yderligere måtte forvises fra landet.
- ¹¹⁶ Jensen, Karsten Sejr, side 79.
- ¹¹⁷ Dansk Litteraturhistorie bd. 3, side 48ff.
- ¹¹⁸ Christensen, 1997, side 25.
- ¹¹⁹ Kancelliets brevbøger, 23. maj 1642, side 155.
- ¹²⁰ Efter Tjuvastenen ved Kirseberg i Malmö – tjuva = hugge) og i området ved det gamle vandtårn er fundet tydelige brandspor. Den 27. oktober 1997 blev der opført en mindesten i Garnisonsparken til minde om dem.
- ¹²¹ Tamm, Chr. 4s kansler, side 69.
- ¹²² I Nürnberg kaldes en lignende sten i 1500-tallet for Ravnestenen lige ved byens galge uden for byen Joel. F. Harrington, side 9.
- ¹²³ Kragh-Nielsen, side 244 (f.eks. Biskop sarkofag i Bambergs domkirke, Bayern hvor tommelfingeren er hugget af.) Ved undersøgelser af begravelser i Helsingør Domkirke 2000 fik forfatterne en anmodning fra en besøgende om han måtte få en tommelfinger. Skeletdele lå spredt omkring begravelserne under gulvet, så han mente jo nok vi kunne undvære en enkelt finger.
- ¹²⁴ Kragh-Nielsen, side 122.

- ¹²⁵ Ifølge justitsprotokollen, Kragh-Nielsen, side 506.
- ¹²⁶ Troels-Lund, *Dagliglivet i det sekstende Aarhundrede*, 4. udg., bd. V, side 52.
- ¹²⁷ At der gik ry og rygter om troldfolkene i Skåne viser Danske folkesagn note: I Just Mathias Thieles (1794-1870) hvor der er en fortælling om »Da Frue Kirke ikke fik sin kirkeklokke«: I Højelse Kirke mellem Køge og Roskilde var der en stor klokke, der klang så kraftigt, fordi der var sølvnagler i den, at tårnet revnede og troldkællingerne i Skåne ikke kunne sove middagsøvn i fred, men kastede en stor kampesten efter den. Man satte så blynagler ind istedet. (...). Der har kort sagt stadig gået ry om de mange trolddomskvinder i Skåne (Malmø) i 1800-tallet.
- ¹²⁸ Kragh-Nielsen, side 24.
- ¹²⁹ Neupert, side 42.
- ¹³⁰ Noget ikke alle forskere er enige om f.eks. Henningsen, *Hist. Tidsskr.*, side 135.
- ¹³¹ Ejstrup, side 43.
- ¹³² Kragh Nielsen: Ifølge afsnittet side 351-510, *Civile jurisdiktioner med ting- og rettersteder og kendte henrettelser*, viser en optælling over hele Danmark ca. 552 henrettelser hvor kvinder og mænd blev brændt. Heri er medregnet Skåne, Halland og Blekinge. 22 i København, 92 på Sjælland med øerne, 40 på Fyn, 40 i Skåne og 4 i Halland/Blekinge.
- ¹³³ Andersen, side 88.
- ¹³⁴ Kallestrup I pagt med djævelen side 180.
- ¹³⁵ I Norge fungerede, »lagretten«, som dømte og forberedte alle sager til vedtagelse af tingalmuen.
- ¹³⁶ Rian, side 374.
- ¹³⁷ Rian, side 376.
- ¹³⁸ Kragh-Nielsen, side 122.
- ¹³⁹ Ottar Hekseprosesser og trolldom 1, 2001.
- ¹⁴⁰ Hadenius, side 153ff.
- ¹⁴¹ Kallestrup, *Maleficum ò »Abuso di sacramento«*, side 282.
- ¹⁴² Jensen, Karsten Sejr, side 21.
- ¹⁴³ Malleus betyder hammer og maleficarum hekse.
- ¹⁴⁴ Kallestrup, *I pagt med Djævelen*, 2009, side 46.
- ¹⁴⁵ Original titel »De praestigiis daemonum et incantationibus

ac beneficiis libri SEX, Accessit Liber apologeticus et Pseudomonarchia daemonum, Seks bøger om dæmonernes bedrag og om besværgelser og giftblanderi/hekseri«. Hertil kommer et forsvarsskrift og Dæmonernes Gøgleherredømme. Tak til Gorm Tortzen for oversættelse af den latinske tekst.

¹⁴⁶ Flere historiker er uenige om antallet af henrettede personer for trolddom i Europa, Kallestrup mener i I pagt med Djævelen, 2009 side 82, at kun halvdelen ud af 100.000 forfulgte blev henrettet.

¹⁴⁷ Trevor-Roper, side 65.

¹⁴⁸ Weik, Hexenverfolgungen in Südwestdeutschland im kontext der Kleinen Eiszeit (1560-1630).

¹⁴⁹ Det blev kun brugt i knapt 10 år og senere i 1654 omdannet til kapuzinerkloster.

¹⁵⁰ Toftegård Nielsen, side 13ff.

¹⁵¹ Trevor-Roper, side 42.

¹⁵² Trevor-Roper, side 52.

¹⁵³ Jacobsen, J.C., side 301.

¹⁵⁴ Birkelund, side 112.

¹⁵⁵ Gyldendals Store Danske Placebo effekten.

¹⁵⁶ Henningsen, Gustav, Heksejægeren på Rugaard, side 172.

¹⁵⁷ Wittendorff, trolddomsprocessernes ophør i Danmark, side 28.

¹⁵⁸ Verdens Litteraturhistorie bd. 4, 1720-1830 side 190, Goethes Faust begynder romanen med et væddemål mellem Vorherre og djævelen Mefisto om Faust. I romanen fortælles bl.a. om magien i heksekøkkenet og den unge pige Gretchen som han forelsker sig i, om ødelæggelsen af Gretchen og om Faust forbandelse, som består i at han – med al sin viden og med den vitalitet Mefisto har skaffet ham – ikke ejer den sammenhæng i sig, som ville have gjort ham tro mod sin kærlighed og have gjort Mefisto overflødig.

¹⁵⁹ Sørensen, Magi.

¹⁶⁰ Dahl, side 3.

¹⁶¹ Camilla Louise Dahl omtaler i skifterne fra perioden 1570-90 kun to kulørte kåber, mens resten er sorte. Tak til væveren Kamma Gudmand-Høyer, København, som har gennemlæst skrifterne og påpeget det karakteristiske.

TROLDDOM

i en dansk købstad

I årene 1625-26 fandt der 8 trolddomsprocesser sted i Helsingør, hvor otte fattige kvinder blev brændt levende. Det blev det mest omfattende kompleks af trolddomsprocesser, der kendes fra nogen dansk by. Derfor har vi valgt at lade dem være hovedemnet i bogen om ”Trolddom i en dansk købstad”. Trolddomsprocesser er med ganske få undtagelser som Køge og Ribe ikke før beskrevet i nogen dansk købstad. Scenen hvor bogens retssager udspiller sig er Sundtoldstidens Helsingør, en mørk og dystert side af den Europæiske historie, hvor samtidig forfølgelse af trolddomskyndige var meget stærk. Netop omkring 1630 slog henrettelserne rekorder i Centraleuropa, især i det katolske Bamberg i Bayern, hvor trolddomsforfølgelse i 1626-27 fandt sted i langt større omfang end i Helsingør og Danmark. Hekseforfølgelsen i Europa døde hen i 1630’erne, men inden da var omkring 100.000 mennesker kommet for retten, hvoraf de 40-50.000 blev dømt til døden. En vigtig grund til at trolddomsprocesserne i Danmark aldrig fik det omfang som i Centraleuropa skyldtes bl.a. det danske retsvæsen, men også befolkningens størrelse.

ISBN: 978-87-89120-79-9